STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03184

LEBENS-BESHRAYBUNGEN FUN BERIHMTE MENER

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

סאקראטעס

זיין לעבען זיין פילאזאפיע און זיין צייט.

—פון—

ד"ר. ק. פארנבערג.

Copyright, 1910.
By The International Library Publishing Co.

איינלייטונג.

סאָקראָטעס, — זיין לעבען, זיין פילאָזאָפיע אין זיין צייט.

סאָקראַטעס! מיט דער גרויקייט פון 23 יאהרהונדערטע איז בעדעקט דער נאָמען, און דאָך ווי יונג, ווי פריש ער איז, ווי העל ער לייכט נאָך היינט אויך אויף דעם הימעל פון דער מענשהייט!

אין א גאנץ אַלטער וועלט, צווישען גאנץ פרעמדע מענשען, אונטער גאַנץ אנדערע אומשטענדען האָט סאָקראַטעס געלעבט, געווירקט, געליטען און געשטאָרבען, — און דאָך, ווי נאָהענט, ווי טייער, ווי ליעב ער איז נאָך היינט אונז!

אין דעם ספר־היחוס פון דער מענשהייט, צווישען די בעליעבטע, מיט אונשטערבליכקייט געקרוינטע, גייסטיגע העלדען איז סאקראטעס'עס בלאט פערשריעבען מיט די שענסטע בוכשטאבען אין דער ערהאבענסטער שפראך.

סאקראטעס'עס גרויסקייט, סאקראטעס'עס אונשטערבליכקייט און סאקראטעס'עס בעליעבטקייט זיינען ניט געשאפען פון איין סאָרט מאַטעריאל און האלטען זיך ניט אויף איין גרונדשטיין. סאָקראטעס שטעהט פאר דער וועלט אין דער דרייפאכיגער פרעכטיגער געשטאלט: אלס פילאָזאָף, אלס מענש און אלס מארטירער.

אין דער געשיכטע פון דעם מענשליכען געדאנק איז ער בעוואוסט אלס דער בענייער פון דער פילאָזאָפיע. אין דער צייט, ווען א גייסטיגער תהו־ובהו און א מאָראלישער חורבן האָבען געהערשט אין דער פילאָזאָפיע; ווען מען האָט אויפגעהערט צו האָבען פעסטע איבערצייגונגען און אָנגעהויבען צו צווייפלען אין די געטער ווי אין די מענשען, אין שכל, ווי אין געפיהל, דאן איז געקומען סאקראטעס און האָט — ווי דער בעריהמטער רוימער

ציצערא דריקט זיך אויס — „אראפגעבראכט די פילאזאפיע פון הימעל אויף דער ערד און פערפלאנצט זי אין די שטעדט און אין די הייזער און געצוואונגען די מענשען צו פארשען, וואס איז דאס לעבען און וואס איז די מאראל, וואס איז גוט און וואס איז שלעכט".

און דאס וואס סאקראטעס האט געבראכט און געשיינקט דער מענשהייט, דאס האט די מענשהייט צוגענומען און טייער געהאל־טען און געהיט. די וויטערדיגע געשיכטע פון דער פילאזאפיע ציהט זיך אין דירעקטער ליניע פון סאקראטעסען. ניט נור די „ריינע סאקראטיקער", די 4 שולען, וועלכע זיינען געגרינדעט גע־ווארען דורך 4 שילער (אוקלידעס, פעדא, אנטיסטהענעס און אריס־טיפפוס) האבען זיך בעמיהט פארטצוזעצען יעדע אויף איהר ארט דאס, וואס זיי האבען געפונען פאר דעם וויכטיגסטען טייל פון סאקראטעס'עס לעהרע, נאר אויך די גרויסע פילאזאפישע סיסטע־מען פלאטא'ס און אריסטאטעל'עס שטאמען פון סאקראטעס'ען. און דאס איז נאך מערקווירדיגער, ווייל סאקראטעס אליין האט קיין איינציגע שורה פון זיין פילאזאפיע ניט אויפגעשריעבען אויף זיין לעבען און קיין מאל ניט אויסגעארבייט קיין פאלשטענדיג פילא־זאפיש סיסטעם.

אבער נאך גרעסער פיעלייכט איז דער איינפלוס און די צור־ציהונגס־קראפט פון זיין פערזאן. סאקראטעס'עס פילאזאפיע איז פאר דער מענשהייט היינט נישט מעהר ווי אן ערינערונג פון די קינדער־יאהרען. סאקראטעס'עס פערזאן אבער איז פאר אונז נאך היינט פול מיט אינטערעס און א בעזונדערען צויבער.

„יעדער יאהרהונדערט האט זיין חלק אין דער שאפונג פון שטארקע, קלארע און קאלטע קעפ. און עס האט געווים קיין מאל ניט געפעהלט קיין ווארמע הערצער. אבער זעלטען טרעפט דאסביידע מעלות זאלען זיין פערבונדען צוזאמען, און עס איז איינע פון די זעלטענסטע ערשיינונגען צו זעהן, ווי א הארץ, פול מיט מעכטיגער קראפט, זאל ארבייטען כדי צו האלטען דעם קאפ אויי־בען קאלט. אזא פערבינדונג טרעפט איין מאל אין טויזענדע יאה־רען. דערפאר, ווען אזא זאך טרעפט, האלט אן דער איינפלוס און די מעכטיגע ווירקונג פון אזא פערזאן פאר א לאנגער רייחע יאהר־

הונדערטע". דערמיט ערקלערט דער פּערפאסער פון „די גריעכישע דענקער", פּראָפעסאָר גאָמפּערץ דעם פאקט, וואָס דער גלאַנץ פון סאָקראַטעס'עס וואונדערבארער פּערזאָן איז עד היום ניט דונקעלער געווארען און ניט בלאסער.

עס איז דאָ א דריטע אורזאכע, פאר וואָס די מענשהייט קאָן קיין מאָל סאָקראַטעס'ען ניט פערגעסען. „דאָס בעסטע, וואָס איז געוועזען אין סאָקראַטעס'עס פילאָזאָפיע, איז געוועזען זיין לעבען, און דאָס בעסטע פון זיין לעבען איז זיין טויט", בעמערקט גאַנץ וויציג פּראָפעסאָר לודוויג שטיין. די געשיכטע פון דעם מענשליכען פּראָגרעס איז, צום אונגליק, אויסגעווייקט אין דעם בלוט, דורכגענומען פון די צרות און ענוים פון איהרע בעסטע, איידעלסטע קינדער, פון די אלע גרויסע און קליינע, סיי בעריהמטע און סיי אין גאַנצען אונבעקאנטע און פערגעסענע קעמפּפער און מארטירער פאר רעכט, פרייהייט און וואהרהייט. סאָקראַטעס'עס גרויסקייט ווערט פּאָלשטענדיג דורך דעם, וואָס, אָבלעבענדיג זיין לעבען אין דיענכט פון דער וואהרהייט, האָט ער געענדיגט זיין לעבען אלס איינער פון די ערהאבענסטע מארטירער פאר וואהרהייט. — —

אין פערלויף פון די 2300 יאָהר, וואָס זיינען אוועק נאָך סאָקראַטעס'עס טויט, איז א גאַנצע ביבליאָטעק אָנגעשריעבען געוואָרען וועגען איהם. מען קאָן אָבער ניט זאָגען, אז דאָס טעמא איז שוין אויסגעשעפּט, אז אלץ אין זיין לעבען איז שוין בעלויכטען און פעסטגעשטעלט געווארען, און אז עס איז גאָר ניט געבליעבען קיין נייעס וואָס צו זאגען וועגען איהם. גראָד פערקעהרט, די נייעסטע גרעסערע פּאָרשונגען וועגען סאָקראַטעס, האָבען געשאפען אָריגינעלע בילדער פון סאָקראַטעס'ען און אויסגעפונען נייע שטריכען.

אין אלגעמיין ווערט סאָקראַטעס'עס פּערזאָן געשילדערט פון צוויי ענטגעגענגעזעצטע שטאנדפּונקטען. „פריהער, אין 18־טען יאָהרהונדערט — דערצעהלט עדמאונד פּפליידער — האָט מען געהאלטען סאָקראַטעס'ען פאר א פאָלקס־פילאָזאָף, פאר א מאָראַל־פּרעדיגער, וועלכער האָט ניט געהאט קיין אייגען סיסטעם און ניט געשאפען קיין נייע געדאנקען. מען פלעגט סאָקראַטעס'ען שילדערן,

ווי א הייליגען, ווי א נזיר, אָהן בלוט און אָהן לעבען, אבגעריסען פון זיין פאָלק און פון זיין צייט, א פערקערפערונג פון „אייביגער מאָראל.“

געגען אָט דער אויבערפלעכליכער מיינונג איז ארויסגעטראָטען זעהר שטארק אין דער ערשטער העלפט פון 19־טען יאהרהונדערט דער דייטשער פילאָזאָף שלייערמאכער. ער האָט גענומען בעווייזען, אז סאָקראַטעס איז געווען איין עכטער און גערעכטער פילאָזאָף, א גרויסער זעלבסטשטענדיגער דענקער, א מאַן, וועלכער האָט געשאפען א ניי סיסטעם. און די דאָזיגע מיינונג איז אָנגענומען געווארען עד היום.

אָבער פון שלייערמאכער אָן האָט די היסטאָרישע וויסענשאפט געמאכט גרויסע פארטשריטע, און די היסטאָרישע פאָרשונגען — גרויסע ענטדעקונגען. מען האָט זיך דערוואוסט א סך סודות פון דער פערגאנגענהייט. מען האָט אויך גענומען פערשטעהן בעסער ווי צו קוקען אויף די געגענווארט און די פערגאנגענהייט, אויף דאָס היינט און דאָס אמאָל. „ווען דו ווילסט דעם דיכטער קענען, מוזטו אין דיכטער׳ס לאַנד געהן“. דעם גרעסטען מענשען קאָן מען ניט ריכטיג בעגרייפען, ווען מען זאָל ניט וויסען די צושטענדע פון דער צייט און פון דעם לאַנד, וואו ער האָט געלעבט. און די צושטענדע פון לאַנד — אפילו די ריין גייסטיגע — קאָן מען ניט ריכטיג פערשטעהן, ווען מען זאָל ניט וויסען די בעדינגונגען, אונטער וועלכע עס קומט דאָרטען אויס צו לעבען און צו ליידען די גרויסע פאָלקס־מאסען. מיט אנדערע ווערטער: כל זמן מען פערשטעהט ניט ריכטיג, פון וואָס און ווי עס בעשטעהט דער פונדאמענט פון דער געזעלשאפט — די עקאָנאָמישע און סאָציאלע פערהעלטניסע — קאָן מען ניט ריכטיג פערשטעהן און אָבשאצען די העכערע שטאָקען פון דעם געביידע — די גייסטיגע צושטענדע. און כל זמן מען ווייס נישט דעם עקאָנאָמישען און סאָציאלען אונטערבוי, קאָן מען נישט בעגרייפען די איינצעלנע פערזאָנען, ווארום יעדער איינצעלנער מענש, ווי גרויס און געניאל ער זאָל ניט זיין, איז א קינד פון זיין פאָלק, און דער כאראקטער פון זיין וועלט־

אנשויאונג הײנגט זעהר שטארק אָב פון דעם כאראקטער פון דער צייט און פון די בעדינגונגען פון דער ארומיגער וועלט.

בעזונדערס וויכטיג איז צו וויסען און קענען די ארומיגע וועלט, ווען עס האנדעלט זיך וועגען סאָקראטעס'ען, ביי וועמען דאָס לע־בען איז, ווי געזאָגט, „דאָס בעסטע פון זיין פילאָזאָפיע און דער טויט דאָס בעסטע פון זיין לעבען". און אין סאָקראטעס'עס טויט שפּיעלט דאָך דאָס פאָלק אליין שוין די הויפּטראָלע.

סאָקראטעס'עס בעציהונגען צום פאָלק פון אטהען איז אליין איינע פון די אינטערעסאנטעסטע פראגען וועלכע בעטען זיך גע־דרש'נט צו ווערען. זייענדיג אליין — ווי מיר וועלען זעהן — איין עכטער אטהענער, און צוציהענדיג צו זיך אזוי פיעל הערצער, האָט ער דאָך צו דערזעלבער צייט אזוי שטארק דערוויייטערט פון זיך און פערבייזט דאָס אטהענער פאָלק, אז ער האָט געמוזט ענדיגען זיין לעבען אלס מארטירער פון גיפט־בעכער.

סאָקראטעס'עס ביאָגראפיע צו שרייבען איז ניט געוועזען קיין לייכטע און איינפאכע זאך. די קוועלען פון וועלכע מיר ווייסען עפּעס איבער סאָקראטעס'עס לעבען, זיינען ערשטענס ניט פאָלשטענדיג און צווייטענס זיך סותר איינע די אנדערע. נאָר צוויי פון זיי פאר־דיענען צוטרויען (אויסער איינציגע קורצע בעמערקונגען פון ארים־טאָטעלעסען). יעדע פון זיי האָט איהרע מעלות, אָבער אויך איהרע חסרונות, און יעדע פון זיי גיט א בעזונדער בילד פון סאָקרא־טעס'עס לעבען און פילאָזאָפיע. די צוויי קוועלען זיינען: קסענאָ־פאָנ'ס ערינערונגען וועגען סאָקראטעס'ן („מעמאראביליען") און פּלאטא'ס „געשפּרעכען" („דיאלאָגען").

קסענאָפאָן איז געוועזען א שילער פון סאָקראטעס און א גריעכישער היסטאָריקער. ער דערצעהלט אין זיינע זכרונות וועגען סאָק־ראטעס'ען קאלט, גלאט וואָכעדיג אליץ, וואָס ער האָט געזעהן און געהערט פון איהם. אָבער די צרה איז, וואָס קסענאָפאָן אליין איז א מענש מיט א פלאכען קאָפּ, און עס איז א גרויסער ספק, צו איז ער געווען פעהיג טיעף גענוג און ריכטיג גענוג צו פערשטעהן סאָק־ראטעס'עס לעהרע. אויסערדעם איז זיין ווערק געשריעבען געוואָ־רען מיט דעם צוועק צו פערטיידיגען סאָקראטעס'ען געגען די אנ־

קלאגען פון זיינע שונאים. און עס פאלט אריין א ספק: צו האט ער נים בעהאלטען פאקטען, וועלכע זיינען געוועזען געגען סאָק־ראטעס׳ען?

פון א גאנץ אנדער סאָרט איז די צווייטע קוועלע — פלאַ־טא׳ס ווערק. אז פלאטא האט שוין גוט פערשטאנען דעם רבי׳ן איז קיין ספק נים. אָבער די צרה איז, וואָס ער האט שוין צופיעל פער־שטאנען, וואָס ער איז אוועק פיעל ווייטער פאר׳ן רבי׳ן; וואָס אוים בעגייסטערונג פאר דעם רבי׳ן לעגט ער אין יענעמ׳ס מויל אריין אפילו זיינע אייגענע נייע געדאנקען. זיינע געדאנקען זיינען אָבער אָפט אזוי ווייט פון סאָקראטעס׳עס געדאנקען ווי דער הימעל פון דער ערד. פון פלאטאס שריפטען אויפבויען סאָקראטעס׳עס סיס־טעם איז יעדענפאלס א שווערע זאך.

עס איז דערפאר אָנגענומען געווארען צו שרייבען סאָקראַ־טעס׳עס ביאָגראפיע אויף איינעם פון די פאָלגענדע 2 אופנים: אָדער מען נעהמט קסענאפאָן פאר די הויפטקוועלע און מען פרו־בירט אוים אלץ, וואָס ער רעדט אין סאָקראטעס׳עס נאָמען, אויף דעם פרוביר־שטיין פון פלאטא׳ס שריפטען, אָדער מען בענוצט אלס פונדאמענט פלאטא׳ס שריפטען און מען געברויכט קסע־נאפאנ׳ס ערינערונגען אלס א זיפ אום אָבצוזונדערן סאָקראטעס׳עס אלטע געדאנקען פון פלאטא׳ס נייע.

דער אונטערשיעד קומט ארוים נים קיין גאנץ גרויסער, ווארום — ווי עס בעמערקט דער בעוואוסטער פאָרשער עדווארד צעלער — „עס ווייזט זיך ארוים, אז קסענאפאנ׳ס ערצעהלונגען פון איין זייט און די היסטאָרישע פאקטען, וועלכע מיר געפינען ביי פלאטא פון דער צווייטער, שטימען אין דער הויפטזאך איינס מיט דאָס אנ־דערע“. אָדער — ווי פפלאדער מיינט — „מען דארף נעהמען קסע־נאפאנ׳ס נים־בעארבייט מאטעריאל און דאָס לאָזען פערגייסטיגען דורך פלאטא“. אויף אזא אופן בעקומען מיר א ריכטיג בילד פון סאָקראטעס׳עס לעבען און לעהרע.

ערשטער קאַפּיטעל.

דאָס אטהאנער פאָלק און סאָקראַטעס׳עס יוגענד.

סאָקראַטעס איז געבאָרען געוואָרען אין אטהען, דער הויפּט־שטאָדט פון דער גריעכישער פּראָווינץ אטטיקא, אין יאָהר 471, אָדער 470 פאַר קריסטוס׳ געבורט. זיינע עלטערן זיינען געוועזען אָרימע בעלי־מלאכות: דער פאָטער סאָפראָניסקאָס א סקולפּטאָר, די מוטער — א הייבאַם.ביידע עלטערן האָבען געשטאַמט פון אטהענער בירגער, אָבער ביידע זיינען ניט געוועזען קיין גרויסע מיוחסים.

די שפּעטערדיגע שרייבער האָבען אפילו געוואָלט מאַכען פון סאָפראָניסקאָס׳ן א שטיקעל נגיד. זיי האָבען געזאָגט, אז ער האָט געהאַט א גוט הויז מיט א רעכטען שטיקעל ערד, פון וועלכע סאָק־ראַטעס האָט דערנאָך געצויגען זיין חיונה. אָבער סאָקראַטעס אַליין לייקענט עס אָב. ער גיט אָן זיין גאַנץ פערמעגען אין פינף מינען (אַן ערך פון 80 דאָלאַר), א סומא, וואָס איז געוועזען גאַנץ קליין אפילו פאַר יענער צייט. אויך קסענאָפאָן בעשטעטיגט, אז דאָס פער־מעגען איז געוועזען א זעהר קליינס.

געבאָרען צו ווערען פון א פּראָסטע פאַמיליע אין אָרימע אומשטענדען איז זיכער ניט קיין גרויסע ערבות פאַר א העכערער צוקונפט. פאַר סאָקראַטעס׳ען איז די זאַך געוועזען נאָך שווערער, ווייל זיין פאָטער אַליין האָט, ווי עס ווייזט אויס, נאָר ניט גע־טראַכט וועגען דעם, ווי צו שאַפען פאַר זיין זוהן אַן אַנדערע, בע־סערע צוקונפט. ער האָט געהאַלטען, אז פאַר זיין זוהן איז גוט גענוג צו זיין א סקולפּטאָר.

סאָקראַטעס איז געוואָרען א בעל־מלאכה, און האָט געאַרבייט צוזאַמען מיט׳ן פאָטער א סך יאָהרען. ער איז פערבליעבען ביי זיין

מלאכה, ביז ער איז אלט געווארען 35 יאהר. דאס איז כמעט אלץ, וואס מיר ווייסען וועגען סאקראטעס'עס יוגענד.

סאקראטעס איז אלזא געוועז א קינד פון פאלק, און די ערשטע העלפט פון זיין לעבען האט ער פערבראכט אין שווערער ארבייט. ווי זשע קומט עס, אז ער האט געקאנט ווערען דאס, וואס ער איז שפעטער געווארען? ווי אזוי האט ער געקאנט זיך אויף אזוי וויים אויסבילדען און ענטוויקלען, צו ווערען דער לעהרער און אויפקלע־רער פון פאלק?

אויף די פראגען איז דא איין תשובה: סאקראטעס איז גע־ווען איין אטהאנער בירגער, זאגאר א בירגער מיט פולע רעכט, א פאלבירגער (דאס הייסט, אז זיינע ביידע עלטערן זיינען געוועז גע־בארענע אטהענער), און ער איז געבארען געווארען אין יאהר 71—470 פאר קריסטוס. אין די צוויי אויסערליכע פאקטען ליעגט דער גאנצער שליסעל צו פערשטעהן סאקראטעס'עס פערזאן, זיין ענט־וויקלונג און זיין פילאזאפיע.

* * *

„א גאנץ קליינעם שטח ערד האט פערנומען די גריעכישע שטאדט אטהען צוזאמען מיט דער פראווינץ אטיקא. ניט גרויס איז אויך געוועז איהר מאכט אלס שטאט. אבער ניט אויסצומעסטען איז די ווירקונג, וועלכע אטהען האט געהאט אויף דאס לעבען פון דער ציוויליזירטער וועלט. די כחות, וועלכע אטהען האט געשיינקט דער וועלט, קומען פון אונשטערבליכע אידעען: פילאזאפיע, וועלט־פארשונג, וויסענשאפטען, שפראך, ליטעראטור, קונסט, פעראיי־דעלונג און פערפיינערונג פון דער מענשהייט. דאס אלץ זיינען די אונשטערבליכע מתנות, וועלכע אטהען האט איבערגעלאזען דער מענשהייט בירושה.

„אין דער צייט, ווען אטהען האט דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון איהר ענטוויקלונג, האט איהר גרעסטער שטאטסמאן גערופען זי די שול פון גריעכענלאנד... דער גייסט, דורך וועלכען די גריעכען צייכנען זיך אויס, דער גייסט פון דער אטהענישער בילדונג, פעראייניגט אלע גריעכען אין איין נאציאן פון העלענען, מעהר ווי די אבשטאמונג פון איין פאלק... אזוי האט ארויסגע־

שטעלט זיין נאציאָנאלעס פּראָגראַם איין אנדער גרויסער גריעכע, איזאָקראַטעס.

ווען איזאָקראַטעס איז אַרויסגעטראָטען מיט דעם פּראָגראַם, ד"אַן זיינען די גרויסקייט און שטאַרקייט פון דער גריעכישער נאַ־ציאָן שוין געווען צושטערט, אלע פּאָליטישע בענדער זיינען שוין געווען צוריסען. די פערשיעדענע גריעכישע שבטים און מלוכות האָבען געהאַלטען אין איין אויסקיילענען און אויפפרעסען איינע די אנדערע. אלץ איז שוין געווען פערניכטעט. נאָר די נאציאָנאלע גריעכישע בילדונג איז געבליעבען. די נאציאָנאלע גריעכישע ביל־דונג איז געווען די אטהענער בילדונג. און זי אליין איז געווען גענוג צו פעראייניגען און פעסטצוהאַלטען די נאציאָן. דיזעלבע בילדונג איז געוואָרען שפּעטער די בילדונג פון דער גאנצער צי־וויליזירטער וועלט און זאָגאַר אונזער נייעסטע קולטור שטעהט מיט ביידע פיס פעסט אויף דעם אטהענישען באָדען.

די אמת'ע שאפונגס־קראַפט פון אטהען האָט געדויערט א גאַנץ קורצע צייט. זי העבט זיך אָן נאָך די גרויסע זיעגען איבער די פּערסער, וועלכע האָבען דאַמאָלס בעהערשט די גריעכען אין אזיען און געוואָלט הערשען אויף זיי אויך אין אייראָפּא. זי ענדיגט זיך מיט די גרויסע מפּלות און קלעפּ, וועלכע אטהען האָט בעקומען אין מערדערישען ברודער קריעג, וועלכער איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „דער פּעלאָפּאָנעזישער קריעג". אין יאָהר 479 פאַר קריס־טוס האָבען די פעראייניגטע בירגער פון אטהען און פון דער אנ־דער גרויסער גריעכישער שטאָדט ספּאַרטא, דער הויפּטשטאָדט פון דער פּראָווינץ לאַקאָניען אַרויסגעטריעבען די לעצטע שפּו־רען פון די פּערסער פון דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל. אין יאָהר 431 האָט א ספּאַרטאַנישער חיל שוין געמאַכט דעם ערשטען אָנ־פאַל אויף אטהענ'ס לאַנד, אויף אטיקא.

קיין אנדער פאָלק האָט קיינמאָל אין דער געשיכטע ניט אַרויסגעוויזען אזא גלייכמעסיגע פערבינדונג פון העלדענמוט אין דער צייט פון מלחמה און פון גייסטיגער בילדונג אין די צייטען פון שלום. קיין אנדער פאָלק האָט זיך ניט איינגעגעבען אזוי שנעל און אזוי גלענצענד אויפצובליהען. אָבער אויך קיין אנדער פאָלק

איז אזוי גיך ניט אריבער זיין העכסטע שטופע און אזוי מורא'דיג גענומען פאלען ווי דאָס גריעכישע, דערהויפט ווי דאָס פאָלק פון אטהען. א פּראָצעס, וואָס דויערט אנדערטהאלב הונדערטער יאָה־רען, איז דאָרט אָבגעלאָפען אין עטליכע צעהנדליג יאָהרען". (עדוארד צעללער. „דיא פילאָזאָפיע פון די גריעכען").

און אָט אין דער לעבעדיגער, טהעטיגער, גלענצענדער עפּאָכע איז דאָס סאָקראַטעס געבאָרען געווארען און פערבראכט די ערשטע העלפט פון זיין לעבען.

אין יענער צייט האָט אטהען שוין געהאט דורכגעמאכט די גרויסע רעוואָלוציאָן אין איהר עקאָנאָמישען לעבען און אין איהרע פּראָדוקציאָנס־אופנים. אין יענער צייט האָט אטהען שוין אויפגע־הערט צו זיין א לאנד פון פויערים און פון לאנדווירטשאפט. זי איז געווארען א לאנד פון בליהענדער אינדוסטריע און האנדעל. זי איז געווארען א לאנד פון פארצייטיגען קאפיטאליזמוס, דער קאפי־טאליזמוס, וועלכער איז געווען געבויט אויף שקלאפענארביים.

נור איין פיערטעל פון לאנד איז געווען פערזייט מיט תבואות. פון איהרע תבואות אליין האָט אטהען ניט געקאָנט לעבען און אויך ניט געקאָנט קאָנקורירען מיט אנדערע לענדער פון יענער זייט ים. אטהען האָט געמוזט צוקויפען תבואות דאָפּעלט אזויפיעל ווי זי אליין האָט געשאפען. דער פויער האָט זיך גענומען מיאש זיין אין די גליקען פון אקערבוי און לויפען אין שטאדט. דערמיט איז אויך צוריסען געווארען דער צובונד צו זיין שבט. די אלטע טיילונג אין שבטים האָט געמוזט אויפהערען צו שפיעלען די וויכטיגע ראָ־לע אין פּאָליטישען לעבען. די אלטע טיילונג אין אריסטאָקראטען און פּראָסטע האָט פערלאָרען איהר ווערטה. און א נייע טיילונג אין קלאסען האָט פערנומען דעם ערשטען פּלאַץ: אין יענער צייט האָט דער קלאסענגעגענזאץ צווישען שטאדט (אינדוסטריע און האנדעל) און דאָרף (ערדארבייט) גענומען שפּיעלען די וויכטיגסטע ראָלע אין דער געזעלשאפט און פּאָליטיק.

די בעפעלקערונג האָט זיך געצויגען אלץ מעהר צו דער שטאדט. דאָרט האָבען די פעראָרמטע און פערהונגערטע פויערים געפונען א סך בעשעפטיגונגען. זיי זיינען געווארען בעלי־מלאכות, קרעמער,

מאטראָזען, פוהרלייט, א. ד. גל. די שטאָדט און דער האפען האָבען געפאָדערט מענשען. דאָרט האָט שטענדיג געקאָכט. האנדעל און אינדוסטריע האָבען געבליהט. די עשירות איז געוואקסען שנעל. די פאבריקאַציאָן האָט זיך ענטוויקעלט און גענומען ארויסרופען גרויסע אונטערנעהמונגען, וועלכע פלעגען שאפען סחורות פאר פרעמדע לענדער.

די שטאָדט האָט געפאָדערט פיעל ארבייטס קרעפטען. דאָס אטהענער פאָלק איז אָבער געוועזען צו קליין צו בעפריעדיגען דעם בעדאַרף אין ארבייטס־הענד. און די אטהענער בירגער זיינען געקומען אויפ'ן שכל צו לאָזען ארבייטען ביי די שווערע מיני אר־בייט שקלאפען און פרייע פרעמדע, אדער פרייגעלאָזענע שקלאפען (מעטעקען).

פאר זיך האָבען זיי געפונען א בעזונדערע בעשעפטיגונג: פאָליטיק. זיי האָבען זיך גענומען ענטוויקלען אלס א פאָלק פון הערשער, א פאָלק פון דורכאוים פאָליטיקער. אטהענ'ס עשירות, אטהענ'ס מסחר און אינדוסטריע זיינען געוואקסען גיך, און צו־זאמען מיט דעם איז די שטאָדט געוואקסען מיט דער זעלבער מערק־ווירדיגער שנעלקייט. 365.000 שקלאפען און 45.000 פרייע פרעמ־דע האָט אטהען געהאט. אטהענישע בירגער, קינדער פון אטהעני־שען פאָלק, זיינען אָבער געוועזען אין שטאָדט נור פון 20 ביז 30 טויזענד (אן ערך פון 90.000 מיט ווייבער און קינדער). מען פער־שטעהט פאר וואָס די אטהענער האָבען געקאָנט האָבען פיעל אר־בייט ביי דער רעגיערונג, אפילו אין אטהען גופא.

דערצו איז נאָך אטהען געווארען דער מיטעלפונקט פון א גרויסער און שטארקער מלוכה. די געוואלטיגע נצחונות פון אטהען איבער די פערסער, צוזאמען מיט איהר גרויסען ערפאָלג אין דער אינדוסטריע און האנדעל האָבען געעפענט נייע וועלטען פאר איהר פאָליטישער און עקאָנאָמישער הערשאפט. די 300 שטעדט און קאָלאָניען פון די פערבינדעטע גריעכען, וועמעס מיטעלפונקט און פערזאמלונגסאָרט איז געוועזען די אינזעל דעלאָס, זיינען מיט דער צייט געווארען א ו נ ט ע ר ט ה א נ ע ן פון אטהען, וועלכע איז געוועזען לכתחילה נאָר איינע פון די פערבינדעטע. די בונדעס־קאסע

האָט מען אריבערגעפיהרט צו איהר און די גרויסע הכנסות צוזאמען מיט די הכנסות פון די זילבער־גרובען אין פערשידענע געגענדען זיינען געווען א רייכע קוועלע, פון וועלכער מען האָט געקאָנט שעפען אי אויך צו פערגרעסערן אטהען׳ס מאכט, אי אויך צו פערשענערען און אויסצופוצען די שטאדט, אי אויך אויסצוהאלטען גאנצע מחנות פון פּאָליטיקער און „הערשער".

אונטער אזעלכע אומשטענדען איז געווען גאנץ נאטירליך, וואָס די דעמאָקראטיע האָט געמוזט זיך ענטוויקלען ווייטער, און וואָס די פריוועלעגיען פון די אריסטאָקראטען האָבען געמוזט פאַלען איינע נאָך די אנדערע.

די קאפּיטאליסטישע שטאדט אטהען האָט געוואוסט נאָר פון איין גרויסער טיילונג: דער טיילונג אין רייך און ארים. די גרויסע ים־מאכט אטהען האָט זיך געניטיגט אין דער צופריעדענהייט פון איהרע איינענע בירגער, כדי מיט זייער הילף צו קאָנען האלטען אין צאם די פרעמדע: די פיעלע שקלאפען אין אייגענעם לאנד און די פרייע און שקלאפען אין די לענדער פון די „פערבינדעטע" אונטערטהאנען.

דער אטהענער קאפּיטאליזמוס האָט געפאָדערט די הערשאפט פון דער דעמאָקראטיע, און זי האָט געהערשט. אין אטהען האָט עקזיסטירט נאָר איין רעגיערונג, נאָר איין מאכט, און דאָס איז געווען די רעגיערונג און די מאכט פון דער פאָלקס־פערזאמלונג, אין וועלכער יעדער געבאָרענער אטהענער (וועמעס ביידע עלטערן זיינען געווען אטהענער) האָט געהאט דאָס רעכט און זאָגאר די פפליכט אנטייל צו נעהמען. די פאָלקס־פערזאמלונג איז געווען די איינצעלנע געזעצגעבערין, די אדמיניסטראציאָן, דאָס געריכט. זי פלעגט אויסקלייבען בעאמטע, פיהרען די אינערליכע און אויסערליכע פּאָליטיק, בעשליסען וועגען די הוצאות און הכנסות פון דער רעגיערונג. יעדער בירגער האָט ניט נאָר געהאט דאָס רעכט צו נעהמען אנטייל אין דער פערזאמלונג, נאָר ער האָט געהאט אויך דאָס רעכט צו מאכען פארשלעגע. יעדער האָט געהאט די מעגליכקייט אויסגעקליבען צו ווערען אין דעם ראטה פון די 500, דער העכסטער רעגיערונג אין שטאדט, און געהאט דעם צוטריט צו אלע

עמטער. כדי די דעמאקראטיע זאל ניט לײדען, האט מען זאגאר אײנגעפיהרט, אז אלע עמטער — אויסער די, בײ װעלכע עס פאר־דערן זיך ספעציעלע קענטניסע אזױ גוט װי די מיליטערישע — זאלען בעזעצט װערען דורך װארפען גורל.

* * *

דאס גאנצע אטהענישע פאלק האט רעגיערט. דאס גאנצע פאלק איז געװעזען פערפפליכטעט צו דיענען אין דער ארמעע און אין דער פלאטע. דאס גאנצע פאלק האט זיך בעשעפטיגט מיט פאליטיק. עס איז זאגאר פערעכענט געװארען פאר א פערברעכען געגען דער מאראל און געגען פאלק זיך ניט צו אינטערעסירען מיט פאליטיק. צו דער דאזיגער ראלע האט דאס פאלק זיך געמוזט ערנסט פארבערײטען. דערפאר איז אזױ פיעל מיה אװעקגעלעגט געװארען אויף די ערציהונג און אויסבילדונג פון דער יוגענד.

כאטש אין אטהען זײנען קײן רעגיערונגס־שולען ניט געװעזען, דאך פלעגט יעדעס קינד אין אטהען פון די גאנץ יונגע יאהרען אן בעזוכען די פאלקס־שול. דארט פלעגט מען לערנען לעזען, שרײבען, רעכענען, מוזיק און מעהר װי אלץ גימנאסטיק. די אטהענער דעמאקראטיע האט ניט געװאלט האבען קײן אונװיסענדע בירגער. זי האט אבער אויך ניט געװאלט האבען קײן פערצערטעלטע שװעכלינגע. גימנאסטיק האט געהאט א פראקטישע בעדײטונג. מוזיק האט געהאט א מאראלישע ערציהונגס־קראפט. װארום מוזיק איז געװעזען פערבונדען מיט דעם גאנצען מאראליש־רעליגיעזען סיסטעם. צו מוזיק האט געהערט ניט נאר זינגען און שפיעלען, נור אויך דעקלאמירען די געדיכטע פון די נאציאנאלע פאעטען, בעזונדערס פון האמער. די מוזיק איז אויך געװעזען בעגלײט פון טאנץ, װעלכער איז געװעזען פערבונדען מיט די פיעלע רעליגיעזע פראצעסיאנען, װאס האבען געשפיעלט אזא גרויסע ראלע אין אטהענ׳ס סאציאלען לעבען.

די ערציהונג אין פאלקס־שול האט געדױערט ביז 16 יאהר. אבער קונסט און װיסענשאפט, פילאזאפיע און בילדונג האבען דער־

גרייכט אזא הויכע מדרגה, אז די פאָלקס־שול אליין האָט שוין ניט געקאָנט בעפריעדיגען דעם גריעכישען בירגער, בעזונדערס דעם אטהענישען.

„וואָס העכער און שנעלער די אלגעמיינע בילדונג איז געשטיעגען, אלץ שטארקער האָט זיך גענומען פיהלען דאָס בעדירפניס צו בעקומען א בעזונדערע פאָרבילדונג פאר די פּאָליטישע טהעטיגקייט. און וואָס מעהר די דעמאָקראטיע האָט צושטערט און פערניכטעט אלע בעשרענקונגען און פּריווילעגיען און דערמיט געעפענט גלענצענדע אויסזיכטען פאר יעדען, וואָס האָט געוואָלט האָבען איין איינפלוס אויף'ן פאָלק, אלץ נויטיגער און ניצליכער איז געווארען צו בעקומען אזא סאָרט בילדונג, אז מען זאָל קאָנען זיין א רעדנער און א פאָלקס־פיהרער. די בעדירפנים האָבען בעפריעדיגט די מענער, וועלכע מען האָט דאמאָלס גערופען די „חכמים" אָדער סאָפיסטען. זיי פלעגען געוועהנליך ארומפאָהרען פון שטאָדט צו שטאָדט און אָנבאָטען זייער אונטערריכט יעדען איינציגען, ווער עס האָט נאר געוואָלט און געקאָנט בעצאהלען. זיי פלעגען לערנען אלערליי חכמות, וויסענשאפט און קונסט. זייער הויפּט־לעהרע איז בעשטאנען פאָרצובערייטען צו פּראקטישער טהעטיגקייט" (עדוארד צעללער).

די צאָהל פון אזוינע לעהרער איז געווען גרויס אין אלע שטעדט פון גריעכענלאנד. אין אטהען האָט עקזיסטירט א גאנצע מחנה פון זיי. די סאָפיסטען פלעגען אפילו זיך לאָזען גוט בעצאהלען. זיי זיינען געווען די לעהרער פון די רייכע. אָבער אויסער פּריוואט־אונטערריכט פלעגען זיי האלטען אויך עפענטליכע פאָרלעזונגען. אויסערדעם פלעגען זיי זיך ארומרינגלען מיט גרויסע סוויטעס פון פערעהרער און שילער, און ווער עס האָט נאר געהאט חשק, האָט געהאט א צוטריט צו די „קוועלען פון תורה און חכמה".

עס האָט אין אטהען אויך ניט געפעהלט קיין אנדערע הילפס־מיטלען צו בילדען דעם גייסט און דעם געשמאק פון די בירגער. איין זאך האָט זיך דאן געוואָרפען אין די אויגען: אלע עפענטליכע געביידעס האָבען זיך אויסגעצייכענט דורך זייער פּראכט,

רייכקייט און שיינהייט. די פּריוואַט־וואָהנונגען אָבער זיינען געווען קליין, ניט שיין, ניט רייך, ניט בעקוועם. דאָס ווייזט, אַז דער הויפּט־אינטערעס איז ביי די אטהענער געווען דאָס עפענטליכע לעבען. דעם גרעסטען טייל פון זיין צייט פלעגט דער אטהענער פארברייננגען אין גאַס, אויף די עפענטליכע פּלעצער.

די אטהענער האָבען ניט אומזיסט אוועקגעלעגט אזויפיעל כחות אויף פּוצען און בעציערען די שטאדט. שיין איז אטהען געווען. די גרעסטע קינסטלער, וועלכע די מענשהייט האָט ווען עס איז געהאט, ווי צום ביישפּיעל, דער סקולפּטאָר פידיאס, די אַרכיטעקטאָרען מנעזיקלעס, איקטינאס און קאלליקראטעס, די מאלער פּאָליגנאטאס און פּאררהאזיאָס האָבען זייערע גאנצע געניאלע פעהיגקייטען, זייער גאנצע שאפונגס־קראפט אויסגענוצט אויף בעציערען אטהען מיט וואונדערבארע עפענטליכע געביידעס און די געביידעס מיט וואונדערבארע קונסטווערק. אזוי זיינען בעשאפען געווארען גרויסארטיגע טעמפּלען, סטאטועס, רעליעפען, א. ז. וו., וועלכע האָבען ניט נאָר געמאכט אטהען פאר איינע פון די שענסטע שטאדט אין דער וועלט, — זיי האָבען אויך ענטוויקעלט דעם קינסטלערישען געשמאק צווישען די אטהענער בירגער.

ניט ווייניגער הויך ווי די קונסט איז דאן געשטאנען אין אטהען די פּאָעזיע. דער גרעסטער ליריקער פינדאר; די גרעסטע דראמאטיקער פון דער אלטער וועלט עסכילאס, סאפאקלעס און אוריפּידאס; די בעריהמטע קאָמעדיענשרייבער און חוזק־מאכער קראטעס, קראטינאס און בעזונדערס אריסטאָפאנעס; דער בעריהמטער היסטאָריקער העראדאטאס; דער גרויסער פילאָזאָף אנאקסאַגאראָס, און א סך אנדערע גרויסע מענער זיינען געבאָרען געוואָרען אדער געוואָהנט אין אטהען און — וואָס נאָך וויכטיגער איז — זייערע אלעמענס ווערק זיינען געשאפען געוואָרען ניט פאר יחידי סגולה, נאָר זיי זיינען לכתחילה געווען בעשטימט פאר'ן גאנצען פאָלק און האָבען געהערט צום גאנצען פאָלק. צו בעזאָרגען די ארמע אטהענער בירגער מיט טהעאטער־בילעטען איז, צ. ב., געווען איינע פון די אויפגאבען, וועלכע די דעמאָקראטיע אין אטהען האָט געהאלטען פאר איהר היילינגע פפליכט.

* * *

ווי בעגאבט פון דער נאטור דאס אטהענער פאלק איז ניט געווען, און ווי גינסטיג די אומשטענדען זיינען ניט געווען פאר זיין שנעלע ענטוויקלונג, דאך איז עס געווען א שווער שטיקעל ארבייט אין אזא קורצער צייט פאר אזא קליינעם פאלק צו שאפען און אויפצוטון אזויפיעל גדלות אויף יעדען געביעט פון מענשליכער טהעטיגקייט: אין אינדוסטריע, האנדעל, פאליטיק, פילאזאפיע, קונסט, פאעזיע, ליטעראטור און וויסענשאפט. אלע כחות פון פאלק האבען געמוזט ארבייטען מיט א זעלטענער אנשטריינגונג. יעדער אטהענער מיט וויפיעל עס איז פעהיגקייטען און ענערגיע האט געמוזט זיך בעמיהען ארויסצורוקען זיך. און דערצו איז נויטיג געווען וואס מעהר קענטניסע, וואס מעהר בילדונג.

טאלאנטען זיינען אין יענער צייט ניט פערלארען געגאנגען צווישען די אטהענער בירגער. בפרט נאך ווען די טאלאנטען זיינען געווען געבענשט מיט אזא אייזערנעם ווילען און מיט אזא וואונדערבארער ענערגיע, ווי סאקראטעס האט געהאט.

די גרויסע פראגע, וועלכע האט ארויסגערופען אזויפיעל קאפּברעכענים ביי א סך ביאגראפען פון סאקראטעס, נעמליך: פון וואנען האט דער זוהן פון איין ארמען סקולפטאר, דערצו נאך פון א פראסטער פאמיליע און ביז שפעט אין דער יוגענד אליין א סקולפטאר, פון וואנען האט ער געקאנט בעקומען די בילדונג און ערציהונג, וואס זיינען אין יענער געבילדעטער, אויפגעקלערטער צייט שוין אזוי נויטיג געווען צו האבען כדי צו ווערען א פילאזאף און פאלקס לעהרער, — את די פראגע וועט ניט זיין שווער צו פערענטפערן. מען דארף זיך נאר דערמאנען, אז סאקראטעס איז געבארען געווארען ז״י יאהר 469 אדער 470 און געווען איין אטהענישער פאלבי . דאן ווערט שוין קלאר, אז סאקראטעס האט געקאנט ווערען געבילדעטער מענש, און עס איז גאנץ נאטירליך, אז ער איז געווארען א געבילדעטער מענש.

די ביאגראפען פון דער אלטער וועלט, וועלכע האבען געלעבט א צייט נאך סאקראטעס'ען, האבען אבער ניט געוואלט און ניט געקאנט זיך בערוהיגען מיט דער אלגעמיינער ערקלערונג. דער־

פאר האָבען זיי געזוכט פאר סאָקראַטעס'ען דורכאויס א רבי'ן, און — אז מען זוכט געפינט מען. צו איז די מציאה איין אמת'ע צו נים, איז שוין דאָן ניט וויכטיג.

דער היסטאָריקער פלוטאַרך דערצעהלט אזא מין געשיכטע: דער רייכער קריטאָן, שפעטער סאָקראַטעס'עס א שילער, האָט נאָך יונגערהייט זיך בעגעגענט אמאָל מיט סאָקראַטעס'ען. פאר נאָנדערדערענדיג זיך מיט איהם, איז ער אזוי ענטציקט און איי־בערראשט געווארען פון יענעם'ס וואונדערבארע פעהיגקייטען און גלייכען שכל, אז ער האָט סאָקראַטעס'ען צוגענומען פון פאָטער'ס ווערקשטאט און איהם אוועקגעשיקט צו די בעסטע לעהרער.

עס געפינען זיך זאָגאר ביאָגראַפען, וועלכע בעהויפטען, אז זיי ווייסען, ווער די לעהרער זיינען געווען. איינע זאָגען: דער גרוי־סער פילאָזאָף אנאקסאגאראס, און אנדערע זאָגען: ארכעלאַאָס, מיט וועלכען סאָקראַטעס האָט געלעבט א געוויסע צייט אין ענ־גער פריינדשאפט:

די אלע ערצעהלונגען ווערען אָבער צוליעב זעהר וויכטיגע גרינדע אָבגעלייקענט דורך די בעסטע פאָרשער. עס ווערט בעווי־זען אז אנאקסאגאראס האָט גאר ניט געקאָנט זיין סאָקראַטעס'עס לעהרער, ווייל עס שטימט ניט מיט דער צייט, ווען אנאקסאגאראס האָט געלעבט אין אטהען. וועגען ארכעלאַאָס זאָגט מען, אז אויב סאָקראַטעס וואָלט אפילו ביי איהם טאקי געלערנט, וואָלט ער װעניג וואָס נוצען ארויסגעטראָגען, ווארום ארכעלאַאָס אליין איז געווען א פלאַכער קאָפּ און א קנאַפּער פילאָזאָף.

אויף דער פראגע, פון וואנען האָט סאָקראַטעס פאָרט געשעפּט זיין בילדונג, ענטפערט דער בארימטער היסטאָריקער פון דער גריעכישער פילאָזאָפיע צעלער אזוי: סאָקראַטעס האָט טאקע קיין גרויסע בילדונג ניט געהאט; זיין יוגענד־בילדונג איז על כל פנים ניט געשטאַנען פיעל העכער, ווי די בילדונג פון דעם געוועהנ־ליכען, ענטוויקעלטען אטהענער בירגער.

מיר ווייסען אבער שוין, אז די מיטעלסטע בילדונג אין אטהען איז אין יענער צייט געווען ווייט פון ניעדעריג און, וואָס איז די

הויפּטזאַך, דער, וואָס האָט געהאַט חשק, האָט געקאָנט בעקומען די בעסטע בילדונג.

אַז סאָקראַטעס האָט פון קינדוויים אויף געהאַט אַ שטאַרקען חשק צו קענטניסע, קאָן זיך יעדער פאָרשטעלען, ווער עס האָט נאָר אַ שטיקעל השגה וועגען דעם שפּעטערדיגען סאָקראַטעס׳ן. סאָקראַטעס׳עס גייסט האָט קיין מאָל ניט גערוהט, זיין מוח האָט שטענדיג געאַרבייט. ער האָט פון די יונגע יאָהרען אָן געזוכט רייי־כער צו מאַכען זיין גייסטיגע וועלט און האָט געשעפּט קענטניסע פון וואַנען ער האָט נאָר געקאָנט. אמת, קיין ספּעציאַליסט, קיין געלעהרטער איז ער ביז זיינע לעצטע טעג ניט געוואָרען. ער איז אָבער שוין אין די יונגע יאָהרען געוועזען איין ערנסט געבילדעטער מענש פאַר זיין צייט.

זיין בילדונג איז געקומען פון ביכער און פון די פילאָזאָפישע פאָרלעזונגען. נאָך מעהר האָט ער אָבער געזוכט צו לערנען פון די מענשען גופא. ער פלעגט גערן זיך בעקאָנען מיט אַלערליי סאָר־טען מענשען, פערפיהרען מיט זיי אַ געשפּרעך, זיך צוהערען צו זייערע מיינונגען, שטענדיג האָבענדיג אין אויג צו לערנען עפּעס נייעס, צו פערברייטערן דעם געזיכטס־קרייז. און נאָך מעהר ווי פון אַלץ און פון אַלעמען האָט ער געלערנט פון זיך אַליין. פון זיין אייגענעם גאונ׳ישען קאָפּ, פון זיין אייגענעם ברייטען האַרץ האָט ער געשעפּט טיעפע, קלאָרע געדאַנקען און איידעלע געפיהלען וועגען מענשליכען לעבען און די בעציהונגען צווישען איין מענשען און דעם צווייטען. מיט אָפענע אויגען און מיט אַ קריטישען בליק אויף זיך און אויף אַנדערע איז ער שטענדיג ארומגעגאַנגען איבער דער וועלט.

אָט אַזוי, אַרבייטענדיג ווי די ביהן, האָט סאָקראַטעס אָב־געלעבט רוהיג און שטיל די ערשטע העלפט פון זיין לע־בען, אונבעקאַנט פאַר דער גרויסער וועלט. אָבער בּיסלעכווייז, צוזאַמען מיט די קענטניסע, צוזאַמען מיט דער קלאָרהייט און טיעפקייט פון זיינע אייגענע אַנשויאונגען, איז אין איהם אויך גע־וואַקסען דער בעשלוס אַרויסצוטרעטען אָפען פאַר דער וועלט. ענד־ליך עס איז געקומען דער געוווּנשטער טאָג, און סאָקראַטעס איז

ארויסגעטראָטן אין פאָלשטענדיגען גלאַנץ פון זיינע נייע פילאָ־זאָפישע איבערצייגונגען, מיט זײַ פעלזענפעסטען גלויבען אין זיך, אין זיין גרויסער אויפגאבע, אין דער וואַרהייט און אין דער מענשהייט.

אין יענעם טאָג איז אין די לוחות פון דער וועלטגעשיכטע אריינגעטראָגען געוואָרען דער נאָמען פון א נייעם אונשטערבלי־כען גייסטיגען העלד און עס האָט זיך אָנגעהויבען א נייע עפּאָכע אין דער געשיכטע פון דעם מענשליכען דענקען.

צווייטער קאפיטעל.

סאָקראַטעס דער מענש און דער לעהרער.

פינף און דרייסיג יאָהר איז סאָקראַטעס אלט געוועזען, ווען ער האָט זיך בעשלאָסען צו מאַכען א גרויסען שטריך דורך זיין לעבען. ער האָט אוועקגעוואָרפען זיין מלאכה און איז ארויסגעטראָטען אויף דער עפענטליכער ביהנע. דאָס שטילע, איינגע וועלטעלע פון אייגענע פריוואטאינטערעסען האָט ער פערלאָזען און איז אריבער אין די בּרייטע, שיינע וועלט פון אידעאלען, פון לעבען פאר די וואָרהייט און פאר די מענשהייט.

אין איין גרויסען צוג איז סאָקראַטעס דורכגעגאנגען דעם געוואלטיגען מהלך און האָט מיט איין ענערגישער האנד פערנומען די פּאָזיציאָן, אויף וועלכער ער איז געבליעבען שטעהן פעסט, מוטיג, ענטשלאָסען ביז צו זיין לעצטען אטעם צוג.

און א שיינע, ערהאבענע פּאָזיציאָן איז עס געוועזען. סאָקראַטעס איז געוואָרען א לעהרער פון דער מענשהייט. ער האָט בעשלאָסען, אז ער — און נאָר ער — איז בעשטימט און אויסערוועהלט געוואָרען צו לערנען די מענשען, וואָס איז מאָראל, וואָס איז רעכט, וואָס איז טוגענד און וואָס הייסט אויפקלערונג.

א מערקווירדיגע רעטענים, א מערקווירדיגע איראָניע! סאָקראַטעס איז בעריהמט דורך זיין שפּרוך: „איך וויים אז איך וויים גאָר נישט“. אין זיין פּרעטיידיגונגס־רעדע האָט ער פאר זיינע ריכטער געזאָגט: „איין זאך וויים איך קלאָר, אז ניט אין גרויסע זאכען, ניט אין קליינע בין איך ניט קיין חכם“. סאָקראַטעס איז אלזאָ ניט געוועזען קיין בעל־גאוה. ער איז זאָגאר געוועזען א גרויסער ענו. זיין גאנץ לעבען פיהרט ער זיך ווי איין איינפאכער, פּראָסטער, גוטער מענש. און אָט דער ענו קומט נאָך א לאנגע רייהע פון יאָה־

רען צו דעם פעסטען בעשלוס, אז ער איז פון גאָט אויסערוועהלט צו ווערען דער לעהרער און אויפקלערער פון די מענשען. און דיעזע טהעטיגקייט זיינע האלט ער אזוי הויך און וויכטיג און פיהרט זי אויס מיט אזא וואונדערבארער ענערגיע, אז אין דער לעצטער שעה פאר דעם פסק פון זיין פראָצעס זאָגט ער צו די ריכטער: „אין מיין לעבען האָב איך קיין מאָל ניט געוואוסט פון קיין רוה. איך האָב זיך אָבער ניט געקימערט וועגען עשירות, נט געוואָלט ווערען ניט קיין גענעראַל, ניט קיין פאָלקסרעדנער, ניט געוואָלט אָננעה־מען קיינע פון די איבעריגע עמטער פון דער שטאָדט, ווייל איך האָב מיך געהאלטען פ א ר צ ו ג ו ט זיך צו בעשעפטיגען מיט אזוינע זאכען. איך האָב נור געטראכט וועגען איין זאך: ווי קאָן מען יעדען איינצעלנעם ארויסווייזען די גרעסטע וואהלטהאט". און די גרעסטע וואהלטהאט, די גרעסטע טובה איז נאָך זיין מיינונג געוועזען פאר יעדען איינעם יענעם צו לערנען און אויפצוקלערען.

פון וואנען־זשע האָט סאָקראטעס געשעפּט די איבערצייגונג אין זיין מיסיאָן? ווי אזוי קומט ער גאָר צו אזא איבערצייגונג? פון וואנען דעם מוט און ענערגיע אזוי ענטשלאָסען און פעסט צו זאָגען: „אזוי לאנג ווי איך אָטעם און וועל נור זיין אימשטאנד עס צו טון, וועל איך ניט אויפהערען צו זוכען די חכמה און וועל ניט אויפהערען אויך צו מוסרן און צו לערנען"?

סאָקראטעס אליין האָט אויף דעם איין תשובה: א געטליכע שטימע רעדט אין איהם. זי הייסט איהם געהן צו די מענשען און זיי לערנען חכמה און מידות טובות. זי גיט איהם עצות, ווי זיך צו האלטען ביי פערשיעדענע געלעגענהייטען. ער איז א שליח פון גאָט. ער דערפילט גאָטס וואונש און דערפאר, „כאָטש איך בין צוגעבונדען צו אייך אטהענער מיט ליעבע און אכטונג און בין בערייט אייך צו פאָלגען, דאָך וועל איך גאָט מעהר געהאָרכען, איי־דער אייך". און דאָס איז — זאָגט ער — ניט קיין איינבילדונג, ניט קיין זעלבסטטוישונג. גאָט אליין האָט עס דורך זיין אראקעל (אורים־ותומים) אין דעלפי אָפען און קלאָר געזאָגט. — „איהר קענט דאָך כערעפאנען — זאָגט ער. — ער איז געוועזען מיין פריינד פון דער יוגענד אָן. איין מאָל, ווען ער איז געקומען אין דעלפי,

האָט ער זיך בעשלאָסען צו פרעגען דעם אראקעל, אויב עס איז דאָ א קליגערער מענש פאר מיר? און אויף דעם איז געווען דער ענטפער: „קלוג איז סאפאקלעס, קליגער איז אוריפידעס, אָבער דער קליגסטער פון אלע מענשען איז סאָקראטעס".

עס איז קיין ספק ניט. סאָקראטעס האָט שטארק געגלויבט אין די געטליכע שטימע, אין דעם געטליכען גייסט, וואָס וואָהנט אין איהם (דער דעמאָן רופט ער עס). עס איז פאר אונז איבעריג צו זאָגען, אז זיין גלויבען איז געווען איין איינבילדונג. די פראגע איז נור: פון וואנען קומט ער צו אזא מין איינבילדונג? און אין וואָס איז בעשטאנען די געטליכע שטימע, דער דעמאָן?

וועגען סאָקראטעס'עס „דעמאָן" עקזיסטירט שוין א גאנצע ליטעראטור. די פאַרשער געהען זיך פערנאנדער אין דער ערקלערונג וועגען דיעזען דונקעלען פונקט אין סאָקראטעס'עס לעבען.

זיכער איז איין זאך. שוין פון די יונגע יאָהרען אָן פלעגט סאָקראטעס פון צייט צו צייט האָבען שטארקע אָנפעלע פון אזא מין עקסטאז, ביי וועלכען ער פלעגט פערליערען אלע חושים. וואָס פאר א סאָרט אָנפעלע דאָס זיינען געווען, קאָן מען היינט ניט ווי־סען. אָנהייענגער פון פראָפעסאָר לאמבאראזא זאָגען איינפאך: סאָקראטעס האָט געליטען פון חולי־נופלים, פון די פאליגע. אנדערע אלטע שרייבער זאָגען: סאָקראטעס'עס שטים איז געווען די שטים פון געוויסען. דאָס געוויסען פלעגט איהם אָבהאלטען פון א סך זאכען, און והא ראיה, די שטים פלעגט הויפטזעכליך איהם אָב־האלטען פון צו טון געוויסע זאכען, נים אָבער איהם געבען עצות וואָס צו טון. נאָך אנדערע זאָגען, די „שטים" איז געווען דאָס גע־פיהל, דער אינסטינקט פון אינערליכען טאקט, וועלכער פלעגט איהם טרייבען אין געוויסע פעלע, וואו דער שכל האָט ניט געהאַט קיין קלאָרע גרינדע. נאָך אנדערע ווילען האָבען, אז די אָנפעלי פלעגען קומען ביי איהם נאָך דעם ווי ער פלעגט זיך טיעף און לאנג פער־טראכטען.

סאָקראטעס אליין האָט אָבער — ווי געזאָגט — גאנץ פעסט געגלויבט, אז די „שטימע" איז א געטליכע שטימע. פאר איהם, וועלכער האָט איבערהויפט געגלויבט שטארק אין די געטליכע

השגחה און זאגאר אין השגחה פרטית, ד. ה. אז די געטער זאר־
גען זיך װעגען יעדען מענשען בעזונדער איז דאס בכלל ניט קיין
װאונדער. אויף די פראגע, װי קומט ער צו אזא סארט הויכער
מיינונג פון זיך, גיט סאקראטעס אליין די שליסעל אין האנד װי
דאס צו דערקלערען גאנץ רעאליסטיש. מען דארף נור א קליי־
ניגקייט טון: מען דארף ענדערען דעם סדר פון זיין ערצעהלונג; דאס,
װאס ער האלט פאר א רעזולטאט, דארף מען אננעהמען פאר איין
אורזאכע פון זיין פעסטען גלויבען אין זיך. מען דארף נור אומביי־
טען אביסעל די דאטען און די זאך װערט קלאר, אז אויף דער
עלטער האט סאקראטעס זיך געקאנט אזוי שטארק איינלעבען אין
דעם גלויבען, אז גאטס שטימע איז געװען די אורזאכע ניט דאס
רעזולטאט.

דער שליסעל, װעלכען סאקראטעס גיט אונז צו פערשטעהן
דעם פראצעס, װאס איז פארגעגאנגען אין זיין נשמה, איידער ער
— דער ענו — האט ביי זיך פעסט בעשלאסען צו װערען דער
לעהרער און אויפקלערער פון די מענשען, בעשטעהט אין פאל־
גענדעם: „װען איך האב זיך דערװאוסט — דערצעהלט ער אין
זיין פערטיידיגונגס־רעדע — פון דעם אראקעלס מיינונג, אז איך
בין דער קליגסטער מענש, בין איך נשתומם געװארען. איך װייס
דאך, אז איך בין ניט קלוג ניט אין גרויסע, ניט אין קליינע זאכען,
װאס־זשע מיינט ער דערמיט? איך האב גענומען אונטערזוכען די
זאך אויף אזא אופן: איך בין אװעק צו איינעם, װעמען אלע האל־
טען און װער נאך מעהר פאר אלעמען האלט אליין זיך פאר א חכם,
א פקוח. איך האב מיט איהם געהאט א שמועס, איך האב גענומען
אויספרובירען זיינע חכמות, און דער סוף איז געװען, איך האב
זיך ארומגעזעהן, אז ער איז גאר קיין חכם ניט. קלוג װי דו ביזט,
בין איך אודאי, האב איך מיר געטראכט. עס קאן זיין, אז מיר
זיינען ביידע ניט מי יודע װאס, אבער ער מיינט, אז ער איז עפעס
װאס, כאטש ער װייס גאר ניט. איך װייס, אז איך בין גארנישט
און בילד מיר גאר נישט איין".

דיזעלבע זאך, װי מיט יענעם „װעלט־חכם", האט ער געטון
מיט אנדערע. ער איז געגאנגען צו די שטאאטסמענער. פון זיי איז

ער אוועק צו די פּאָעטען. פון די פּאָעטען צו די בעלי־מלאכות. „און אפילו איצט — ענדיגט ער — געה איך ארום צווישען די מענשען, בירגער און פרעמדע, וואו עס איז נור דא ווער עס איז, וועמען איך האלט פאר א חכם און פרוביר איהם". אט אזוי האט סאָקראטעס א גאנץ לעבען געפּרובירט די מענשען און פאר זיין טויט האט ער מיט פאלקאָמענער איבערצייגונג און זיכערהייט געזאגט: „לא מצאתי. איך האב קיין איינציגען חכם ניט געפונען, ניט געפונען יעדענפאלס קיינעם קליגער פאר זיך".

סאָקראטעס איז אלזא ניט געווען צופריעדען מיט די „וועלט־חכמים". ער איז אויך ניט געווען בעפריעדיגט מיט די אלע פילאָזאָפישע סיסטעמען, וועלכע האבען עקזיסטירט פאר איהם. ער רעדט מיט א געוויסען סאָרט פעראכטונג וועגען זיי. שוין דאס אליין, וואס זיי געהען זיך אזוי שטארק פערנאנדער, אז וואס איינער זאגט פייער, זאגט דער אנדערער וואסער, שוין דאס אליין שטופט איהם אב פון זיי. פאר איהם איז דער הצד השוה געווען, אז זיי אלע טויגען ניט און אט אויף אזא אופן איז ער געקומען צום בע־שלוס, אז מען דארף ערשט אנהויבען לערנען די מענשען דענקען, לערנען טוגענד און אז דער לעהרער און אויפקלערער מוז ער אליין זיין, ער, וועלכער זעהט איין די אלע פעהלערן פון אלע אלטע סיס־טעמען.

* * *

סאָקראטעס האט זעהר שטארק געגלויבט אין די וויכטיגקייט און ערהאבענהייט פון זיין געטליכער שליחות. ער האט זי אבער גענומען אויספיהרען אויף א גאנץ פשוטען, מען קאן זאגען, וואָ־כעדיגען, פּראָזאאישען אופן.

מיט גאנצע סוויטעס, מיט גרויס פּאראד און גלאנץ, אויסגע־פוצט אין עסיג און אין האָניג, פלעגען ארויסטרעטען די אנדערע לעהרער פון „חכמה", די אבנארער, די סאָפיסטען. זיי פלעגען מאַ־כען פון זייערע פּאָרטרעגע ווער וויים וואס פאר א ווערדע, און פלעגען זיך לאָזען בעצאהלען גאנץ גוט פאר זייער „תורה".

סאָקראטעס האט געהאנדעלט גערארע פערקעהרט פון זיי. קיין ווערד האט ער פון זיך אויף אהער ניט געמאכט. אויסזעהן

פלעגט ער שוין צו פראַסט. שטענדיג אָנגעטאָן אין זיין פראַסטען, מיט נערייניגטען אָנצוג, באָרפוס, — די שיך פלעגט ער זעלטען אָנטון — פלעגט ער שטענדיג זיך אויפהאַלטען אין אַלע ערטער, וואו מען האָט געקאָנט געפינען וואָס מעהר עולם: אויף די מארק־פלעצער, ביי די טישען פון די געלדוועקסלער, אין די ווארקשטא־טען פון די בעלי־מלאכות, אין די קראָמען פון די הענדלער און מעהר ווי איבעראל אין די עוועניוס, נעבען די גימנאזיען, וואו די יונגוואַרג פלעגט זיך אויפהאלטען.

דער סדר־היום איז געווען ביי איהם אזוי: פון אין דער פריה אָן ביז מיטאָג צייט פלעגט ער זיך ארומטרייבען ארום די גימ־נאזיען אין די זיילען־אלעען, וואו עס איז געווען א שפאציער־פלאַץ. שפּעטער פלעגט ער אוועק אין די האַלען, וואו מען פלעגט לערנען גימנאסטיק. פון דאָרט — צום מארק. דער פּרינציפּ איז געווען: צו יעדער צייט זיין דאָרט, וואו עס געפינען זיך וואָס מעהר מענשען. יעדער אָרט איז פאר איהם געווען דער מכובד'יגער און פּאַסיגער פּלאַץ, יעדע מינוט — די פּאַסיגע צייט, יעדער מענש — די פּאַסיגע פּערזאָן פאר זיינע געשפּרעכען; ווארום אין געשפּרע־כען, אין רעדען און איבעררעדען איז פון איצט אָן בעשטאנען זיין גאנצער לעבען און זיין שווערע ארבייט.

ער פלעגט רעדען הויך, אָפען און קלאָר פאר אלעמען, אזוי אז אלע זאָלען איהם הערען און פערשטעהן. און שטענדיג פלעגען טאקע ארום איהם שטעהן גאנצע קופּקעס מענשען.

די טעמאס פאר זיינע געשפּרעכען זיינען שטענדיג געווען פון זעלבען סאָרט: וועגען מאָראל, וועגען געזעץ, וועגען רעכט, וועגען שטאאט, מיט איין וואָרט וועגען די אַלע זאכען, וואָס זיינען שייך צום מענשען און צום מענשליכען צוזאמענלעבען. אָבער דער אינ־האלט פון די געשפּרעכען איז געווען תמיד פערשיעדען. ער פלעגט זיך זוכען צוצופּאסען צו דעם גייסטיגען צושטאנד פון דעם, מיט וועמען ער פלעגט פיהרען דאָס געשפּרעך און צו די אומשטענדען, אונטער וועלכע דאָס געשפּרעך פלעגט געפיהרט ווערען.

סאָקראטעס פלעגט ניט אָנהעבען דאָס געשפּרעך פון הויכע דרכים, כדי יענעם ניט אָפּצושרעקען. ער פלעגט גראדע פערקערט

אָנהעבען פון די איינפאכסטע, לייכטעסטע פראגען. און גערעדט פערקעהרט, ווי די סאָפּיסטען פלעגט ער ניט אוועקשטעלען זיך אויף דער בימה אלס לעהרער און קוקען פון אויבען אראָב אויף דעם אונוויסענדען „המון", נור ער פלעגט תמיד ארויסטרעטען אין דער ראָלע פון א ניט־וויסענדען, אין דער ראָלע פון א מקשן. ער פלעגט בעטען, מען זאָל א י ה ם די זאך דערקלערען.

קודם כל פלעגט ער א פרעג טון — דערצעהלט קסענאפאן — צו מיינען זיי, אז זיי קענען שוין גענוג די אלע זאכען, וואָס זיינען שייך צו מענשען, און צו רעכענען זיי, אז די אלע זאכען דארף מען לאָזען צורוה, אום צו בעשעפטיגען זיך מיט געטליכע זאכען ער פלעגט גלייך זוכען צו בעווייזען, ווי נאריש עס איז צו פערלאָזען די אייגענע זאכען, וואָס ליעגען אונטער דער נאָז און געהן זיך קריעגען וועגען זאכען, וועגען וועלכע מען קאן גאָר קיין מאָל דעם עיקר ניט דערוויסען, ווי צ. ב.: וואָס איז נאטור, וואָס איז גאָט א. ז. וו.? אריבערפיהרענדיג דאָס געשפרעך אויף מענשליכע זאכען, פלעגט ער בענוצען יעדע פאסירונג, כדי צו קאָנען אָנקניפּען א געשפּרעך אויף דאָס פאסענדע טהעמא.

ווען ער האָט צ. ב. איין מאָל געזעהן ניקאָמאכידים, איין אַל־טען, טאפּפערען, פראָסטען סאָלדאט, בעת יענער איז געגאַנגען צור־ריק פון א וואהל פערזאמלונג, האָט ער איהם א פרעג געטון: וואָ־סערע גענעראַלען זיינען אויסגעקליעבען געוואָרען? ניקאמאכידים האָט זיך געפונען בעליידיגט: „וואָס הייסט, און ווער בין איך? ווי וואָלט עס געפּאסט פאר די אטהענער ניט מיך אויסצוקלייבען?" זעהענדיג אזא סאָרט גלויבען אין זיך, לאָזט זיך סאָקראטעס תיכף אריין אין א געשפּרעך. ער העבט איהם אָן צו שטעלען פראגען און צו מאכען חשבונות און דאָס געשפּרעך ענדיגט זיך דערמיט, וואָס ניקאָמאכידים מוז מודה זיין, אז ער איז אייגענטליך גארניט דער פאסענדער מענש פאר א גענעראַל.

איין אנדערס מאָל האָט געטראָפען אז זיינען א פריינד, דיא־דאראס האָט ניט געוואָלט ארויסהעלפען א גוטען פריינד. סאָקראַ־טעס לאָזט זיך מיט איהם אריין אין א געשפּרעך וועגען די פפליכ־

טען פון א מענשען צו זיינע גוטע פריינד, און דיאוראַאס לויפט ארויסהעלפען דעם גוטען פריינד.

אין געשפרעך גופא פלעגט סאָקראַטעס זיך בענוצען מיט די פּראַקטישעסטע משלים און בעווייזע פון טאָג־טעגליכען לעבען. אין דעם דערמאָנטען געשפּרעך מיט ניקאמאכידים צ. ב. ברייננט סאָקראַטעס משלים פון א סוחר, פון א כארפיהרער, פון בעלי־בית'שקייט. אין געשפרעך מיט דיאדאראס ברייננט ער ביישפּיעלע פון שקלאפען, פון סטאדעס א. ז. וו., אלץ משלים, וועלכע, זיינען פערשטענדליך פאר די מענשען, מיט וועמען ער פיהרט דאָס גע־שפרעך, אלץ בעווייזע, וועגען וועלכע עס קאָנען קיין צוויי פער־שיעדענע מיינונגען ניט געבען. יענער לאָזט זיך אויף אזא אופן ארייניציהען אין געשפרעך. ער מוז מסכים זיין צו די משלים. דאן טוט סאָקראַטעס זיך א וואָרף מיט דער גאנצער מאכט פון זיין טיעפען, קלאָרען, לאָגישען קאָפּ אויפ'ן נמשל. ער געפינט אויס דעם הצד־השוה צווישען ביידע זאכען, ציהט זיינע שליסע און שפּאַרט יענעם צו צו דער וואנד. פון דעם פּראָסטאַק, דעם סתם מקשן, ווערט א ביטערער אונערבארעמדיגער געגנער, וועלכער פאָר־דערט: גיב זיך אונטער, אָדער זיי מודה, אז דו ווייסט גאָר נישט, אז דו פערשטעהסט גאָר ניט, אז דו ביזט אונגערעכט. איינס פון די ביידע. קיין דריטער אויסגאנג איז ניטאָ.

דורך דעם סאָרט געשפּרעכען פלעגט סאָקראַטעס פּרובירען „דאָס הארץ און די ניערען פון די מענשען און וועלען פון זיי ארויס־ציהען דאָס בעסטע, וואָס איז דאָ אין זיי". דאָס איז די בעריהמטע סאָקראַטישע „מענשענפּרופונג" — (מעאייטיק). אָבער פּרובירענ־דיג אזוי די מענשען, פלעגט ער זיי, ווילענדיג אָדער ניט ווילענדיג, מאכען צום נארען. צום סוף געשפרעך פלעגט יענער זיך דאָך מו־זען ארומזעהן, אז ער איז מאוס ארייננפּאַלען, אז ער איז דער נאר און אז סאָקראַטעס פיהרט איהם פאר'ן נאָז. די איינפאכע משלים און פראגען הייבען אָן אויסצוזעהן אין זיינע אויגען ווי חוזק מאכען „איראָניע". צו סאָקראַטעס האָט עס מיט א כיון גע־טון צי ניט, יעדענפאלס פלעגט אין זיינע ווערטער קלינגען דער

איראַנישער מאַן. דאָס פּלעגט מאַכען די גרעשפּערע־פּיהרער אש־להבה.

סאָקראַטעס׳עס איראָניע איז געוואָרען בעריהמט און מען האָט אָנגעהויבען פאַר איהר צו ציטערן. זי האָט איהם אויך פער־שאַפט ניט איין צעהנדליג שונאים. סאָקראַטעס האָט עס אליין געוואוסט. אין זיין פערטיידיגונגס־רעדע זאָגט ער: „פון די נאָכ־פאָרשונגען זיינען מיר ארוים פיעל ביטערע שונאים, און פיעל רכלות איז דערפון ארויסגעוואקסען". ער האָט געוואוסט, אז די שונאים קאָנען ווערען געפעהרליך פאַר איהם. אָבער דאָס האָט איהם ניט אָבגעהאַלטען פון זיין טהעטיגקייט, ווארום די איראָניע פלעגט — ווי מיר האָבען געזעהן — קומען ממילא פון זיין „מענ־שענפּרופונג", און דאָס איז געווען פאַר איהם דאָס הויפּט־ציעל פון זיין לעבען.

אין רעדען איז אוועק סאָקראַטעס׳עס צווייטע העלפט פון לעבען. ער האָט אויך געהאַט א געוואַלטיגען ערפאָלג אלס רעדנער. זיין געוועזענער שילער אלקיביאדעס, דער שטאָלצער, קאַלטער שטאַאטסמאַן און גענעראַל, אלקיביאדעס וועלכער איז געווען בכח גאַנץ קאַלטבלוטיגערהייט צו שטעלען דאָס שיקזאַל פון זיין פאָלק און פון זיין לאַנד אין געפאַהר צוליעב זיינע עגאָאיסטישע ציע־לען, אָט דערזעלבער אייזערנער מענש שילדערט אין פאָלגענדע ווער־טער דעם איינדרוק, וואָס סאָקראַטעס׳עס רעדנערקראַפט פלעגט מאַכען אויף איהם. „איך האָב — זאָגט ער — גענוג רעדנער גע־הערט, קיינער פון זיי, אפילו דער בעסטער פון די בעסטע — האָט אָבער אויף מיר קיין בעזונדערן איינדרוק ניט געמאַכט. גאַנץ אַנדערש איז, ווען סאָקראַטעס רעדט. ווער עס זאָל סאָקראַטעס ניט הערען, גאַנץ גלייך צו איז עס א מאַן, אָדער א פרוי אָדער א קינד, אפילו ווען מען ניט איבער זיינע ווערטער דורך א מויל, יעדער פיהלט דאַן עפּעס איין אונערקלערליכע אויפרעגונג און בע־וואונדערונג. איך אליין וואָלט געשוואָרען — ווען איך וואָלט נור ניט מורא געהאַט, אז איהר וועט מיך האַלטען פאַר שכור, אז יעדעס מאָל, ווען איך הער איהם רעדען, קלאַפּט דאָס האַרץ ביי מיר ווי א צווישעטע און טרעהרען גיסען זיך ביי מיר טייכענ־

וויז. איך האָב נאָכגעקוקט נאָך אַנדערע אויך, און איך קאָן אייך פערזיכערן, אז דיזעלבע זאַך איז אויך מיט זיי. איך האָב געהערט פעריקלעס (דעם גרויסען שטאאטסמאַן און געניאַלען רעדנער) און אַנדערע בעריהמטע רעדנער, איך האָב אָבער קיין מאָל עפּעס אַזוינס ניט געפיהלט. זיי האָבען ניט אויפגעקאָכט מיין נשמה, זיי האָבען מיך ניט געצוואונגען צו פעראַכטען זיך אַליין פאַר מיין שקלאַפענגאַטור. אָבער ער פלעגט מיך אַריינברייגגען אין אַזאַ צושטאַנד, אַז איך פלעג פיהלען: איך קאָן ווייטער אַזוי ניט לעבען ווי ביז איצט. און איך בין זיכער: ווען איך וואָלט ניט פערשטאָפּט די אויערן געגען זיינע רעד און וואָלט ניט ענטלאָפען פון זיין שטים, דאַן וואָלט מיט מיר פּאַסירט דיזעלבע זאַך, ווי מיט אַנדערע: איך וואָלט אַלט געוואָרען, זיצענדיג ביי זיינע פיס. און וויפיעל מאָל האָב איך איהם געוואונשען וואָס גיכער דעם טויט און צו דערזעלבער צייט האָב איך געפיהלט, אז ווען ער וואָלט שטאַרבען, דאַן וואָלט צו מיין קומער קיין ברעג ניט געווען. עס וואָלט געוויס געווען גרעסער איידער מיין פרייד. אָט אַזוי האָב איך מיט זיך אַליין געקעמפּפט און אַליין ניט געוואוסט וואָס צו ווינשען".

דיעזע געוואַלטיגע רעדנער־קראַפט סאָקראַטעס'עס פלעגט זיך ניט אויסדריקען אין שיינע, ריהרענדע פראַזען, ניט אין אַ גלענצענדען סטיל. פערקעהרט, איינפאַך, פּראָסט, אָבגעקלערט, ניט געקינסטעלט, ווי אין אַלץ, איז סאָקראַטעס געווען אויך אין זיין רעדען. אפילו אין זיין בעריהמטער פערטיידיגונגס־רעדע, ווען אין קאָן איז געשטאַנען זיין לעבען און זיין עהרע, איז ער געבליעבען דערזעלבער אונגעקינסטעלטער רעדנער. „איך וועל ניט האַלטען פאַר אייך — זאָגט ער צו זיינע ריכטער — קיין רעדען. צוזאַמענגעשטעלט פון שיינע, בעפוצטע, אויסגעקליעבענע ווערטער, נור גאַנץ איינפאַך און פּראָסט וועל איך רעדען צו אייך".

סאָקראַטעס'עס בעצויבערנדער איינפלוס אויף זיינע הערער פלעגט קומען ערשטענס דורך די טיעפע ערנסטקייט און הערצליכקייט פון זיינע ווערטער. יעדער האָט געפיהלט, אז דאָס, וואָס ער רעדט, געהט אַרויס ביי איהם טיעף, טיעף פון האַרצען, און דערפאַר פלעגען די רעד אַריינגעהן טיעף אין האַרצען פון די הערער.

צווייטענס פלעגט ער צובינדען די מענשען דורך די קייטען פון זיין וואונדערבארער, אייזערנער לאָגיק.

סאָקראַטעס האָט פיעל צייט פערבראַכט און פיעל כחות אוועקגעלעגט אויפצוקלערען דעם גרויסען עולם פון זיינע מיט־בירגער. דערמיט אָבער איז זיין לעהרער־טהעטיגקייט ניט געווען געענדיגט. ער איז געווען ניט נור א פאָלקס־לעהרער, זאָנדערן אויסערדעם נאָך א שול־לעהרער. ער האָט געהאַט א גרויסען קרייז פון ענגערע שילער מיט וועלכע ער פלעגט פיהרען ניט קיין צופעליגע געשפּרעכען, נור טיעפער אונטערזוכען די אלע פראַגען, וועלכע האָבען איהם אינטערעסירט.

אויך מיט זיי — דערצעהלט קסענאָפאָן — האָט ער זיך גע־האַלטען ניט ווי קיין לעהרער, נור ווי א פריינד. סאָקראַטעס האָט איבערהויפּט געלעגט זעהר פיעל געוויכט אויף די פריינדשאַפט צווישען מענשען. ער ערקלערט אפילו, אז די בעדייטונג און וויכ־טיגקייט פון פריינדשאַפט ליעגט אין דעם נוצען, וואָס זי ברייננגט. אָבער מען קאָן דייטליך זעהן, אז זי האָט א פיעל ערנסטערע און טיעפערע בעדייטונג פאַר איהם און פאַר זיין פילאָזאָפיע.

כאָטש סאָקראַטעס'עס שולע האָט ניט געהאַט קיין בעהאַל־טענע סודות, דאָך איז זי געוועזען אייניגערמאַסען איין אָבגע־שלאָסענע, בעזונדערע וועלטעלע. די זיטליכע און וויסענשאַפטליכע אינטערעסען זיינען געוועזען אייגנ צוזאַמענגעקניפּט; און דער צו־בונד צווישען לעהרער און שילער איז געווען זעהר גרויס.

איין ענגער צובונד צווישען מענשען איז נור מעגליך, ווען די מענשען זיינען מאָראַליש ריין. אמת'ע ליעבע, אמת'ע פריינד־שאַפט — זאָגט ער — עקסיסטירט דאָן, ווען מען ווינשט דעם גע־ליעבטען אָדער דעם פריינד דאָס בעסטע ניט צוליעב אייגענע עגאָאיסטישע צוועקען. און דערצו דאַרף מען זיין א מאָראַליש־ריינער מענש.

סאָקראַטעס האָט פון זיינע שילער אויך קיין מאָל ניט גענו־מען קיין סענט בעלאָהנונג. דערפאַר האָט ער געקאָנט אויסקלייבען פון די גרויסע קרייזען נור די, וועלכע זיינען איהם געפעלען געוואָרען און אויך ווען ער האָט געלעגט האָפנונגען. כאָטש זיי־

נע אונטערהאַלטונגען מיט די שילער פּלעגען אָבגעהאַלטען ווערען גיט הינטער געשלאָסענע טירען נור עפענטליך אויף די פרייע פּלע־צער: צווישען די זיילען־האַלען און אויף די פּלעצער, וואו מען פּלעגט לערנען גימנאַסטיק, דאָך פּלעגט סאָקראַטעס שטענדיג קאָ־נען משלח זיין די, וועמען ער האָט ניט געוואָלט האָבען.

סאָקראַטעס האָט זיך זעהר פיעל בעמיהט צו צוציהען צו זיך יונגע לייט מיט גרויסע טאַלאַנטען, גוטע פעהיגקייטען, א שנע־לער השגה און א גוטען זכרון. קיין לייכט שטיקעל אַרבייט איז ניט געוועזען מיט די פעהיגע יונגע לייט. מען פּלעגט מוזען אוועק־לעגען אויף זיי פיעל כחות, כדי זיי זאָלען קאָנען מקבל זיין די השפּעה. פיעל פון זיי פּלעגען מיינען, אז וויבאַלד זיי האָבען גוטע פעהיגקייטען, דאַרפען זיי שוין מעהר גאַר ניט לערנען, ניט האָ־רעווען אויף בילדונג: סאָקראַטעס פּלעגט זיך בעמיהען מיט בע־ווייזע פון לעבען און פּראַקטיק זיי צו איבערצייגען, אז אָהן לער־נען וועט פון זייערע פעהיגקייטען קיין גוטעס ניט אַרויסקומען. דאָס בעסטע פערד און דער בעסטער הונד — פּלעגט ער זאָגען — טוען אָפט אָן די גרעסטע צרות. ער פּלעגט אויך ניט שאַנעווען זייער אייגענליעבע און זיי מיט פאַקטען בעווייזען, ווי ווייט זיי זיינען נאָך פון השלמה. א סך פּלעגען זיך פיהלען בעליידיגט און מעהר זיך ניט ווייזען. דאָס איז פאַר איהם געוועזען דער בעסטער בעוויין, אז ער האָט אין זיי גאַר נישט פערלאָרען.

נאָך דעם פאָרבערייטענדען קורס פּלעגט סאָקראַטעס זיך נעה־מען פאַר די ערציהונג גופא. זיינע הויפּטמיטלען פון ערציהונג איז געוועזען זיי צו געבען גוטע ביישפּיעלען אין ערקלערונג און אויפ־קלערונג.

די ערשטע צייט האָט סאָקראַטעס געהאַט זעהר אונאַנגענעה־מע ערפאַהרונגען מיט זיינע צוויי בעגאַבטעסטע שילער אַלקיביאַ־דעס און קריטיאַס. ביידע עהרגייציג און פערדאָרבען, אָבער זעהר פעהיג, האָבען זיי זעהר פיעל געלערנט אין בילדונג פון סאָקראַ־טעס׳ען. פון דער מאָראַלישער זייט פון זיין ערציהונג האָבען זיי אָבער ווענינ וואָס אריבערגענומען. סאָקראַטעס האָט זיך אַרומ־געזעהען, אז ער איז מיט זיי דורכגעפאַלען, און געענדערט אין

גאַנצען דעם סדר פֿון זיין ערציהונגס־ארבייט. אויפ'ן ערשטען פּלאַן האָט ער ארויפגעשטעלט די מאָראַלישע ערציהונג און פּלעגט ניט אריבער צום שטודיום פֿון קענטניסע און טיכטיגקייט אין האנדלען, איידער ער פּלעגט זיך ניט איבערצייגען, אז די מאָראַלישע ערציהונג איז טיעף איינגעפּלאַנצט ביים שילער אין הארצען.

זיין זיטליכע ערציהונג פּלעגט בעשטעהן ניט אין פּרעדיגען פֿון גוטע מעלות, נור — ווי געזאָגט — אין פּראַקטישע ביישפּיעלען און איבערצייגונג. דאָס שטודיום פּלעגט געפֿיהרט ווערען ניט אין סיסטעמאַטישע קורסען, נור עס פּלעגט בעשטעהן אין פֿריינדליכע אונטערהאַלטונגען, אין צווייגעשפּרעכען (דיאַלאָגען), אין פֿראַגען און אנטוואָרטען. זיינע דיאַלאָגען האָבען געהאַט אזאַ גרויסען ערפֿאָלג און זיינען אזוי וויט אריין אין פֿלייש און בלוט ביי די שילער, אז עס האָט זיך פֿון דאַן אָן ענטוויקעלט א נייער סאָרט ליטעראַטור — די דיאַלאָגען־ליטעראַטור — פֿון וועלכער דער גלענצענדסטער פֿערטרעטער איז געוועזען פּלאַטאָ.

אָט אזוי האָט סאָקראַטעס 35 יאָהר נאָכאַנאַנד טאָג איין, טאָג אויס, פֿון אין דער פֿריה ביז ביינאַכט, געלערנט, אויפגעקלערט און מאָראַליש געשליפֿען די בירגער פֿון אַטהען, בעזונדערס די יוגענד — און אָט דערפֿאַר איז ער געוואָרען אזוי בעוואוסט און בעריהמט, געליעבט און פֿערגעטערט ביי איינע און פֿערהאַסט ביי די אנדערע.

* * *

גרויס איז געוועזען די קראַפֿט פֿון סאָקראַטעס'עס געשפּרעכען. מעכטיג איז געוועזען דער איינפֿלוס פֿון זיינע לעהרען. אָבער נאָך גרעסער און מעכטיגער איז געוועזען די בעצויבערנדע ווירקונג פֿון זיין פּערזאָן.

אויך אין סאָקראַטעס'עס פּערזאָן בעמערקט מען דעם וואונדערבארען ווידערשפּרוך צווישען דער אויסערליכער פֿאָרם און דעם אינעווייניגסטען אינהאַלט.

נאָך זיין אויסזעהן נאָך איז סאָקראַטעס געוועזען איינער פֿון די מיאוס'טע מענשען. א ניעדעריגער, א פֿליכעוואַטער, א דיקער, איין אָנגעבלאָזענער מיט א גרויסען בויך, מיט א קורצען האלז,

אויסגעשטעלטע אויגען, דיקע ליפען און א פערדיסענעם פלאכען נאז האט ער קיין ברעקעל חן ניט געהאט און נור געקאנט אפשטויסען פון זיך: אויך זיין אנטון זיך אין פראסטע, שמוציגע קליידער, בארפוס, צוזאמען מיט זיינע אונגעלומפערטע מאניערען, זיינען געווען ווי צוגעפאסט צו זיין פראסטען, גראבען, מיאוס'ען אויסזעהן. נאך זיין אויסזעהן נאך איז ער געווען היילע פראזא, אין גאנצען וואכעדיג. און דאס האט זיך נאך מעהר געווארפען אין די אויגען אין אטהען פון יענער צייט, וואו פאעזיע און שיינקייט זיינען געווען די העכסטע הייליגקייט, אין א צייט, ווען די קונסט האט דערגרייכט די העכסטע מדרגה, צווישען מענשען, וועלכע זיינען געבליעבען דאס אידעאל פון שיינקייט און גראציע.

און ניט נור אין אויסזעהן, זאנאר נאך זיין כאראקטער האט סאקראטעס פאר דעם אויבערפלעכליכען בליק אויסגעזעהן קאלט, הארט, פראזאאיש. שטענדיג וועגענדיג און מעסטענדיג, שטענדיג אויפדעקענדיג די מענשליכע שוואכקייטען, אהן רחמנות אויפרייסענדיג די פרעמדע וואונדען פון אבערגלויבען און זעלבסטליעבע, האט ער אבער געמאכט דעם איינדרוק פון א מענשען אהן געפיהלען, אהן בלוט, ווי א פארגליווערט שטיק מאראל. אט די געשטאלט האבען אין איהם געזעהן די זייטיגע מענשען, וועלכע האבען ניט געהאט די מעגליכקייט אדער די פעהינקייט צו קענען צוקוקען זיך עפעס טיעפער און אט אזא סארט קאריקאטור האט געמאהלען פון איהם דער בעריהמטער קאמעדיענשרייבער אריסטאפאנעס אין זיין קאמעדיע „די וואלקענס“.

א תהום ליעגט צווישען סאקראטעס'עס אויסערליכקייט און צווישען זיין מיאוסע פיזישער און זיין פרעכטיגע גייסטיגער געשטאלט, אין דעם תהום פלעגט לייכט אריבער יעדער מענש, וועלכער האט געהאט דאס גליק עפעס נעהענטער זיך צוצוקוקען און צו בעקאנען מיט סאקראטעס'ען.

סאקראטעס האט ניט נור געלערנט א נייע פילאזאפיע, ער האט ניט נור געפרעדיגט מדות־טובות; ער האט געלעבט, געאטעמט דערמיט, וואס ער האט געלערנט און געפרעדיגט.

יעדער מענש דארף שטענדיג שטרעבען צו וויסען וואס מעהר,

צו פערשטעהן וואָס קלאָרער און צו זיין וואָס בעסער, וואָס רייגער מאָראליש. אין דעם האָט ער געזעהן די וויכטיגסטע, אידעאַלסטע אויפגאבע פאר יעדען מענשען בפרט און פאר די מענשהייט בכלל, און ער אליין האָט מיט זיין גאנצען לעבען און מיט זיין טויט געוויזען דאָס גלענצענדסטע ביישפּיעל, ווי מען קאָן דערגעהן צום וויסען, ווי מען קאָן ווערען טוגענדהאפט. קיינער האָט ניט אוועק־געלעגט מעהר כחות, מעהר ענערגיע, מעהר זאָרגען די פאָרדערונ־גען צו ערפילען, איידער סאָקראַטעס.

מיר ווייסען שוין, אז פון זיין 35טען יאָהר אָן ביז זיין לעצ־טער מינוט האָט ער אוועקגעגעבען זיין גאנצע צייט און זיינע אלע כחות, צו לערנען, אויפצוקלערען און צו פערבעסערן די מענשען. צו דערזועלבער צייט האָט ער אָבער א מינוט ניט אויפגעהערט צו לערנען, אויפצוקלערען און צו פארבעסערן זיך אליין.

אויף ווי וויט ער פלעגט זיך קאָנען פערטיעפען אין זיינע רעיונות, אויף וויפיעל זיין נשמה איז געווען די הערשערין איבער זיין גוף קען מען זעהן פון פאָלגענדער ערצעהלונג.

איין מאָל האָט ער זיך וועגען עפּעס וואָס פארטראכט. די זאך איז איהם געווען ניט קלאָר און ער האָט געוואָלט דערגעהן ביז'ן תוך. ער איז געבליעבען שטעהן און טראכטען. דאָס האָט פאסירט אין א זומערדיגען פריהמאָרגען אין מיליטערישען לא־גער אויף איין אָפענעם פּלאַץ (סאָקראַטעס איז אויך געווען א סאָלדאַט און האָט דורכגעמאַכט עטליכע מלחמות פאר זיין פאַ־טערשטאַדט.) וואָס איז געווען פול פון מענשען. עס איז אוועק א האַלבער טאָג, סאָקראַטעס שטעהט נאָך אויפ'ן זעלבען אָרט און טראַכט. עס איז געוואָרען פארנאַכט, סאָקראַטעס שטעהט נאָך אויפ'ן זעלבען אָרט אין זעלבען צושטאַנד. דער עולם האָט גענו־מען דאָס בעמערקען און האָט זיך פעראינטערעסירט. נאָך'ן אָבענד־עסען האָבען זיך זאָגאר געפונען נייגיעריגע, וועלכע זיינען אוועק, געבראַכט זייערע דעקעס און זיך אוועקגעלעגט דאָרט נעבען איהם נאָכצוקוקען, וואָס עס וועט דערפון ווערען. און זיי האָבען דער־זעהן אָט וואָס: סאָקראַטעס איז אָבגעשטאַנען אין דערזועלבער לאַגע, פערטיעפט אין זיינע רעיונות א גאנצע נאַכט ביז'ן צוויי־

טען פריהמאָרגען. ווען עס איז ווידער געוואָרען ליכטיג, האָט ער אויפגעהויבען די אויגען אנטקעגען די ערשטע שטראַלען, אבגעזאָגט זיין תפילה און איז רוהיג אוועק.

אָט אזוי ערנסט איז סאָקראַטעס געוועזן, ווען ער האָט געזוכט דעם אמת. ניט ווייניגער ערנסט און שטרייינג איז ער געוועזן ביי דער ערפילונג פון זיינע פפליכטען.

סאָקראַטעס איז פון נאַטור געוועזן א מענש מיט הייסען בלוט, מיט ברענענדע ליידענשאַפטען. די ארבייט פון זעלבסטערציהונג איז דערפאר ביי איהם אליין געוועזן זעהר א שווערע. ער האָט אָבער דורך לאַנגע, אייזערנע דיסציפּלין אזוי איינגעצאַמט זיינע ליידענשאַפטען און אזוי זיך פערהארטעוועט, אז ער איז געוואָרען מעהר ווי ווער עס איז אויף דער וועלט אונאבהייניג פון דער אויסערליכער, מאטעריעלער וועלט. דער מענש, וועלכער איז געוועזן אים שטאַנד ביי געלעגענהייט אריבערצושטייגען אלעמען אין טרינקען, אזוי אז ווען אלע פלעגען שוין ליגען טויט־שיכור, פלעגט ער נאָך זיין מיט א פרישען קאָפּ, ניכטער און רוהיג, דערזעלבער מענש, פלעגט געוועהנליך, טאָג איין טאָג אויס, זיך בעגנוגען מיט אזוי ווייניג עסען און טרינקען, אז מען פלעגט זיך וואונדערן, ווי קאָן ער אויסהאַלטען.

אויך אין אַנדערע הינזיכטען פלעגט ער ארויסרופען בעוואונדערונג ביי די מענשען. אין מיליטערישען לאַגער נעבען דער שטאָדט פאָטידעא, וועלכע איז בעלאַגערט געווארען פון די אטהענער, אין די ברענענדיגסטע פרעסט, ווען די סאָלדאַטען פלעגען זעלטען ארויס פון די פאַלאַטקעס ניט פערוויקעלט די פיס מיט פעלץ אדער שטרוי, דאַן פלעגט סאָקראַטעס, וועלכער האָט צו יענער צייט אויך געדיענט אין מיליטער, ווי געוועהנליך, ארומגעהן איבער׳ן שניי באָרפעס, אָנגעטאָן אין זיינע געוועהנליכע לייכטע קליידער. איבערהויפּט האָט סאָקראַטעס אין די יאָהרען פון זיין מיליטערישער דיענסט זיך אויסגעצייכענט דורך זיין טאַפּפערקייט און מוטה.

סאָקרטעס האָט זיך פערהארטעוועט ניט נור געגען זיך אליין, געגען זיינע בעדירפניסע, ניט נור געגען די אויסערליכע וועלט

נור אויף געגען די מענשען. ער האָט ניט מורא געהאט פאר קיינעם און פאר קיין זאך ניט, אלעמען ארויסגעזאָגט דעם אמת. שטענדיג געטאָן, וואס זיין געוויסען האָט געהייסען און וואָס ער האָט געהאלטען פאר זיין פפליכט. ער האָט עס ארויסגעוויעזען געגען דעם אלמעכטיגען פאָלק, דאן ווען די דעמאָקראטיע איז געווען אין גלאנץ און קיין איינציגער האָט ניט געהאט די חוצפה ארויסצוטרעטען אָפען געגען דיזען העכסטען געזעצגעבער, דעם אלמעכטיגען פאָלק. ער האָט עס אויך בעוויעזן אביסעל שפעטער געגען די דרייסיג אלמעכטיגע בלוטדורשטיגע אטהענער טיראַנען, דאן ווען זיי האָבען פערכאפט די מאכט און געפיהרט זייער געוואלט־הערשאפט אין אטהען.

וועגען זיין מוט געגען פאָלק ווערט דערצעהלט פאָלגענדעס:

אין יאָהר 405 האָט די אטהענישע פלאָטע געוואונען ביי די ארגינוזישע אינזלען, צווישען לעסבאָס און קליין־אזיען, א גלענצענדען זעיג איבער דער ספארטאנישער פלאָטע. די קאָמאנדירען פון די אטהענישע שיפען האָבען פערפעהלט צו ראטעווען די סאָלדאטען פון עטליכע אייגענע שיפען, וואָס האָבען ביי דער שלאכט שטארק געליטען. זיי האָבען אויך ניט אויסגעפונען די קערפערס פון די דערטרונקענע און זיי ניט מקבר געוועזען. דאָס האָט געמאכט א ביטערן איינדרוק אויפ׳ן אטהענער פאָלק און האָט ארויסגערופען א פראָצעס געגען די אכט קאָמאנדירען פון דער פלאָטע. אין אָנפאנג האָט דער פאָלק רוהיג און געלאסען געלאָזט געהן דעם פראָצעס. עס איז בעשלאָסען געווארען, אז די קלאגע זאָל איבערגעגעבען ווערען צום ראטה פון די 500, זיי זאָלען די זאך אויספיהרליכער אונטערזוכען. דערווייליע האָט זיך אָבער אונטערגעשטופט א פאָלקס־יום־טוב ווען די עלטערן קלייבען זיך צוזאמען מיט אלע זייערע קינדער. דעם יום טוב האָבען בענוצט די פאַטערס פון די דערטרונקענע סאָלדאטען כדי אויפצוהעצען דעם פאָלק געגען די קאָמאנדירען. זיי זיינען ארום אויפ׳ן פערזאמלונגס־פלאץ, אלע אבגעגאָלט די קעפ אלס צייכען פון טרויער און גענומען פאָדערן, דאָס פאָלק זאָל זיך נוקם זיין אָן די קאָמאנדירען.

אונטער דעם אנדרוק האָט זיך גענעפענט די פערהאנדלונג
פון דעם פראָצעס אין ראטה. איינער, קאָליקסטענעס, האָט געמאכט
דעם פאָרשלאג, אז מען זאָל דעם פּראָצעס גלייך איבערגעבען צום
פאָלק, וועלכעס זאָל בעשליסען: צו זיינען די קאָמאנדירען שולדיג
אדער ניט? דאָס האָט בעדייט ארויסצוגעבען די קאָמאנדירען אין
די הענד פון דעם אויפגעבראכטען פאָלק אויף א זיכערען
טויט. דער פאָרשלאג איז געוועזען געגען געזעץ, געגען דער
קאָנסטיטוציאָן, אָבער די ליידענשאפטען זיינען געווען אזוי צר־
היצט, אז ליינגער ווארטען האָט קיינער ניט געוואָלט. און פאר
דעם פאָלקס שטורם האָבען אלע מיטגליעדער פון ראטה זיך דער־
שראָקען, אלע האָבען עס שוין נאָכגעגעבען, נור איינער איז גע־
בליעבען פעסט ווי א פעלז ביי דאָס זייניגע און דאָס איז געווען
סאָקראטעס. מען האָט איהם געסטראשעט. דאָס פאָלק דרויסען
האָט געבושעוועט. ער איז אבער געבליעבען פעסט. „איך וועל קיין
זאך ניט טון געגען מיין געוויסען — האָט ער שטאָלץ געענטפערט
— איך וועל בעסער אליין שטארבען איידער אונגערעכטערהייט
פערגיסען פרעמד בלוט“.

דער אמט פון א פאָלקס ריכטער איז געווען דער איינציגער,
וועלכען סאָקראטעס האָט ווען עס איז אָנגענומען. פון אלע אי־
בעריגע עמטער האָט ער זיך שטענדיג אבגעזאָגט. ער האָט ניט
געוואָלט נעהמען קיין אנטייל אן פּאָליטישען לעבען פון לאנד.
אין זיין פערטיידיגונגס־רעדע ערקלערט ער גאנץ אָפען, פארוואָס
ער האָט זיך געהאלטען אזוי פון ווייטען. „צו רען מיינט איהר, —
זאָגט ער — אז איך וואָלט געקאָנט אזויפיעל יאָהרען דורכקומען
מיט אייך, ווען איך וואָלט זיך געמישט אין עפענטליכע אנגעלע־
גענהייטען און אלס עהרליכער מענש שטענדיג געהאָלפען דעם,
וואָס האָט רעכט און אמת און גערעכטיגקייט געשטעלט העכער
פאר אלץ? ניין, אטהענער, ניט איך און קיין אנדער מענש וואָלט
זיך אויף אזא אופן ניט געקאָנט האלטען“.

מען האָט עס איהם ניט איין מאָל פארגעוואָרפען. אין זיין
פּראָצעס איז עס אויך דערמאָנט געוואָרען. מען האָט דערפון געצווי־
גען די שליסע, אז ער איז א פיינד פון דער דעמאָקראטיע און א

פריינד פון דער הערשאפט פון וועניגע (אליגארכיע). אבער ווען עס איז געקומען די צייט, אז די דעמאָקראטיע איז געפאלען און וועניגע — 30 טיראנען — האָבען אין זייערע הענד אריינגענומען די מאכט, דאן האָבען זיי — די טיראנען אליין — גע־מוזט זיך איבערצייגען, אז אין סאָקראטעס'ען האָבען זיי א געפעהרליכען שונא, ניט קיין פריינד, כאָטש זייער הויפט־אנ־פיהרער קריטיאס איז געווען זיין שילער.

דאָס האָט פאסירט אין צוויי יאָהר ארום נאָך דער געשיכטע מיט דעם פראָצעס פון די קאָמאנדירען. די 30 טיראנען האָבען דאן זיך געפונען אין העכסטען גלאַנץ פון זייער מאכט. זיי האָבען גע־קאָשעט און געשניטען זייערע שונאים אָהן א ברעקעל רחמנות. און שונאים האָבען זיי געהאט א סך: אלע אנהייננגער פון דער דעמאָ־קראטיע זיינען טיעף אין הארצען געווען די בלוטיגסטע שונאים פון זיי און פון זייער געוואלט־הערשאפט. אָבער עס האָבען זיך געפונען גאנץ וועניגע, וואָס האָבען געהאט דעם מוטה עס כאָטש אויף א האָר ארויסצואווייזען, ווארום מוטה האָט מען געדארפט דערצו פיעל, יעדער סמן פון אונצופריעדענהייט האָט געשמעקט מיט'ן טויט.

סאָקראטעס האָט זיך אבער פאר זיי אויך וועניג וואָס דער־שראָקען. ער פלעגט עפענטליך קריטיקירען זייער געוואלט־הער־שאפט. זיי האָבען זיך פאר זיין צונג דערשראָקען און האָבען ארויס־געגעבען א בעפעהל, אז די פילאָזאָפען טאָרען מעהר ניט פיהרען זייערע געשפרעכען. סאָקראטעס האָט דעם בעפעהל ניט געפאָלגט. ער האָט ניט נור ווייטער פארטגעזעצט זיין טהעטיגקייט, ער האָט זאָגאר אָפען פערדאמט זייערע פערברעכענס. ער פערשטעהט ניט — האָט ער געזאָגט — ווי אזוי א פאסטוך, ביי וועמען די סטא־דע ווערט אלץ קלענער, וויל ניט מודה זיין, אז ער איז א שלעכ־טער פאסטוך. נאָך וועניגער איז צו פערשטעהן, ווי אזוי פיהרער פון א מלוכה, וואָס פערקלענערן די בעפעלקערונג, שעמען זיך ניט דערמיט און זיינען ניט מודה, אז זיי זנייען שלעכטע פיהרער.

מען האָט עס פער'מסר'ט פאר דעם הויפט טיראן, זיין גע־וועזענעם שילער קריטיאס. ער האָט איהם געשיקט רופען, נאָך

אמאָל אָנגעוויעזען אויף דאָס געזעץ און בעפאָהלען צו האַלטען מויל.

סאָקראַטעס האָט גאַנץ קאַלטבלוטיג א פרעג געטאָן: צו וועד-לען איהם די טיראַנען ערקלערען דאָס, וואָס איהם איז ניט קלאָר אין די געזעצען, כדי ער זאָל וויסען, ווי אָבצוהיטען זיי? „איך ווייס ניט — האָט ער געזאָגט — צו פערבאָט דאָס געזעץ צו זאָגען דעם אמת, אדער צו רעדען ניט ריכטיג".

„אויב דו פערשטעהסט דאס ניט — האָט דער טיראַן כאַ-ריקלעס מיט כעס געענטפערט — דאַן זאָגען מיר דיר, אז דו זאָלסט גאָר ניט רעדען, איבערהויפּט ניט מיט די יונגע לייט".

’ווי באַלד אז אזוי — האָט סאָקראַטעס געלאַסען געענטפערט — טאָ זאָגט מיר ביז'ן וויפיעלטען יאָהר רעכענען זיי זיך פאר יונגע לייט?"

„אזוי לאַנג ווי זיי קאָנען ניט ווערען קיין מיטגליעדער פון ראַטה — האָט כאריקלעס געענטפערט נאָך בייזער — דאָס הייסט, ביז זיי זיינען אלט 30 יאָהר, ווארום מען רעכענט, אז ביז דאַן האָבען זיי נאָך ניט גענוג שכל".

„און ווען איך קויף עפּעס וואָס ביי א יונגען מאַן, צו מעג איך איהם פרעגען וויפיעל ער בעט פאר די זאַך?"

„אָה, יאָ, דאָס מעגסט דו — האָט כאריקלעס געענטפערט. — אָבער, סאָקראַטעס, דו פרעגסט אזוינע פראַגען וואָס דו ווייסט גאַנץ גוט אליין".

„נו, הייסט עס, אז אויב א יונגער מאַן פרעגט מיך, וואו וואָהנט כאריקלעס, אָדער וואו איז איצט קריטיאַס, דאַרף איך אויך ענטפערן?"

קריטיאַס האָט פערשטאַנען, אז סאָקראַטעס פערשלעפּט זיי שוין אין א געשפּרעך פון וועלכען זיי וועלען זיך ניט קאָנען אויס-פּלאָנטערן און האָט זיך אויך אריינגעמישט אין געשפּרעך.

„אָבער סאָקראַטעס — האָט ער געזאָגט — דו מוזט שוין לאָזען אָהן א זייט דיינע שוסטערס און סטאָליערס און שמיעדען. דו האָסט זיי דאָך שוין גענוג אויסגענוצט. דו רעדסט דאָך אזוי אָפט וועגען ז י".

„דאָס הייסט אַלזאָ, אַז איך דאַרף ניט דערמאָנען אויף ווע־גען די זאַכען וואָס קומען אין מיינע געשפּרעכען נאָך די שוסטערס, סטאָלערס א. ז. וו. דאָס הייסט איך דאַרף ניט דערמאָנען וועגען גערעכטיגקייט, פרומקייט א. ד. גל.?"

יאָ, געוויס. איך שווער ביי צעום (ביי גאָט) — האָט כאַריק־לעס געענטפערט — און בעזונדערס זאָלסט דו פערגעסען וועגען די פאַסטוכער. אויב ניט, טאָ גערדיינק, אַז די רינדער קענען ווערען ווייניגער".

דאָס איז געווען, ווי מען רופט עס, אַ קאַפּולער אַנצוהערע־ניס, אַז פאַר זיינע רייד וועט זיין אַ קורצער פּראָצעס: אַראָבנעה־מען דעם קאָפּ.

די טיראַנען האָבען אָבער געהאַט אַ גרויסען טעות, אויב זיי האָבען געמיינט דערמיט אָבצושרעקען סאָקראַטעס'ען. אין אַ קור־צער צייט אַרום האָבען זיי זיך געמוזט איבערצייגען, ווי ווייניג מאַכט זיי האָבען איבער סאָקראַטעס'ען. זיי האָבען איהם און נאָך פיער אַנדערע בעוואוסטע בירגער געשיקט אַראָפּברייינגען פון אינזעל סאַלאַמיס איינעם איין אַנטלאָפענעם דעמאָקראַט לעאָן. דאָס איז געווען איינער פון זייערע געוועהנליכע טריקס. אויב יע־נע פלעגען פאָלגען, דאַן פלעגען זיי שוין גע'פסל'ט ווערען פאַר די דעמאָקראַטישע פּאַרטיי און פלעגען דורך דעם ניט ווילענדיג זיך מוזען האַלטען אָן זיי, די טיראַנען. אויב יענע פלעגען ניט פאָל־גען, דאַן זיינען זיי דאָך געוואָרען „בונטאָווּשציקעס" און עס איז געווען אַ כשר'ע אורזאַכע פון זיי פּטור צו ווערען.

די פיער בכבוד'יגע בירגער האָבען טאַקע ניט געהאַט דעם מוטה זיך צו ענטזאָגען פון די שליחות. סאָקראַטעס איז אָבער רוהיג געבליעבען זיצען אין דער היים און געוואַרט אויף זיין פּסק. צו זיין גליק איז זייער מאַכט אין אַ קורצער צייט אַרום געוואָרען געבראָכען און ער איז נצול געוואָרען.

* * *

די מערקווירדיגסטע מעלה פון סאָקראַטעס'ען איז געווען דאָס, וואָס ער פלעגט אבטון די גערסטע העלדענטהאַטען מיט דערזועל־בער רוה, מיט דערזעלבער איינפאַכקייט, ווי די איינפאַכסטע, אַל־

מעגליכע פאסירונג. דער געשפרעך מיט די מעכטיגע טיראנען אונטערשיידעט זיך צום ביישפיעל ניט אויף א האר פון זיינע געוועהנליכע געשפרעכען מיט די שוסטערס, סטאלערס, שמיעדען וועלכע דער טיראן האט איהם אויפגעווארפען.

זיינע פרינציפען זיינען געוועזען פאר איהם אזוי קלאר, די פפליכטען אזוי הייליג, זיין מאכט איבער זיך אזוי גרויס, זיין ווילען אזוי שטארק, זיינע געפיהלען אזוי דיסציפלינירט, אז ער האט ניט געדארפט פיעל טראכטען און זיך איבערלעגען ווי צו האנדלען אין געוויסע פעלע.

און אט די אלע מערקווירדיגע מעלות: זיין פעסטקייט, זיין מוטה, זיין געדולד, זיין פערהארטעווען זיך זיינען געוועזען פאר איהם פון גרעסטען נוצען אויך אין זיין פאמיליענלעבען.

סאקראטעס'עס פאמיליענלעבען האט א שם אין דער היסטאריע. עס זיינען דא א סך מענשען, וועלכע ווייסען פון סאקראטעס'ען נאר אזויפיעל, אז ער האט געהאט א ווייב, א מרשעת. דער נאמען פון דער היסטארישער מרשעת איז, ווי בעוואוסט, קסאנטיפע.

2200 יאהר איז קסאנטיפע געוועזען פערשריעבען אין דער היסטאריע אלס א מרשעת, אבער עס זיינען געקומען די נייעסטע פארשער און האבען אויסגעפונען, אז דער היסטארישער פסק איז ניט געוועזען קיין גערעכטער.

קסאנטיפע איז ניט געוועזען קיין שלעכטע פרוי. זי איז ניט געוועזען קיין שלעכטע בעל־הביתטע, ניט קיין שלעכטע מוטער. פערקעהרט זי איז געוועזען זעהר צוגעבונדען און איבערגעגעבען צום הויז. דאס גאנצע לעבען האט זי אוועקגעגעבען פאר די פאמיליע און פאר די בעל־הביתישקייט. דאס גאנצע לעבען האט זי אבער געמוזט קעמפפען מיט נויט און דחקות.

אין זיין געשפרעך מיט זיין עלטעסטען זוהן לאמפראקלעס, גיט סאקראטעס איהר ארויס דעם אטעסטאט. ער זאגט: „די מוטער איז דער מענש, וואס ליעבט דיך מעהר פאר אלעמען“ און „וואס זי זאגט, מיינט זי ניט קיין בייז. ווען דו ווערסט קראנק, זארגט זי פאר דיר און לעגט אוועק אלע איהרע כחות, אז דו

זאָלסט צוריק געזונד ווערען און אז קיין זאך זאָל דיר ניט פעהלען".

קסאנטיפּע איז ניט געווען אזוי שלעכט, ווי דער קלאנג איז וועגען איהר, אָבער קיין גליקליך, אנגענעהם פאמיליענלעבען האָט סאָקראטעס ניט פערבראכט.

קסאנטיפּע האָט געהאט צוויי חסרונות, וועלכע האָבען ארױ־בערגעוואויגען אלע איהרע מעלות און וועלכע האָבען געמאכט דאָס לעבען מיט איהר, בעזונדערס נאָך פאר אזא איידעלע פּערזאָן ווי סאָקראטעס, פאר א קוואל פון יסורים. זי איז געווען ערשטענס זעהר א פּראָסטע און זאָגאר גראָבע פּערזאָן, און זי איז געווען צווייטענס א בעל־כעס'ן, א מענש וואָס האָט זיך ניט געקאָנט קאָנטראָלירען אויף א האָר. ווען זי פלעגט זיך צוקאָכען, פלעגט איהר גראָבקייט זיך ארויסווייזען אין אזא אבשטויסענדער גע־שטאַלט, אז קיין אנדער מענש אויסער סאָקראטעס אליין — פלעגט זי ניט קאָנען אריבערטראָגען.

„זי זאָגט אריין אזוינע ווערטער — בעקלאָגט זיך זייער על־טעסטער זוהן — אז עס וואָלט זיך וועלען דאָס גאַנצע לעבען אוועקגעבען, נור ניט הערען אזוינע רייד".

אזוינע שרעקליכע ווערטער פלעגט זי ארייכזאָגען ניט נור דעם זוהן, זאָנדערן אויך סאָקראטעס'ען אליין. יא, זי פלעגט אויך זיינע געסט און שילער נישט שאנעווען. קללות און חרמות אליין זיינען איבריגענס ניט געווען איהר איינציגע וואפע. ווען זי פלעגט זיך צולאָזען, דאן פלעגט טרעפען, אז זי פלעגט געברוי־כען די הענד אויך.

איין מאָל — ווערט דערצעהלט — קסאנטיפּע זיך אזוי שטארק צוקאָכט, אז זי האָט נאָך א לאנגען דונער פון קללות און זלזולים, אין דער געגענווארט פון זיינע פריינד, סאָקראטעס'ען אָבגעגאָסען מיט וואסער.

סאָקראטעס איז אָבער אויך דערביי געבליעבען געלאסען און זאָגאר ניט פערלאָרען זיין געוועהנליכע איראָניע: „ווייסט איהר דען ניט — האָט ער זיך געווענדעט צו זיינע פריינד, — אז ביי קסאנטיפּען קומט נאָך א שטורם ווינד א רעגען?"

סאָקראַטעס טראַגט אָבער אויך אַ געוויסע שולד פאַר זיין טרויעריג פאַמיליענלעבען. ווי איבערגעבען קסאַנטיפּע איז געווען צום הויז, אַזוי ווייניג האָט ער זיך געזאָרגט וועגען הויז. זייענדיג אין גאַנצען מיט ליב און לעבען פערנומען מיט זיין עפענטליכער טהעטיגקייט אַלס פאָלקס לעהרער, האָט סאָקראַטעס גאָר ניט געטראַכט וועגען דעם, אַז אַזאַ קבצן ווי ער דאַרף עפּעס זאָרגען פאַר זיין פאַמיליע, אַז ניט וועט אין שטוב קיין ברויט ניט זיין. און קיין ברויט פלעגט אָפט טאַקע ניט זיין. קסאַנטיפּע האָט געקאַרגט, גע'חשבונ'ט, געזוכט צו פערשטאָפּען ווי עס איז די לעכער. עס האָט אָבער אַלץ געפעהלט.

אין זיין פערטהיידיגונגס-רעדע ניט עס סאָקראַטעס אַליין צו: „איך בין אָרים — זאָגט ער — איך האָב דריי זיהן, פון וועלכע צוויי זיינען נאָך קליין און איך האָב די גאַנצע צייט פאַר די פאַמיליע ניט געזאָרגט". אָבער חאָטש ער האָט עס געוואוסט און פערשטאַנען, האָט ער דעם גאַנצען לעבען ניט געפּרובירט עפּעס וואָס טון דאַפיר.

מען דאַרף אַריינגעהן אין די נשמה פון דער פּראָסטער, גראָבער, איבערגעבענער מוטער און בעל-הבית'שטע. זיינע אידעאַלע שטרעבונגען האָט זי ניט פערשטאַנען. פון דעם כבוד, וואָס ער האָט געהאַט, האָט זי ווייניג וואָס מיטגענאָסען. זי האָט אָבער געוואוסט, אַז ער האָט רייכע פריינד און שילער, וועלכע בעטען זיך ביי איהם, ער זאָל ערלויבען איהם מאַכען מתנות. ער אָבער זאָגט זיך אָב. און אין איהרע אויגען איז ער אויסגעקומען ווי איין אכזר, וואָס האָט ניט קיין ברעקעל געפיהל, ניט צו איהר, ניט צו די קינדער. דערצו דאַרף מען ניט פערגעסען, אַז ווען סאָקראַטעס האָט חתונה געהאַט, איז ער שוין קיין יונגער מאַן ניט געווען. ער איז געווען איבער 40 יאָהר. קיין פּאַרשוין איז ער קיין מאָל ניט געווען און אין די עלטערע יאָהרען געוויס ניט. די גאַנצע צייט פלעגט ער פערברייגען אויסערן הויז, אַזוי אַז זיי זיינען געווען פרעמד איינע צו די אַנדערע.

אָט אויף אַזאַ אופן ווערט געפיהרט פון די נייסטע פאָרשער קסאַנטיפּע'ס פערטהיידיגונג. דער היוצא לנו מדברנו איז:

אין דעם פּראָצעס פון צווישען סאָקראַטעס'ען און זיין פרוי זיינען די „אחרונים“ שטארק דאפּיר, אז מען זאָל פון קסאנטיפּען אראָב־נעהמען א גרויסען טייל פון דער שולד, וועלכע עס ליעגט אויף איהר שוין אזויפיעל הונדערטע יאָהרען.

אָבער אזוי צו אזוי, זיכער איז, אז קיין פּאסענדער שדוך איז קסאנטיפּע פאר סאָקראַטעס'ען ניט געווען. און ווי באלד אז אזוי, פרעגט זיך דאָך די קשיה: ווי קומט דער קלוגער, דער פּאָר־זיכטיגער סאָקראַטעס צו אזא וויכטיגען פאלשען טריט אין לעבען?

איין ערקלערונג אויף דעם דארף מען זוכען אין די פּרינצי־פּיעלע מיינונגען פון סאָקראַטעס'ען וועגען הייראט און פרויען. ביי סאָקראַטעס'ען איז אויך דער שדוך ווי יעדע אנדערע האנד־לונג געווען א פּרינציפּיעלע זאַך.

סאָקראַטעס האָט אפילו געשטעלט די פרוי גאנץ הויך און איז אין דער הינזיכט געווען זעהר ראדיקאל פאר זיין צייט. ער האלט אפילו, אז די פרוי ווערט געבאָרען פון דער נאטור מיט די זעלבע מאָראלישע און גייסטיגע פעהיגקייטען ווי דער מאן. ער מאכט אויך פאָרווירפע די מענער, פאר וואס זיי קימערן זיך ניט וועגען די בילדונג פון זייערע פרויען. ער געפינט, אז א טיכטיגע הויז־פרוי איז ניט ווייניגער וויכטיג און נוצליך פאר די פאמיליע ווי א טיכטיגער מאן. דאָך ניט קוקענדיג אויף דאָס אלץ, האָט סאָקראַטעס קיין הויכע מיינונג וועגען חתונה האָבען ניט געהאט. דער צוועק פון חתונה איז פאר איהם נור — האָבען קינדער.

„עס איז דאָך קלאָר — זאָגט ער צו זיין זוהן — פון וועלכער פרוי מיר קענען האָבען די געזינדעסטע, קרעפטיגסטע קינדער, מיט איהר פערבינדען מיר זיך“. און אזוי ווי סאָקראַטעס האָט אין דער פרוי געזוכט נור א געזונדע, שטארקע נקבה, און דאָס האָט ער געפונען אין קסאנטיפּע'ן, דערפאר איז ער געשלאָגען געוואָ־רען מיט איין אונפּאסענדען שדוך און מיט א טרויעריגען פּאָ־מיליען־לעבען, וואָס האָט געהאט פאר איהם נור איין וויכטיגע בעדייטונג; עס איז געווען פאר איהם א שול צו לערנען גדולה, געדולד אָהן א שעור.

מען דערצעהלט, אז סאָקראַטעס האָט געהאַט נאָך א פרוי. מירטאָנא האָט זי געהייסען. זי האָט געשטאַמט פון דער גאַנץ הויכער אַטהענישער אַריסטאָקראַטיע. זי איז געוועזן א טאָכטער, אָדער איין אייניקעל פון אַטהענישען פאָלקס פיהרער אַריסטיד. מעהר ווי דאָס ווייס מען ניט פון דעם שרוך. מען ווייס אפילו ניט, צו האָט ער מיט איהר חתונה געהאַט פריהער איידער מיט קסאַנטיפּע, אָדער שפּעטער. עס געפינען זיך זאָגאָר אַזוינע, וואָס זאָגען, אַז ער האָט צו דערזעלבער צייט געלעבט מיט ביידע פרויען. אין דער היסטאָריע איז יעדענפאַלס פערבליעבען אונשטערבליך די איינע, קסאַנטיפּע.

סאָקראַטעס האָט געפיהלט, אַז פערלאָזענדיג די פאַמיליע, ווי מען זאָגט — אויף גאָטס באַראַט, טוט ער אין געוויסען זין איין אונרעכט און עס האָט איהם אויך געקריינקט. „עס איז דאָך ניט קיין מענשליכער שטיינער, וואָס איך האָב שוין אַזויפיעל יאָהרען פערלאָזען אַלע מיינע אַנגעלעגענהייטען. ניט קיין לייכטע זאַך איז דאָך פאַר מיר געוועזן אַזויפיעל יאָהר אַריבערצוטראָגען, צוזעהענדיג ווי מיין הויז איז אַזוי פערלאָזען". „איך שטאַם דאָך אויך ניט — זאָגט ער מיט האָמערס ווערטער — פון א צעדער בוים און ניט פון קיין פעלז, נור פון מענשען און דערפאַר האָב איך אויך קרובים און זאָגאָר דריי זיהן".

סאָקראַטעס האָט מיט הארצוועהטאָג פערלאָזען דאָס הויז און די קינדער. ער האָט עס אָבער געטאָן מיט דערזעלבער ענטשלאָסענהייט און צוליעב דערזעלבער אורזאַכע, צוליעב וועלכער ער האָט שפּעטער מיט אַזאַ וואונדערבאַרער העלדישקייט, מקבל־באהבה געוועזן דעם טויט.

זיין פעסטע איבערצייגונג איז געוועזן, אַז „צו עפּעס העכערעס בין איך געבאָרען". ער האָט געוואוסט, אַז ער האָט וואָס צו זאָגען די מענשען, אַז ער דאַרף זיי לערנען, אויפקלערען, מאַכען בעסער, מאָראַלישער, פערנינפטיגער.

און די פעסטע איבערצייגונג האָט צוגעגעבען אַזאַ וואונדערליכען חן צו דער אויסערליך העסליכער פיגור. דאָס האָט אין

איהם איינגעפלאנצט דעם וואונדערבארען העלדענמוט צו לעבען ווי א הייליגער און צו שטארבען ווי א מארטירער.

איצט, ווען מיר קענען שוין אונזער העלד, זאלען מיר זיך אביסעלע נעהענטער צוקוקען צו זיינע לעהרען און זעהען, וואס ער האט געהאט צו זאגען דער וועלט.

דריטער קאפיטעל.

סאָקראַט דער פילאָזאָף.

די גמרא דערצעהלט, אז צו הלל הזקן איז געקומען א גע־צענדיענער און געבעטען, אז ער זאָל איהם אויסלערנען די גאַנ־צע תורה אויף איין פוס. הלל האָט זיך ניט פערלאָרען, ניט אין כעס געוואָרען, ניט ארויסגעטריבען איהם מיט צאָרן, נור אויס־געלערנט איהם די גאנצע תורה אויף איין פוס. ער האָט געזאָגט: „וואָס דו האַסט אליין פיינד, זאָלסטו אויך דעם אנדערן ניט טון"...

אין איין קורצען זאץ האָט הלל אלזא אויסגעדריקט דעם תמצית פון דער תורה. אין איין קליינעם זאץ דריקען די קריסטען אויך אוים דעם תוך פון זייער מאָראַל („דו זאָלסט האָלט האָבען דעם נאָהענטען ווי זיך אליין"). אין איין וואָרט ווערט אויסגע־דריקט דער עיקר פון דער בודהיסטישער רעליגיאָנס און מאָראַל לעהרע („נירוואַנא" — דער תהום פון נים־עקזיסטענץ. אין וועל־כען עס ווערט פערזונקען אלץ וואָס עקזיסטירט, די העכסטע גליק־זעליגקייט דורך דאָס אויפהערען פון דעם עקזיסטענץ־בע־וואוסטזיין).

אין איין קליינעם זאץ קאָן מען אויסדריקען אויך דעם תוך פון סאָקראַטעס'עס גאַנצער פילאָזאָפיע. דער זאץ הייסט: „קיין מענש טוט ניט קיין שלעכטעס מיט'ן גוטען ווילען". ווען מען זעהט א מענש טוט שלעכטעס אָדער בעגעהט א פערברעכען, דאַרף מען די אורזאַכע דערפון זוכען ניט אין הארצען, ניט אין זיין שלעכטען ווילען, נור אין זיין קאָפּ: אין זיין אונוויסענהייט, אָדער אין זיין אונגעבילדעטקייט.

דער קאָפּ, דאָס איז דער מאיאק, דער לייכטטורעם פון די מענ־שען. מיט א קלאָרען קאָפּ און ליכטיגען מארך וועט דער מענש שטענדיג געפינען דעם ריכטיגען גוטען וועג.

מיט אנדערע ווערטער הייסט עס: ווען א מענש ווייס און פערשטעהט נור, וואס גוט איז, דאן איז שוין זיכער, אז ער וועט אויך טון, וואס גוט איז. און ווי באלד אז אזוי, איז דאך קלאר, וואס מען דארף טון, כדי צו מאכען די מענשען גוט: מען דארף זיי אויפקלערען, לערנען; מען דארף אנצינדען דאס פייער פון וויסען און דיינקען אין מאיאק — אין קאפ. די וויכטיגסטע, די הייליגסטע אויפגאבע און ציעל פאר דער מענשהייט איז צו ענט־וויקלען דעם שכל.

מאכען מענשען פערשטענדליך, קלוג, פערנינפטיג, אויפגע־קלערט, וויסענד, הייסט זיי שוין מאכען גוט, מאראליש. אויפקלע־רונג, וויסען, דאס איז שוין די טוגענד, מאראל. וויסען און טו־גענד הייגגען צוזאמען, זיינען איינע און דאסזעלבע.

עס קאן ניט זיין מאראליש דער, וואס גיט זיך ניט אפ קיין דין־וחשבון איבער זיינע האנדלונגען. ווארום ווען איין אונוויסענ־דער מענש טוט אפילו אב א גוטע זאך, האט עס אויך קיין ממשות ניט: אזוי ווי ער ווייס ניט, וואס גוט איז און וואס שלעכט, קאן ער ביי דער ערשטער געלעגענהייט אבטון גערארדע קאפויר.

און נאך מעהר קאן ניט זיין ניט מאראליש דער, וואס ווייס יא, וואס גוט איז און וואס שלעכט. ווארום גוט איז דאס, וואס איז נוצליך און אזוי ווי יעדער מענש ווינשט זיך אליין דאס בעסטע, דערפאר מוז ער עס טון, ווען ער ווייס נור און פערשטעהט אין וואס דאס גוטע בעשטעהט. דער מענשליכער שכל מוז זיין דער בעל־הבית איבערן מענשען. די געפיהלען, די ליידענשאפטען זיי־נען די דיענסטען, וואס מוזען געהארכען זייער בעל־הבית, דעם מארך. דער טרייבענדער געדאנק און דאס לעבענסציעל פאר יע־דעם איינצעלנען מענשען און פאר די גאנצע געזעלשאפט איז די הערשאפט פון שכל. (נאאקראטיא).

* * *

די פילאזאפיע איז איינע פון די פארמען, אין וועלכע עס ווערט אויסגעדריקט די מענשליכע קולטור. ווי יעדער אנדערער אויסדרוק פון דער קולטור איז אויך יעדעס פילאזאפישע סיסטעם

מיט פעסטע פעדים צוגעבונדען צו איהרעפאָרגענגער, און צו די ארומיגע סאָציאַלע און עקאָנאָמישע אומשטענדען.

אזא אויפקלערונגס פילאָזאָפיע ווי סאָקראַטעס'עס סיסטעם האָט געקאָנט געבאָרען ווערען נור אין איין אויפקלערונגס צייט, אין א צייט, ווען די מענשען האָבען זיך שוין בעפרייט פון די אלטע אבערגלויבענס; אין א צייט ווען דער מענשליכער שכל האָט מיט חוצפה זיך געקאָנט שטעלען געגען אלע אויטאָריטעטען, רע־ליגיעזע, מאָראַלע און פּאָליטישע, און אראָפּוואַרפען זייערע אלטע פערראָסטע קייטען. און אזא אויפקלערונגס־צייט איז מעגליך נור דאן, ווען אין דעם עקאָנאָמישען און סאָציאַלען פונ־דאמענט פון דער געזעלשאַפט איז אריינגעטראָטען א גרויסע ענ־דערונג און א וויכטיגער פאָרטשריט.

דעם צושטאנד אין דעם עקאָנמישען, סאָציאַלען און פּאָ־ליטישען לעבען פון אטהען אין סאָקראַטעס'עס צייטען האָבען מיר שוין געשילדערט אין אונזער ערשטען קאַפּיטעל. עס בלייבט אונז נור נאָך איבעריג צו ווארפען א בליק אויף דעם צושטאנד פון דער פילאָזאָפיע פאר איהם. ערשט דאן וועלען מיר קאָנען האָבען א ריכטיגען בעגריף וועגען סאָקראַטעס'עס סיסטעם. ערשט דאן, וועלען מיר קאָנען ארויסהעבען די וויכטיגסטע פונקטען, וועלכע זיינען כאראקטעריסטיש פאר סאָקראַטעס'עס לעהרען און ערשט דאן וועלען מיר קאָנען פערשטעהן סאָקראַטעס'עס היסטאָרישען פערדיענסט.

סאָקראַטעס איז ניט געוועזען דער ערשטער, אויך ניט דער ראדיקאלסטער און שאַרפסטער אָבריינינגער און צושטערער פון אלע אלטע בעגריפען און איבערצייגונגען. פערקעהרט, סאָקראַ־טעס מיט זיין שטארקען גלויבען אין די געטער און אין השגחה פּרטית, מיט זיין אכטונג און פעסטהאלטונג אָן די געזעצען, איז גאָר ניט געוועזען דער פּאַסענדער מאַן פאר די ראָלע פון א צושטערער.

סאָקראַטעס'עס פלאַמענדער גלויבען אין מענשליכען שכל איז געוועזען געגרינדעט אויף א פּאָזיטיווען פונדאמענט און האָט גע־פיהרט צו דער אויפבויאונג פון א נייעם געביידע פון מענשליכער מאָראל. אזא סאָרט ארבייט איז געוועזען מעגליך ערשט נאָך דעם

ווי די ראדיקאלען האָבען צושטערט די אלטע חורבות. אָט די היס־טאָרישע אויפגאבע פון אברייניגער און צושטערער האָבען א קורצע צייט פאר סאָקראטעס'ען אָבגעשפיעלט די סאָפיסטען.

איידער די סאָפיסטען זיינען געקומען, האָט די אלטע פילאָ־זאָפיע זיך בעשעפטיגט הויפּטזעכליך מיט די פראגען: פון וואַ־נען און ווי אזוי איז בעשאפען געוואָרען די וועלט? ווי אזוי פיהרט זיך די וועלט? פון וואָס בעשטעהט דער תוך פון אלע זאכען א. ז. וו. זי איז געוועזען נאטורפילאָזאָפיע: די פילאָזאָפיע איבער הימעל און ערד, איבער די כחות פון דער נאטור און וואָס איבער דער נאטור א. ז. וו. אָבער דער צושטאנד פון די דאמאָלסדיגע נאטורוויסענשאפטען איז בכלל געווען זעהר א ניעדעריגער און נאָך וויניגער האָט די פילאָזאָפיע געקאָנט וויסען איבער דעם אָנהעב פון אלע אָנהעבען. די ווידערשפּרעכונגען צוויי־שען די פילאָזאָפען איז געווען צו גרויס, די נאטורפילאָזאָפיע האָט דערזעהן פאר זיך א וואנד, וועלכע זי האָט ניט געקאָנט ניט דורכ־האקען, ניט אריבער. זי איז געווען באנקראָט שוין דורך דעם, וואָס זי האָט ניט געקאָנט געהן ווייטער. זי איז געוואָרען דאָפּעלט באנקראָט, ווען די נייע צושטענדע אין די גריעכישע שטעדט־רע־פּובליקען האָבען ארויסגערופען נייע אינטערעסען, נייע שטרע־בונגען, נייע בעדירפניסע און א ברייטערען גייסטיגען געזיכטס־קרייז, ווען די פערשיעדענע שטאָדט־רעפּובליקען זיינען אריין אין איינגערע בעציהונגען און אין קאמפּף מיט די אנדערע צוליעב קאָלאָנ־יען, מסחור, פּאָליטישען איינפלוס און מאכט.

די פראגען וועגען דעם זין און דער בעדייטונג פון דער וועלט־אָרדנונג זיינען פערשטופּט געוואָרען צוליעב די פראגען וועגען דעם זין און בעדייטונג פון דער מענשליכער אָרדנונג, פון דער מענשליכער געזעלשאפט, שטאאט, רעכט, געזעץ און מאָראל. אויף די אלע נייע פראגען האָבען די סאָפיסטען געגעבען נייע, שארפע, ראדיקאלע תשובות. צוזעהענדיג דעם באנקראָט פון דער אלטער נאטורפילאָזאָפיע, האָבען זיי אין גאנצען זיך מיאש גע־ווען אין דער מעגליכקייט פון אזא פילאָזאָפיע. ניט וויסענדיג, ווי צו ערקלערען די נאטור, האָבען זיי גענומען[ליי]קענען אין איהר

עקזיסטענץ. דער סאָפיסט גאָרגיאס זאָגט : „קיין זאַך עקזיסטירט ניט. ווען עס וואָלט אפילו יא עקזיסטירט עפּעס, וואָלטען מיר עס ניט געקאָנט ערקענען און ווען מיר וואָלטען שוין אפילו יא עס ערקאָנט, וואָלטען מיר ניט געקאָנט מיטטיילען דעם אנדערן, וואָס מיר ערקענען".

אנשטאָט דער נאַטור קרויינט מען דעם מענשען פאַר דעם הערשער איבער אלץ. דער צווייטער גרויסער סאָפיסט פּראָטאַגאָראס זאָגט : „דער מענש איז דאָס מאָס פון אלע זאַכען". דער מענש, דער איינצעלנער, ער איז דער האַר און זיינע אינטערעסען זיינען דאָס העכסטע געזעץ. ניטאָ קיין אַלגעמיינע וואַהרהייטען, ניטאָ אויך קיין אלגעמיינע געזעצען. דאָס נאַטירליכע רעכט איז דאָס רעכט פון שטאַרקערען. די געזעצען זיינען געשאַפען געוואָרען פון די שוואַכע, כדי צו קענען האַלטען די שטאַרקע, פאַר די שוואַכע אין צאַם. אויך דער גלויבען אין די געטער שטאַמט פון מענשען, אדער — ווי קריטיאס זאָגט — דער גלויבען אין די געטער איז אויסגעטראַכט געוואָרען פון פּאָליטיקער, כדי אָבצושרעקען די מענשען פון פערברעכענס.

די צייט האָט געפאָדערט וואָס מעהר פּראַקטישע קענטניסע, גוטע רעדנער, טיכטיגע מענשען און די סאָפיסטען האָבען עס אלץ געלערנט פאַר גוט געלד.

די סאָפיסטען זיינען געווען גוטע צושטערער און אָרונטערייסער. זיי האָבען דורך זייער ביסענדען, פערניכטענדען צווייפעל צושטערט די טהעאָרעטישע פילאָזאָפיע, דעם אַלטען גלויבען אין די געטער, די הייליגקייט פון די היסטאָרישע טראַדיציאָנען, די אכטונג צו די געזעצען.

זיי זיינען אבער געווען זעהר שלעכטע אַרכיטעקטען. אויף דעם אָרט פון די אלע אָרונטערגעריסענע פּאַלאַצען האָבען זיי ניט געהאַט וואָס אויפצובויען. מעהר ווי קליינע הייזקאַלאַך פון נור פערזענליכע, עגאָאיסטישע אינטערעסען זיינען זיי ניט געווען בכח אויפצובויען. דער איינצעלנער מענש איז געוואָרען דער מיטעלפונקט פון דער וועלט און אויף דעם איינצעלנעם מענשען האָבען

זיי אויסגעגעבען אין די מאכט פון זיינע ליידענשאפטען און געפיהלען.

סאָקראַטעס איז ארויסגעטראָטען אלס יורש פון דער סאָפיס־טישער אויפקלערונג, אָבער צו דערזעלבער צייט אלס דער ביטערס־טער געגנער פון דער סאָפיסטישער מאָראל. נור אין דער דאָזיגער דאָפּעלטער ראָלע קאָן סאָקראַטעס ערקלערט און ריכטיג פערשטאַ־נען ווערען.

בירושה האָט ער פון די סאָפיסטען אריבערגענומען דאָס, וואָס די גאנצע פילאָזאָפיע איז פאר איהם געווען א פּראַקטישע, מענשליכע פילאָזאָפיע, ניט קיין נאטור פילאָזאָפיע. ער רעדט זאָגאר מיט א געוויסען סאָרט פעראַכטונג וועגען די אלטע פילאָזאָ־פישע סיסטעמען. אויך פאר איהם איז דער מענש דאָס מאָס פון אלע זאכען.

אָבער ער איז דער שאַרפסטער געגנער פון די סאָפיסטען דאָן, ווען זיי האָבען געמאכט א געשעפט פון דער פילאָזאָפיע. האנדלען מיט דער תורה איז נאָך זיין מיינונג די גרעסטע שאנדע. מיט שטאָלץ זאָגט ער צו זיינע ריכטער: „מיין ארמקייט איז מיין בעסטער פערטיידיגער".

ער איז זייער שאַרפסטער געגנער ווייל זיי האָבען געבויט די גאנצע מאָראל אויף דעם איינצעלנען. אויף אזא פונדאמענט איז איבערהויפּט נעווען אונמעגליך צו בויען א וויסענשאפטליכע גע־ביידע. סאָקראַטעס האָט דאָס מענשליכע מאָס אויסגעצויגען פיעל ווייטער. דער מענש איז פאר איהם דער טיפּישער מענש, דאָס מענשליכע געשלעכט, דער מענש און זיין צוזאמענלעבען מיט אנדערע מענשען.

געפיהלען, ליידענשאפטען זיינען די רעדעל־פיהרער ביי ד סאָפיסטען. דער שכל, דער קאלטער, קלאָרער חשבון — ביי סאָקראַ־טעס'ען. קיין אלגעמיינע געזעצען, קיין אלגעמיין־גילטיגע נאָרמען דאָרט. אלגעמיינעס וויסען, אלגעמיינע געזעצען און נאָרמען — ביי סאָקראַטעס'ען. די וועלט פון צושטערונג דאָרט, די וועלט פון פּאזיטיווער ארבייט דאָ.

סאָקראַטעס האָט ניט נור אויסגעשפּרייט דאָס מענשליכע

מאָס פון אַלע זאַכען אויף די אַלגעמיינע מענשהייט. ער האָט די אונטערזוכונג אויף פערטיעפט און האָט אין מענשליכען „איך" אריינגעהויכט דעם פעראיידעלענדען און בעציערענדען גייסט פון אידעאַליזמוס און פון פערפאָלקאָמונג. דער בעריהמטער שפּרוך: „דערקען דיך אַליין", וועלכער איז געוועזען אויפגעשריעבען איבער דעם אריינגאַנג אין טעמפּעל פון דעם גאָט אַפּאָללאָ אין דעלפי, האָט געהייסען ביי איהם צו דערזעלבער צייט אויך: מאַך דיך אַליין בעסער, ריינער, פאָלקאָמענער.

„דערקען דיך אַליין" האָט געהייסען צו דערזעלבער צייט דערקען די וועלט ארום דיר, האַלט אָפען די אויגען צו פערשטעהן אַלץ וואָס עס טוט זיך ארום דיר.

„ערקענען, וויסען, פערשטעהן". אָבער ווי קומט מען דער־צו? וואו נעהמט מען די געוויסהייט, אז דאָס וואָס איך וויים איז ריכטיג און ניט פאַלש?

„אין וויסען ליעגט די העכסטע טוגענד". אָבער ווי קומט מען צו אזא סאָרט וויסען?

דער ערשטער טריט, וועלכען סאָקראַטעס האָט געמוזט מאַ־כען, נעהמענדיג זיך אויפצובויען זיין פערנונפט־פילאָזאָפיע האָט געמוזט בעשטעהן אין דעם וועג, אין דער מ ע ט ה אָ ד ע, ווי אזוי צו קומען צו דער וויסענשאַפט, ווי אזוי צו קענען אבזונדערן דאָס ריינע קערנדל אמת פון די פיעל פּסולת, די טעותן.

און עס איז זיכער ניט דער קלענסטער פערדיענסט פון סאָק־ראַטעס'ען, וואָס ער האָט אויף זיך גענומען אויסצובויען די ווי־סענשאַפטליכע פילאָזאָפישע מעטהאָדע, דורך וועלכע מען זאָל קענען קומען צו דער וואהרהייט: אמת ניט פאַר איהם און ניט פאַר זיין צייט איז געווען בעשערט די שווערע אויפגאַבע דורכ־צופיהרען אזוי, אז מיר זאָלען היינט זיין בעפריעדיגט. שפּעטער, אין א סך הונדערטע יאָהרען נאָך איהם האָט איין אנדער בע־גייער פון דער פילאָזאָפיע, דער ענגלענדער בעקאָן, אויך אָנגעהויבען פון דעם פונקט און איז אוועק פיעל, פיעל ווייטער. אָבער מען קאָן ניט לייקענען, אז סאָקראַטעס האָט אוועקגעשטעלט די

פילאָזאָפיע פיעל ווייטער און געמאכט זי פיעל פעסטער דורך דעם, וואָס ער האָט אויסגעפונען דעם נייעם וועג, די נייע מעטהאָדע.

אויך אין דעם האָט איהם שטארק ארויסגעהאָלפען זיין גע־זונדער פראַקטישער פערשטאנד. סאָקראטעס, דער גרויסער מענ־שען־פרובירער, איז געבליעבען אין זיין מעטהאָדע טריי צו זיך אליין „פרוביר זיך, פרוביר יעדען זאץ, יעדעס וואָרט, יעדען בע־גריף צו זיינען זיי ריכטיג".

די אונטערזוכונג העבט זיך אָן פון א פאקט, פון איין ער־שיינונג, פון א בעגריף. מיר ווילען עס פערשטעהן. וואָס דאר־פען מיר טון? דער שפעטערדיגער ענטפער איז געווען: צוזאמענ־קלייבען אלע פאקטען פון זעלבען סאָרט, זיי סאָרטירען, פערגלייכען און דאן ארויסגעפינען דעם תמצית דערפון. דערצו איז סאָקראטעס נאָך ניט דערגאנגען. דאָס איז פאר זיין צייט אויך געווען אונ־מעגליך.

סאָקראטעס בעגנוגט זיך דערמיט, וואָס ער נעהמט דעם איינ־צעלנעם פאקט, פערגלייכט איהם מיט אנדערע בעוואוסטע פאק־טען פון דעם זעלבען סאָרט, און געפינט אויס, וועלכע אייגענשאפ־טען עס זיינען פארהאנדען צו יעדער צייט אונטער אלע אומ־שטענדען אין אלע גלייכע פאקטען. דאָס קאָן מען אויסגעפינען נאָכ־זוכענדיג צו עקזיסטירט ניט די זעלבע זאך אָהן די בעשטימטע אייגענשאפטען און אויך פרובירענדיג אראָפוואַרפען פון דער זאך פערשיעדענע אייגענשאפטען. דאן זעהט מען, וואָס עס בלייבט פון דער זאך. אויף אזא אופן קריעגט מען ארויס, אין וואָס עס בעשטעהט דער עיקר, דער תוך פון דער זאך, וועלכען מיר רופען בעגריף. און ווען מיר האָבען שוין דעם ריכטיגען בעגריף, קאָנען מיר איהם נעהמען פאר א פרובירשטיין און אויספרובירען יעדע ערשיינונג, יעדע זאך, וואָס טראָגט אויף זיך דעם זעלבען נאָמען און אויסגעפינען אויף וויפיעל זי איז ריכטיג, אָדער פאלש.

סאָקראטעס האָט געמיינט — דערצעהלט קסענאפאן — אז „ווער עס האָט א ריכטיגען בעגריף פון א זאך, דער קאָן די זאך ערקלערען אנדערע אויך. ווען דער בעגריף פעהלט אבער, דאן איז קיין וואונדער ניט, ווען איינער נארט זיך און אנדערע".

דאָס איז אָבער ניט דער איינציגער וועג פון סאָקראַטעס'עס אונטערזוכונג. זיין ארט ערקלערען אין בעווייזען א זאך געהמט אָן פערשיעדענע פאָרמען. איין מאָל בעמיהט ער זיך צו איבערציי־גען דעם גיגנער, אז יענער זאָל מודה זיין דעם אלגעמיינעם כלל. דאן ברייננט ער שוין ארונטער דעם געגעבענעם פאל אונטער יע־נעם אנערקענטען כלל. איין אנדערס מאָל צוקלאפט ער פרעמדע בעהויפטונגען דורך דעם, וואס ער בעווייזט, אז זיי ווידערשפרעכען זיך אליין, אָדער אז זיי שטעהען אין ווידערשפרוך מיט אנדערע אנערקאַנטע און פון אלעמען אָנגענומענע פאקטען. ער פערפעס־טיגט און בעווייזט זיינע בעהויפטונגען ענטוועדער דורך אנדערע פאקטען, אָדער דורך קלאָרע פערגלייכע (צד השוה).

אָט אזוי געהט סאָקראַטעס אויף פערשיעדענע וועגען ארויס־צוגעפינען דעם אמת. ער רופט עס די קונסט פון דער הייבאם, די קונסט צו העלפען געבאָרען געדאנקען (מעאייטיק). אָבער ער איז נאָך אליין ניט אימשטאנד קלאָר צו אונטערשיידען איין סאָרט בעווייזע פון די אנדערע. ער האָט אינסטיקטיוו געשטרעבט דער־צו, צו בעגרינדען די קונסט פון ריכטיגע שליסע און קלאָרע בע־ווייזע (לאָגיק) ער טאפט ארום ארום איהר, אָבער ער קען זי אליין נאָך ניט קלאָר. דאָס אויסצופיהרען האָט ער איבערגעלאָזען זיין גייסטיגען אייניקעל אריסטאָטעל'עס.

* * *

פראַקטיש איז געווען סאָקראַטעס אין זיין מעטהאָדע. פראַק־טיש איז ער אויך געבליעבען, — ווי מיר וועלען — אין די ציע־לען און שטרעבונגען פון זיין פילאָזאָפיע. נור מיט די מענשליכע זאכען האָט ער זיך אינטערעסירט, נור דאָס איז געווען דאָס פעלד פון זיינע אונטערזוכונגען. זיין העכסטען אידעאל, דאָס וויסען, האָט ער אוועקגעשטעלט אין גאנצען אין דיענסט פון מענשען און פון זיינע נוצען. ער האָט מקריב געווען זיין גאנץ לעבען און אלע זיינע כחות און פעהיגקייטען צו גרינדען א פעסטע וויסענ־שאפטליכע מאָראל. אמת, דאָס ציעל האָט איהם זיך ניט איינגע־געבען. מעהר ווי עטליכע אלגעמיינע גרונד־געדאנקען און פילאָ־

זאפישע בעשטימונגען האט ער ניט איבערגעלאזען. אבער זיי אליין זיינען אויך ווערטה אויף זיי אביסעל לענגער זיך אבצושטעלען.

מיר וויסען שוין זיין הויפט געדאנקען: „טוגענד איז ווי־סען". דאס אמת'ע וויסען האט צוויי שונאים: די אונוויסענ־הייט און דאס פאלשע וויסען. סאקראטעס האלט דאס צווייטע פאר שעדליכער און געפעהרליכער איידער די ערשטע. דער מענש דארף נור וויסען אין וואס עס בעשטעהט די טוגענד און ער וועט שוין זיין טוגענדהאפט.

און אום די מענשען טוגענהאפט צו מאכען, אום צו מאכען זיי זאלען געהן בדרך הישר, דארף מען זיי נור אויפקלערען, וואס גוט איז. די טוגענד קומט צו אונז דורך בעלעהרונג, און אלע טו־גענדען בעשטעהן אין וויסען.

אבער וואס איז דאס אזוינס דאס גוטע וואס מאכט טוגענ־האפט. ווען מען וויים עס?

און סאקראטעס בעמיהט זיך צו בעווייזען דעם גרונד פון די זיטליכע געזעצען אין דער צוועקמעסיגקייט: אין דעם ערפאלג פון די האנדלונגען, וועלכע שטיצען זיך אויף זיי, אין זייער נו־צען פאר די מענשען. ווארום גוט איז נור, וואס איז נוצליך פאר די מענשען. שאדען און נוצען זיינען דאס מאס פאר גוט און שלעכט.

פאר סאקראטעס'ען איז דאן געבליעבען נאך איין אויפגאבע: נאכצואווייזען אז צו זיין מאראליש איז נוצליכער, געזינדער ווי צו זיין ניט מאראליש. און ער פרובירט דאס טון. איינגעהאלטען זיין, נישט לעבען ברייט, איז א טוגענד, ווארום ווען מען האלט זיך איין איז לייכטער צו לעבען אויף דער וועלט. מען איז ווייניגער אבהייג־גיג פון אנדערע. זיך פארהארטעווען איז א טוגענד, ווייל עס איז געזינדער, מען קען לייכטער בייזשטעהן און אריבערטראגען גע־פאהרען. זיין בעשיידען איז א טוגענד, ווארום בעריהמעריי ברייננט שאנדע און שאדען. מיר מוזען האבען גוטע פריינד, ווייל זיי זיינען נויטיג אין א עת־צרה. מיר דארפען אנטייל נעהמען אין עפענטליכען לעבען, ווייל אין דעם אלגעמיינעם נוצען האבען מיר אונזער חלק אויך. מיר דארפען געהארכען די געטער, ווייל

זיי קענען אונז בעלאַהגען אָדער בעשטראַפען. אַט אזוי געהט עס ווייטער און ווייטער וואַכעדיג, פּראַזאאיש.

ווען מען קוקט אויף סאָקראַטעס'עס מאָראַל לעהרע פון דער זייט, פירליערט זי איהר גאַנצען חן און איהר גאַנצען אידעאַליס־טישען גלאַנץ. עס מאַכט זאָגאַר דעם איינדרוק, אז זי אונטער־שיידט זיך ניט פיעל פון דער סאָפיסטישער מאָראַל. מען דאַרף זיך אָבער ניט לאָזען פערפיהרען פון דער וואַכעדיגער אויסערליכ־קייט. איהר קערן, איהר נשמה איז פון א גאַנץ אַנדערען, העכערען סאָרט. אין דער צייט ,ווען די סאָפיסטען האָבען דורך זייער מאָראַל געוואָלט דיענען נור דעם גוף, איז פאַר סאָקראַ־טעס'ען די הויפּטזאַך די נשמה, דער גייסט פון מענשען. די נשמה פון מענשען איז דער שכל און דערפאַר האָט נור א שכל'דיגע זאַך א ווערטה, און נור פאַר'ן שכל, פאַר די נשמה דאַרף מען זאָר־גען. מען דאַרף זאָרגען, אז דער דיינקענדער גייסט זאָל ניט גע־שטערט ווערען פון גוף און דערפאַר מוז מען אין זיך זעהן אונ־טערדריקען איבעריגע בעדירפניסע, זיך מאַכען אונאַבהייננגיג פון דער אויסערליכער וועלט, ניט וויסען פון דער וועלט, נור בלייבענדיג אין דער וועלט זיין פריי פון איהרע קייטען, קאָנען הערשען איבער זיך.

סאָקראַטעס מיינט, אז דאָס איז ניט אזוי שווער צו דער־גרייכען, ווארום די וועלט אָרדנונג איז געשאַפען געוואָרען דורך א קלוגען שעפּפער, וועלכער איז גוט צו אַלע ברואים. און בעזונדערס האָט דער מענש פון דער נאַטור בעקומען אזוינע מעלות, וועלכע מאַכען איהם גליקליכער פאַר אַלע ברואים אויף דער וועלט. דאָס לעבען איז א זאַך וואָס האָט דעם העכסטען ווערטה.

די הערשאַפט פון דער נשמה, פון גייסט, פון שכל, איבער דעם גוף, געפיהלען און ליידענשאַפטען איז איין פונדאַמענטאַלער פּונקט, דורך וועלכען סאָקראַטעס'עס מאָראַל לעהרע אונטערשיי־דעט זיך פון דער סאָפיסטישער און בעקומט א אידעאַלען אויס־זעהן. די הערשאַפט פון אַלגעמיינעם נוצען, פון אַלגעמיינע אינ־טערעסען איבער די ריין־פּערזענליכע, עגאָאיסטישע, איז דער צוויי־

טער פונדאמענטאלער פונקט אין וועלכען זיי געהען זיך פאר־נאנדער.

אויף אין דעם איז סאָקראַטעס א גרויסער אָפּטימיסט. גלוי־בענדיג אז די וועלט איז בעשאפען געוואָרען פון א קלוגען, גו־טען גייסט, איז ער איבערצייגט, אז ווען דער מענש שטרעבט צו ערפילען זיין העכסטע פפליכט, דאָס הייסט צו מאכען זיך בעסער, פערנינפטיגער, פאָלקאָמענער, קומט ער ניט אריין אין קיין סכסוך מיט די אַנדערע מענשען. פערקעהרט, דער גליק פון איינצעלנעם מענשען הייננט זעהר פיעל אָב פון גליק און גוטע ארדנונגען פון שטאט. אזוי ווי אין א גוטער בעל־הבית'שקייט מוז הערשען אחדות און צופריעדענהייט; אזוי מוז זיין אויך אין שטאאט. דאָס אלגעמיינע גליק און די אלגעמיינע צופריעדענהייט זיינען שוין א קוועלע פון מוטה און ענערגיע פאר יעדען איינ־צעלנען. די אלגעמיינע צושטענדע האבען אויסער דעם נאָך א גרוי־סען איינפלוס אויף יעדען איינצעלנען.

סאָקראטעס'עס מאָראל־לעהרע בויט זיך דערפאר אויף דעם געזעלשאפטליכען מענשען, דעם מענשען אין זיין צוזאמענלעבען מיט אנדערע. און סאָקראטעס'עס טהעמעס דרעהען זיך דאָס רוב ארום די פראגען פון לעבען און שטאאט און געזעלשאפט; נאָך מעהר צו פערענטפערן די פראגע: ווי ערציהט מען גוטע פאָלקס טוער און פאָלקס פיהרער איז פאר איהם איינע פון די שווערסטע און וויכטיגסטע אויפגאבען.

* * *

וואָס איז אזוינס א שטאאט און ווער איז א גוטער שטאאטס־מאן? סאָקראטעס האָט פיעל געשפרעכען געהאט וועגען דעם מיט זיינע שילער.

דער שטאאט, דער אמת'ער ריכטיגער שטאאט, וועלכער קאָן ברייננען ארדנונג צווישען די בירגער האָט פיער פאָרמען. די ערשטע פאָרם איז די מאָנארכיע. די הערשאפט ליעגט דאן אין די הענד פון איין איינצעלנער פערזאָן. זי איז געגרינדעט אויף דער פרייוויליגער געהאָרכזאמקייט פון די בירגער, און אויף דער געבונדענקייט פון הערשער צום געזעץ. פון דער מאָנארכיע אונ־

טערשיידעט זיך דערפאר די טיראניי, וואו די בירגער ווערען געצוואונגען צו געהארכען און דער הערשער האלט זיך ניט צוגעבונדען צו קיין געזעץ.

די צווייטע פארמע איז די אריסטאקראטיע, וואו עטליכע יחסנים פון געבורט הערשען. די דריטע פארמע פון שטאאט איז די פלוטאקראטיע, וואו עטליכע אויפגעקומענע גבירים פיהרען די הערשאפט. די פיערטע פארמע איז די דעמאקראטיע, וואו אלע האבען א צוגאנג צו דער הערשאפט, וואו אלע האבען א דעה אין דער רעגיערונג אהן אונטערשיעד פון געבורט און עשירות.

אויף די פראגע, וועלכע פון די פיער פארמען איז די ריכטיגערע, די בעסערע, ענטפערט סאקראטעס: די דעמאקראטיע, די רעפובליק. ער איז אבער ניט בלינד צו איהר, ער טענה'עט, אז די דעמאקראטיע נויטיגט זיך אין רעפארמען. ער גלויבט ניט, אז די פעהלערן ליעגען אין דעם עצם פון דער דעמאקראטיע אדער אין דעם כאראקטער פון דעם אטהעענישען פאלק. דאס אטהעענישע פאלק לויבט ער אין זעהר ווארמע ווערטער. די דעמאקראטיע — זאגט ער — איז אין אמת'ן זעהר שטארק אבהייניג ניט פון דער פאלקס פערזאמלונג, וועלכע בעשטעהט דאס רוב פון בויערן, קליינע סוחרים, בעלי־מלאכות, וואס טראכטען נור וועגען זייערע פערזענליכע, מאטעריעלע אינטערעסען, נור פון די פאלקס־פיהרער. די פאלקס־פיהרער זיינען דאס רוב די פאלקס־הערשער. און דערפאר פאדערט סאקראטעס, אז די פאלקס־פיהרער זאלען טאקע זיין די טיכטיגסטע און פעהיגסטע מענשען. און דערפאר טרעט ער שטארק ארויס געגען דעם, וואס די רעגיערונגס־עמטער ווערען פערטיילט דורך'ן גורל. אנשטאט דעם שכל בעשטימט דאן דער צופאל דאס שיקזאל פון שטאאט. דער צופאל קאן וועלען אז דוקא די אונפעהיגסטע זאלען ביקומען די וויכטיגסטע עמטער און די פעהיגסטע זאלען בלייבען אויסגעשטעלט.

אויסערדעם וויל ער, אז די מאסען זאלען ניט ווערען צולאזען און אויסגעלאסען און ער געפינט, אז דאס בעסטע מיטעל געגען דעם איז די בעשעפטיגונג מיט נוצליכע ארבייטען. מיט גרויסע ליעבע בערופט ער זיך אויף א פערז פון איינעם פון די

עלטסטע גריעבישע זינגער, העזיאד: „ארבייט איז קיין מאָל קיין שאנדע נים. לעדיג געהן איז א שאנדע“. און דאָס — זאָגט ער — איז ריכטיג אי בנוגע צו דער אייגענער בעל־הבית'שקיים, אי בנוגע צום שטאאט.

וועגען די שטאאטסמענער, אָדער פאָלקספיהרער זאָגט ער אזוי: זיי מוזען האָבען דאָס פערטרויען פון די פאָלקסמאסען. זיי מוזען פערשטעהן און וועלען טון, וואָס עס איז גוט און נוצליך פאר'ן פאָלק, ניט אָבער, ווי געוועהנליך, זיך לאָזען פערפיהרען פון זייערע עגאָאיסטישע, עקספלואטאטאָרישע אינטערעסען און שטרעבונגען.

די מעלות און קענטניסע, וואָס א פאָלקספיהרער דארף האָבען רופט ער „די קעניגליכע קונסט“, „די שענסטע און פרעכטיגסטע טוגענד“. ער מאכט חוזק פון די אריסטאָקראטען, וועלכע מיינען אז ווייל זיי זיינען געבאָרען געוואָרען אין רייכע הייזער, פון מיוחס'דיגע פאמיליען, דערפאר זיינען זיי שוין בעשאפען געוואָרען צו פיהרען די מלוכה, און זיי דארפען גאָר ניט לערנען.

סאָקראטעס מיינט, אז פעהיגקייטען צו זיין א פיהרער דארף מען האָבען פון דער נאטור, דאָס האָט אָבער ניט צו טון מיט'ן יחוס. דערצו אבער מוז מען נאָך פיעל לערנען און זיך אויסבילדען.

אין א דעמאָקראטישער רעפובליק דארף א פאָלקס־פיהרער האָבען קודם כל דריי מעלות: ענערגיע (טהאטקראפט), רעדנערשע פעהיגקייטען און געשיקטקייט, פלינקייט. דאן קומט נאָך זעהר א וויכטיגע מעלה, וועלכע בעשטעהט אליין פון 4 אייגענשאפטען. זי הייסט ס א פ ר א ז י נ א — גייסטיגע געזונדקייט, א געזונט קאָפּ און א געזונט הארץ. איהרע אייגענשאפטען זיינען סאָקראטעס'עס פיער בעריהמטע טוגענדען.

1) פרומקייט. פון איין זייט בעשטעהט די פרומקייט אין מורא פאר גאָט. פון דער אנדערער זייט איז זי א מיטעל ארויס־צוקריגענען פון גאָט חסדים. סאָקראטעס האָט געגלויבט, אז די געטער האָבען געשאפען די וועלט און אז זיי פיהרען די וועלט, אז „מלא כל הארץ כבודו“. אזוי ווי די וועלט פיהרט זיך נאָך א געוויסער ארדנונג, מוז דאָך זיין א שכל'דיגע זאך, וואָס פיהרט

די וועלט און דאָס קאָן זיין נור גאָט, אדער, ריכטי־גער, די געטער, דאָס הייסט די געטער פון זיין פאָלק. צווישען די אלע געטער אונטירשיידעט ער איין גאָט, וואָס האט געשאפען די וועלט, דאָס איז א מין גייסט, די נשמה פון דער וועלט (נוס). אזוי ווי די מענשליכע נשמה זאָרגט פאר'ן מענשענס גוף, אזוי זאָרגט די וועלט נשמה, דער וועלט גייסט (דער נוס) אָדער די גאָטהייט פאר די וועלט און בעזונדערס פאר'ן מענשען. די געטער דריקען אוים זייער ווי־לען דורך נביאים, אראקלען. מען דארף די געטער אויסדריקען אכטונג, מען דארף זיי דינען. דאָס קאָן מען אם בעסטען טון, ווען מען האלט זיך אָן די מנהגים פון אייגענעם פאָלק. קרבנות און תפלות זיינען זעהר וויכטיג. נאָך וויכטיגער איז אָבער די געזינונג, דער ריינער זין, די גוטע כונה.

2) גערעכטיגקייט. זי בעשטעהט ניט נור אין דעם, וואָס מען מוז געהאָרכען די געזעצען פון שטאאט, נור מען דארף אויך זיין געוויסענהאפט געגען אנדערע מענשען און עהרליך ערפילען די פערשפּרעכונגען, וועלכע ווערען גמאכט אפילו צו שקלאפען. זי פאָרדערט, אז מען זאָל זיין גוט, דאנקבאר און טריי. זי איז די וויכטיגסטע סאָציאלע טוגענד, וואָס מאכט מעגליך דאָס לעבען צוזאמען מיט אנדערע מענשען. אָבער אזוי ווי איהר ציעל איז דער מענשליכער נוצען, דערפאר מעג מען און מען מוז זאָגאר אונטער געוויסע אומשטענדען עובר זיין איבער איהר. ווען דאָס איז נור ניצליכער. מען מעג און דארף צ. ב. אָבנארען א קראנקען. מען מעג איבערכיטרעווען, אבשפּיעלען א שפּיצעל מיט'ן שונא אין שלאכטפעלד, און אזוי ווייטער.

3) טאפּפערקייט. זי בעשטעהט אין דעם, וואָס דער מענש דארף האָבען מוטה צו בעגעגענען א געפאהר און איבערהויפט מיט פעסטקייט אריבערטראָגען יעדער צרה.

4) ענטהאלטזאמקייט. זיך צוריקהאלטען פון איבעריגע בע־דירפניסע. זיך פערהארטעווען אין לעבען, כדי מען זאָל קאָנען זיין פריי און אונאבהייניג פון דער אויסערליכער וועלט.

די פיער טוגענדען זיינען די וויכטיגסטע זאך פאר'ן מענשען.

אָבער אויסער דעם דאַרף מען נאָך האָבען קענטניסע, פּראַקטישע וויסענשאַפטען, קענען איבערצייגען אנדערע מענשען, (ניט אָבער איבעררעדען ווי די סאָפיסטען) זיין טיכטיג אין אַלץ.

אַט די אַלע מעלות, וואָס זיינען אונבעדינגט נויטווענדיג פאַר יעדען פאָלקס־פיהרער, זיינען גוט און ווינשענסווערטה אויך פאַר יעדען מענשען בכלל.

אַט אזוי איז די סאָקראַטישע פילאָזאָפיע, ווי די סאָקראַ־טישע מאָראַל־לעהרע, און ווי זיין גאַנץ לעבען און שטרעבונג בע־הערשט און לאָגיש געפיהרט פון איין גרויסען גרונד־געדאנקען און הויפטשטרעבונג: פון צוועקמעסיגקייט, נוצען, פארטהייל (אוטיליטאריזמוס). דער אוטיליטאריזמוס טרייבט איהם צו מאַ־כען דעם שכל פאַר ד עם הערשער איבער אלץ (ראציאָנאַליזמוס). און צו ערקלערען, אז די טוגענד איז די גליקזעליגקייט (איידעמאָ־ניזמוס) פאַר דעם מענשען, פאַר דעם פּרט און פאַר דעם כלל.

עס וואָלט געווען א לעבערליכער קאַמפּף מיט לאַנג צושטער־טע ווינט־מיהלען צו געבען דאָ א קריטיק איבער סאָקראַטעס'עס פילאָזאָפישע סיסטעם. מיר זיינען היינט אזוי וויט געוואַקסען אין יעדער הינזיכט פון יענע פילאָזאָפישע ווינדעלעך, אז ניט קריטיקירען, ניט דעבאַטירען דאַרפען מיר מיט אַלטע פילאָזאָפען, נור זיי פערשטעהן ריכטיג, מאָלען און אריינשטעלען אין די פּאַ־סענדע ראַמען פון די דאַמאָלסדיגע צושטענדע. דאָס האָבען מיר געזוכט צו טון אין אונזער שילדערונג פון סאָקראַטעס לעבען און סאָקראַטעס פילאָזאָפיע. דאָס בילד בלייבט אָבער ניט פול, ווען מען זאָל ניט זיך אָבשטעלען אויף „דאָס בעסטע פון זיין לעבען — זיין טויט". דאָס וועלען מיר טון אין דעם נעכסטען און לעצ־טען קאַפּיטעל.

פיערטער קאפיטעל.

סאָקראַטעס דער מאַרטירער.

סאָקראטעס איז שוין געוועזן א זקן, א מאן פון 70 יאָהר. ווען דער שטורם, וועלכער האָט אזוי לאנג געהאלטען ביים אויסברעכען, האָט ווירקליך אויסגעבראָכען איבער זיין קאָפּ. די גרויסע אונ־צופריעדענהייט און די שטארקע פערביטערטקייט, וועלכע האָבען שוין לאנג זיך אנגעקליעבען אין די הערצער פון זיינע מיטבירגער געגען איהם, האָבען סוף כל סוף געפיהרט צו איינע פון די טרויעריגסטע פאסירונגען, וועלכע פערדונקלען די געשיכטע פון דער מענשליכער ציוויליזאציאָן.

צו זיין א שופט צווישען א׳ן אוידעלעם פאָלק און דעם אייידעלסטען פון זיינע קינדער איז א צו שווערע, צו דעליקאטע און צו פעראנטוואָרטליכע אויפגאבע. עס איז דערפאר די גלייכסטע זאך צו לאָזען רעדען די פאקטען אליין פאר זיך.

סאָקראטעס האָט געהאט א סך שונאים. און די ערשטע פראגע איז: פון וואנען האָבען זיי זיך גענומען? דורך וואָס האָט ער זיך געמאכט אזויפיעל שונאים?

די שנאה צו סאָקראטעס׳ען איז ניט געקומען — יעדענ־פאלס ניט דאָס רוב — פון פערזענליכע אורזאכען. סאָקראטעס איז געוועזן פערזענליך ריין. ער האָט קיינעם קיין שלעכטס ניט געטון. ער האָט זיך נישט געמישט אין שטאאטס אנגעלעגענהייטען, ניט געהערט צו קיין פארטיי. די שנאה צו איהם האָט געמוזט האָבען טיעפערע, אלגעמיינערע אורזאכען. דער פּראָצעס צווישען סאָקראטעס׳ען און די אטהענער איז א פּראָצעס צווישען צוויי וועלטאנשויאונגען. כדי איהם צו פערשטעהן מוזען מיר ווידער א מאָל זיך אראָפּלאָזען טיעף אין די סאָציאלע און פּאָליטישע

צושטענדע פון דער צייט און אין די פסיכאָלאָגיע פון דעם אטהע־נער פאָלק.

דער געוועהנליכער אטהענער בירגער האָט ניט שטארק ליעב געהאט די אלע נייע חכמים, אויפקלערער, „הימעל־זוכער": זיי זיינען דאָך געווען די חוזק־מאכער פון אלץ, וואָס הייליג איז, די ארונטעררייסער פון אלע אלטע גייסטיגע פעסטונגען, די צושטע־רער פון אלע אויטאָריטעטען, די בעל־עברה'ניקעס געגען די אלטע געאכטעטע און פון דורי דורות אָנגענומענע זיטען און מנהגים. און אָט די שנאה צו די סאָפיסטען איז אין גאנצען אריבערגעטראָגען געווארען אויף סאָקראטעס'ען, וועמען די עפענטליכע מיינונג האָט געהאלטען ניט נור פאר איינעם פון די סאָפיסטען, נור זאָגאר פאר זייער וויכטיגסטען פאָרשטעהער. אזוי האָבען געשאפען און גע־פיהרט די עפענטליכע מיינונג, די טאלענטפאָלסטע קאָמעדיענשרייי־בער פון יענער צייט. סאָקראטעס איז געשילדערט געווארען אלס סאָפיסט דורך דעם גרעסטען פון די קאָמעדיענשרייבער אריס־טאפאנעס, אין זיינע „וואָלקענס", און דורך דעם קלענערן קאָ־מעדיענשרייבער אייפאלים, וועלכער האָט איהם אריינגערעכענט צווישען די סאָפיסטען אין זיין קאָמעדיע „די חונפים".

די קאָמעדיענשרייבער זיינען געווען דער אָבקלאנג פון דער אלגעמיין פערשפרייטער מיינונג. זיי האָבען אָבער פון זייער זייט פיעל מיטגעהאָלפען ארויסצורופען און צו פערשטארקען די פיינד־ליכע געפיהלען געגען סאָקראטעס'ען. מען דארף אויך ניט פער־געסען, אז אין אטהען איז ניט אנערקענט געווארען די פרייהייט צו רעדען וואָס מען וויל און צו דענקען וואָס מען וויל. און ווען דאָס פאָלק וואָלט אין אטהענס גאָלדענע יאָהרען שוין ניט געווען אזוי ווייט „פערגיפטעט" מיט אפיקורסות און נייסען פון כל המינים, אז די פאנאטיקער האָבען מורא געהאט אויפצוהויבען דעם קאָפ, דאן וואָלט סאָקראטעס שוין א סך פריהער דערפיהלט דעם טעם פון פאָלקס צאָרן.

עס זיינען פארביי וועניג צעהנדליג יאָהרען און אין אטהען איז אליץ אוועק מיט דעם קאָפ אראָב, בארג אראָב. אונ־גליקען אויף אונגליקען, קלעפ אויף קלעפ האָט אטהען גענומען

בעקומען. ביטערע ערפאהרונגען, קריינקונגען, ערניעדריגונגען אהן א שיעור האט דאס אטהענער פאלק גענומען איבערלעבען. און אין דער נייער אטמאספערע פון אהנמעכטיגער בייזקייט און פון פערניכטענדער פערצווייפלונג האט אויך דער פונק פון שנאה צו כאקראטעס'ען זיך אנגעצונדען אין א העלישען פייער.

די אטהענער האבען געהאט פארוואס צו ווערען פערצווייפעלט. די פיעל יאהרען פון מערדערישען ברודערקריעג מיט די אנדערע, גריעכישע שבטים (דער פעלעפאנעזישער קריעג) מיט אלע זיינע אונגליקליכע בעגלייטער: פעסט, הונגער, טויט, נויט, צרות, ארימקייט און צושטערונג האט זיך געענדיגט מיט א שרעקליכען, אונערהערטען באנקראט פון אטהענס מאכט, אטהענס גרויסקייט, רייכקייט און זאגאר אטהענס פרייהייט און זעלבסטשטענדיגקייט.

איהר לעצטען טראפען זעלבסטשטענדיגקייט האט אטהען געהאט צו פערדאנקען דער „גוטהערציגקייט" פון איהר שונא ספארטא, וועלכע האט געשאנקען די אטהענער זעלבסטשטענדיגקייט צוזאמען מיט די 30 טיראנען. און די קורצע אבער בלוטיגע הערשאפט פון די דאזיגע טיראנען האט נאך פארפול געמאכט דאס מאס פון אונגליקען און ביטערקייט.

דער פאליטישער קריזיס האט נאכגעשלעפט נאך זיך אויך א שרעקליכען עקאנאמישען קריזיס: די אינדוסטריען צושטערט, דער האנדעל אבגעריסען, דער האפען פוסט, די גאסען שטיל און טויט. נימא דער אמאליגער גלאנץ, דאס אמאליגע לעבען. חורבות, קברים אויף יעדען טריט.

וואס פאר א וואונדער, וואס צוזאמען מיט די געוועזענע גדולה איז אויך פערשוואונדען די גוטמוטיגקייט און טאלעראנץ פון די אטהענער! וואס פאר א וואונדער, וואס דער אטהענער בירגער איז געווארען אזוי פעראומעטיגט, פערבייזט, וואס די הערצער זיינען געווארען פערגליווערט, די אויגען שטענדיג פול מיט טרערען! די גרויסע איבערקעהרענים, די שוידערליכע צושטערונג זיינען דאך געשעהן אזוי שנעל. דערזעלבער דור, וואס האט גענאסען די שענסטע פרוכטען פון דער גאלדענער צייט אונטער דער פיהרונג פון דעם פאלקס־פיהרער פעריקלעס, האט

איצט געמוזט דערלעבען די אלע צרות, שמאך און שאנדע. און דערפאר האָבען זיי עס געפיהלט דאָפּעלט אזוי שווער.

די טיפערע אורזאכען פון זייערע אונערהערטע אונגליקען צו זוכען און צו געפינען, דאָס האָבען די פאָלקסמאסען ניט גע־וואָלט און ניט געקאָנט און, — ווי געוועהנליך, — האָבען זיי גע־נומען זוכען די פערברעכער, די פעררעטהער, די שולדיגע און, ווי געוועהנליך, האָבען די מפּלות און אונגליקען זיי געמאכט קאָנסער־וואטיווער, אבערגלויבישער.

דער געוועהנליכער אטהענער בירגער איז געוואָרען פרומער. ער איז געוואָרען פעסט איבערצייגט, אז די געטער זיינען בייז גע־וואָרען און האָבען געשטראָפט דאָס אטהענער פאָלק. און די שטראָף איז געקומען ווייל אטהען איז געווארען אויסגעלאסען, צולאָזען און ווידערשפּענסטיג.

און ווער־זשע איז שולדיג אין די אלע אונגליקען, ווער איז שולדיג אין דעם, וואס דאָס פאָלק איז אראָב פון גוטען אלטען וועג, אויב ניט זיי, די „אויפקלערער“, די „הימעל־זוכער“, די פילאָזאָפען, די סאָפיסטען? אויב ניט דער גרעסטער צווישען זיי סאָקראטעס? אין די בעסערע יאָהרען האָבען אונזערע עלטערן שוין פערשטאנען, וואָס פאר א מגפה זיי זיינען פאר׳ן פאָלק און האָבען זיי משלח געווען: אנאקסאגאראס האָט מען ארויסגעשיקט פון לאנד, פראטאגאראס אויך. נור מיר האַלטען דעם געפעהר־ליכסטען, דעם סאָקראטעס און לאָזען איהם פערדארבען אונזערע קינדער. — אזוי האָט געטראכט דער געוועהנליכער אטהענער בירגער.

אמת, סאָקראטעס אליין פלעגט ארויסטרעטען נעגען די סאָ־פיסטען. אמת, ער האָט פיינט, מען זאָל איהם רופען סאָפיסט, אָדער לעהרער. אָבער ער איז דאָך שטענדיג ארומגערינגעלט מיט גאנ־צע סוויטעס. צו איהם קומען יונגע לייט פון אלע פרעמדע שטעדט. ארום זיין קליינעם, שמוציגען הייזעל איז שטענדיג פול מיט מענ־שען און ער האלט שטענדיג אין פערדרעהען די מוחות פון די יונ־גע לייט. נאָך פאר צוואנציג יאָהר צוריק האָט אריסטאָפאנעס

מתרה געווען דאָס פאָלק געגען איהם. און ער טוט נאָך עד היום זיינע אלע מחזוקות ווי גאָר נישט געווען.

אי, וואָס ער יאָגט זיך ניט נאָך קיין עשירות און נעהמט אפילו קיין בעלאָהנונג ניט, איז טאקע נאָך ערגער פאר'ן פאָלק. צו יענע סאָפיסטען פלעגען האָבען א צוטריט נור איינצעלנע רייכע מענשען. ער אבער פערגיפטעט אלעמען. און וואָס פאר שרעקליכע זאכען לערנט ער זיי דאָס אביסעל: זיי זאָלען ניט פאָלגען זייערע טאטעס, זיי זאָלען ניט געהן אין די אלטע פון דורי־דורות אנגענומענע וועגען. יאָ, דעם גלויבען אין די געטער צושטערט ער אפילו, והא ראיה מיר זעהען דאָך, וואָס פאר תלמידים עס געהען פון איהם ארויס, קאָנען מיר שוין פערשטעהן, וואָס פאר א סאָרט רבי דאָס איז. איהר האָט א טעות, אויב איהר מיינט, אז אזא „האָר שפאלטער" און „הימעל באפער" קאָן גאָר נישט אויפטון.

קוקט זיך נור צו צו אונזערע גרעסטע אונגליקען און איהר וועט זעהן, אז זיי שטאמען פון איהם. וואָס איז געווען דאָס גרעסטע אונגליק פאר די אטהענער, אויב ניט די עקספעדיציע קיין סיציליען און דער משוגענער פלאַן איינצונעהמען די גרויסע פעסטונג סיראקיוז. און ווער איז שולדיג אין דעם משוגענעם פערברעכען, וואָס האָט אָבגעקאָסט אטהען אונזער בעסטע פלאָטע און טויזענדער לעבענס פון אונזערע בעסטע בירגער? דער געליעבטער שילער פון דעם „האָר שפאלטער" סאָקראטעס, אלקיביאדעס. ער האָט פערפיהרט און פערשיכורט דאָס פאָלק און ניט דערלאָזען פאָלגען די עצה פון אונזער קלוגען פרומען ניקיאס. ער האָט א האנד אין א סך אנדערע צרות.

און אזוי ווי זיין תלמיד אלקיביאדעס האָט צושטערט אונזער מאכט אויפ'ן ים, אזוי האָט איין אנדערער פון זיינע תלמידים קריטיאס, צושטערט אונזער אינעווענינסטען פריעדען. ער, קריטיאס, איז געוואָרען דער פיהרער פון די 30 טיראנען, וועלכע האָבען אויסגע'הרג'ט אזויפיעל פון אונזערע בעסטע פאטריאָטען און האָבען צושטערט די דעמאָקראטיע אין אטהען. אלקיביאדעס און קריטיאס זיינען מענשען מיט גרויסע פעהיגקייטען. עס וואָלט פון זיי נעקאָנט ארויס גוטע פאָלקס פיהרער, ווען זיי וואָלטען ניט

פערדאָרבען געוואָרען אין סאָקראַטעס'עס שול און וואָלטען פון איהם זיך ניט אָבגעלערענט אזויפיעל אפּיקורסות, אזויפיעל פער־אכטונג צו אלע הייליגטימער פון פאָלק.

און זיינע אנדערע תלמידים, זיי זיינען אויך ניט בעסער. פּלאַטאָ פעראכטעט די דעמאָקראַטיע. קסענאָפאָן איז אפילו א גע־מער סאָלדאַט, אָבער אנשטאַט צו דיענען דעם אייגענעם פאָלק, איז ער אוועק העלפען אין קליין־אזיען קירוסען, וועלכער שטיצט אונזער שונא ספּאַרטא.

ניין, מען קאָן עס ווייטער ניט לאָזען אזוי. מען מוז מאַכען א סוף צו דעם. מיר טאָרען ניט לאָזען ווייטער פערגיפטען אונ־זערע קינדער. מען טאָר איהם ניט לאָזען ענדיגען זיין לעבען אין רוהע און פריערען, אז אונזערע קינדער זאָלען אפילו נאָך זיין טויט שטאָלצירען מיט איהם און זיך ארומטראָגען מיט זיינע גיפ־טיגע רעדען, ווי מיט א אבן־טוב.

אין די פריהערדיגע צייטען, וואָלט מען פון אזא מין חברה־מאן גיך געקאָנט פטור ווערען. דאָס העכסטע געריכט, וואָס בע־שטעהט פון אונזערע עלטעסטע, דער ארעאָפּאַג, וואָלט אייגפאַך פערבאָטען אזעלכע שטוקעס. איצט אָבער, ווען דער ארעאָפּאַג איז אָבגעשאַפט געוואָרען ,איז קיין אנדער מיטעל ניטאָ ווי נור איהם צו מאַכען א פּראָצעס און איהם אוועקצושטעלען פאַר'ן פאָלקס געריכט. און טאַקע איינער פון אונזערע בעסטע פּאַטריאָטען אני־טאָס, וועלכער איז אמאָל געווען א רייכער פאַבריקאַנט, אָבער וואָס האָט מקריב געווען דעם גרעסטען טייל פון זיין פערמעגען, פאַר'ן פאַטערלאַנד, ער האָט שוין גענומען די זאַך אין זיינע הענד. ער קלייבט זיך צו מאַכען איין אנקלאַגע געגען איהם. עס וועט צום גליק שוין לאַנג ניט דויערן און סאָקראַטעס וועט מוזען געהן דעם זעלבען וועג, ווי זיינע פאָרגעגנער אנאַקסאַגאָראַס און פּראָ־טאַגאָראַס. ער וועט מוזען דערציהען זיינע לעצטע יאָהרען ער־גענץ וואו ווייטער פון אַטהען. נישט קשה, ער האָט דאָך שילער און פריינד איבעראל, די וועלען שוין זאָרגען פאַר איהם. עס וועט איהם אפילו קאָסטען טרערען זיך צו געזעגענען מיט זיין מרשעת

קסאנטיפע, אָבער קיין גרויס אונגליק, וועט עס אויך פאר איהם ניט זיין.

אניטאס האָט שוין בעוויזען, אז ער איז א גוטער פאטריאָט און איין ענערגישער מענש, דאן, ווען ער האָט געקעמפפט געגען די אריסטאָקראטען און טיראנען. איצט וועט ער שוין ניט רוהען, ביז ער וועט דאָס זייניגע אויספיהרען און וועט דעם אלטען בעל־עברה'ניק ארויסשיקען פון אטהען. ער האָט אויך צוויי גוטע העלפער: ליקיאן דעם רעדנער און מעליטאס, דעם פּאָעט...

* * *

די פאסירונגען האָבען אָבער גענומען א פיעל ערנסטערן, טראגישערן כאראקטער.

אניטאס האָט זיין קלאגע אריינגעטראָגען. זי ענטהאלט צוויי פונקטען: „סאָקראטעס טוט אונרעכט איין מאָל דורך דעם, וואָס ער ערקענט ניט אָן די געטער, וועלכע דער שטאאט ערקענט אָן און פיהרט איין אנדערע, פרעמדע געטער. דאן טוט ער אונרעכט דורך דעם, וואָס ער פערפיהרט דעם יונגען דור". אלס שטראף האָט אניטאס געפאָדערט ניט ארויסטרייבען פון לאנד (אסטראקיזמאס) נור סאָקראטעס'עס קאָפּ.

אזוי ביז האָט אניטאס פיעלייכט אויך ניט געמיינט. אלע זיינען געווען זיכער, אז סאָקראטעס וועט זיך ניט שטעלען פאר'ן געריכט נור בעצייטענס אליין ענטלויפען. מען האָט אבער סאָקראטעס'ען ניט געקאָנט, ווען מען האָט עס געמיינט. סאָקראטעס האָט אָנגענומען די פאָדערונג און זיך געשטעלט פאר'ן געריכט.

עס איז געווען אין א שיינעם פריהלינגס פריהמאָרגען אין יאָהר 399 פאר קריסטוס. עס איז ניט געווען קיין יום־טוב'דיגער טאָג, דאָך האָבען פון פריהמאָרגען אָן גאנצע קופּעס אטהענער בירגער, דאָס רוב עלטערע מענשען, זיך שוין געפונען אויפ'ן גאס. זיי אלע האָבען געוואָלט דיענען אלס פאָלקס ריכטער. דערצו איז געווען בערעכטיגט יעדער אטהענער בירגער, עלטער ווי 30 יאָהר מיט א ריינעם נאָמען. ער האָט געדאַרפט נור נעהמען א ספּעציעלע שבועה.

וואָס פאַר א פּראָצעס עס ערוואַרט זיי, האָט קיינער פון זיי ניט געוואוסט. זיי זיינען אַלע געגאַנגען צום געריכטס געביידע אויפ'ן מארק פּלאַץ. דאָרט האָט מען געצויגען גורל. דאָרט האָט מען זיי צוטיילט פאַר די פערשיעדענע געריכטען, און איידער עס איז נאָך געווען גוט ליכטיג איז יעדער פון זיי שוין געגאַנגען צו דעם פּלאַץ, וואו זיין געריכט געפינט זיך.

500 פאָלקס ריכטער האָבען ארויסגעצויגען דעם אונגליקליכען גורל צו ווערען סאָקראַטעס'עס שופטים. זיי האָבען זיך אָבער דערפון ערשט דערוואוסט, דאַן ווען די טיר איז שוין געווען פערמאכט הינטער זיי. ערשט דאַן האָט מען זיי ערקלערט, אַז זיי שטעהט פאָר צו אונטערזוכען מעליטאס'עס אנקלאַגע געגען סאָקראַטעס'ען. (מעליטאס איז געוואָרען דער הויפּט־אנקלעגער.)

די פּאָראונטערזוכונג האָט געפיהרט דער העכסטער בעאמטער, דער ארכאָן. ער איז אויך געווען איצט, ביים פּראָצעס, דער פאָרזיצענדער.

די פאָלקס ריכטער האָבען זיך אויסגעזעצט אויף לאַנגע ביינק, בעדעקט מיט דעקעס. די אנקלעגער און דער בעשולדיגטער געגען זיי אויף צוויי פּלאטפאָרמען איינע נעבען דער אנדערער. אין דעם הינטערסטען טייל פון זאַל איז געשטאַנען א גרויסער עולם. צווישען זיי האָט מען געקאָנט זעהן א סך פון סאָקראַטעס'עס שילער: דעם דאַמאָלס 28 יעהריגען פּלאַטאָ, זיין ברודער אדאַמאַנטוס, דעם ווילדער קריטיבולוס מיט זיין ברודער און פאָטער. סאָקראַטעס ליעבלינגס שילער, דעם וואונדער־שיינעם פהעדראָ מיט זיינע פּרעכטיגע געקרייזעלטע האָר, דעם עלעגאַנטען אריסטאָקראַט אריסטופּ, און נאָך און נאָך א סך אנדערע אטהענער און פרעמדע. מיט א ציטערדיגען האַרץ האָבען זיי אַלע זיך צוגעהאָרכט צו יעדעם וואָרט און מיט שרעק האָבען זיי געוואַרט אויפ'ן סוף.

דער פּראָצעס האָט זיך אָנגעהויבען, ווי געוועהנליך, מיט א תפלה און ווייהרויך. דער געריכטס דיענער האָט פאָרגעלייענט די אנקלאַגע און די ערקלערונג פון דעם בעשולדיגטען. דער פּרעזידענט האָט דאַן געבעטען די אנקלעגער ארויפצוגעהן אויף די טריבונע.

אלס ערשטער האָט גערעדט מעליטאס. ער האָט זיך בעמיהט צו בעווייזען, אז נור פאטריאָטישע מאָטיווען האָבען איהם גע־נויטיגט צו מאכען די אנקלאגע. זיין רעדע האָט ענטהאלטען פיעל רעדנערישע דריידלעך, זי איז אָבער ניט געפעלען געוואָרען.

נאָך איהם האָבען גערעדט אניטאס און ליקיאָן. זייי האָבען געמאכט א בעסערען איינדרוק און געהאט א גרעסערע ווירקונג. אניטאס האָט ערקלערט, אז ער האָט געגען סאָקראטעס'ען פערזענ־ליך גאָר נישט. ער וואָלט געוועזען זעהר צופריעדען, ווען סאָקראטעס וואָלט זיך ניט געשטעלט צום געריכט און וואָלט אָבגעצויגען פון לאנד. אָבער ווי באלד ער איז יא געקומען, טאָר מען איהם ניט בעפרייען, ווארום זיין בעפרייאונג וואָלט צוגעגעבען מוט זיינע שילער נאָכצוטון זייער לעהרער. „סאָקראטעס'עס שילער" האָבען איבערהויפט געשפיעלט א גרויסע ראָלע אין דער אנקלאגע.

וועלכע בעווייזע די אנקלעגער האָבען געבראכט, ווייסען מיר ניט.

איצט איז געקומען די רייהע פאר סאָקראטעס'ען צו רעדען. און ער האָט גערעדט. זיין רעדע האָט געמאכט דעם איינדרוק ווי ניט פאָרבערייט (אימפּראָוויזאציאָן). זי איז פול פון ערנסטקייט און זעלבסטווירדע, פון שארפזין, וויטץ און איראָניע. סאָקראטעס האָט אין איהר ארויסגעוויזען א וואונדערליכען מוטה און פעסט־קייט. ער האָט מיט קיין וואָרט ניט געוואָלט ווירקען אויף די גע־פהלען פון די ריכטער. ניט קיין רחמנות האָט ער געבעטען, נור רעכט האָט ער געפאָדערט.

אנשטאט צו בעטען רחמים האָט סאָקראטעס גענומען דעם טאָן פון א בעליידיגטען. פון אויבען אראָב האָט ער בעהאנדעלט זיינע אנקלעגער. ער האָט געגעבען א בילד פון זיין לעבען און טהעטיגקייט און האָט געוויעזען, אז ער איז דער אויסגעוועהלטער פון גאָט. ער איז געשטעלט געוואָרען די מענשען צו לערנען און בע־סער צו מאכען. ער איז צו גוט און צו עהרליך פאר א פּאָליטישען טוער. ער אליין האָט געטריעבען די ריכטער אויף דעם וועג פון גאנצע מיטלען: ענטוועדער אין גאנצען בפרייען, אדער בעשול־דיגען. ער האָט זיי פאראויסגעזאָגט, אז עס וואָלט געווען אונוויר־

דיג אי פאר זיי אי פאר איהם צו מיינען, אז ער וועט קענען ווערען אנדערש. קיין פשרה איז דאָ ניט מעגליך. „איך אכטע אייך זעהר, אטהענער, און בין בערייט אייך צו פאָלגען, אָבער איך אכטע גאָט און זיין אראקעל נאָך מעהר, און כל זמן איך וועל האָבען כח, וועל איך ניט אויפהערען צו לערנען טוגענד און וועל ניט האנדלען אנדערש, ווי ביז איצט".

די רעדע האָט געמאכט א געוויסען איינדרוק. די ריכטער האָבען זיך דאן אויפגעהויבען און אָבגעגעבען זייערע שטימען אין איינעם פון די צוויי שטימקאסטענס. ווען מען האָט די שטימען איבערגעצעהלט האָט זיך ארויסגעוויעזען אז נור 30 שטימען האָט געפעהלט סאָקראטעס'ען בעפרייט צו ווערען.

נור פון 30 שטימען איז בעשטאנען די מאיאָריטעט, וואָס האָט געפונען סאָקראטעס'ען פאר שולדיג. אָבער שולדיג איז ער דאָך ערקלערט געווארען. דער פּראָצעס האָט געמוזט געהן ווייטער און עס האָט געמוזט בעשטימט ווערען, וועלכע שטראָף עס קומט איהם. סאָקראטעס האָט איצט נאָך געהאט א געלעגענהייט פטור צו ווערען מיט א לייכטע שטראָף. ער האָט אָבער בידים איבער־געפיהרט זיך.

אין אטהענער געריכט פלעגט דער אנקלעגער אין זיין אנ־קלאגע אָנווייזען, וועלכען סאָרט שטראָף ער פאָרדערט. און דער בעשולדיגטער פלעגט דארפען פון זיין זייט פאָרשלאָגען א שטראָף. עס איז קלאָר, אז וואָס נאכגיעביגער דער בעשולדיגטער פלעגט זיך ארויסווייזען און וואָס גרעסער די שטראָף פלעגט זיין, צו וועל־כער ער אליין איז מסכים, אלץ מעהר שאנסען האָט ער געהאט, אז זיין פאָרשלאג וועט אָנגענומען ווערען.

סאָקראטעס האָט אָבער אין ביידע פונקטען אָבגענאַרט די האָפנונגען און ערווארטונגען פון די ריכטער, וואָס זיינען געווען פריינדליך צו איהם.

נור מיט א שטארקען ווידערווילען און אָפען ערקלערענדיג, אז ער גיט עס נור נאָך זיינע פריינד, האָט ער מסכים געווען צו צאהלען די קליינע שטראָף פון 300 דראכמען. צו דערזעלבער צייט האָט ער אָבער אין שארפע ווערטער, צו וועלכע דאָס אטהענער

פאָלק איז גאָר ניט געוועהנט געווען, פּראָטעסטירט געגען די אונ־געךעכטיגקייט פון דעם פּסק. „וואָס קאָן איך דען, אטהענער, פאַר־שלאָגען? אפשר דאָס, וואָס מיר קומט פאַר מיינע פערדיענסטען? דאָס גאַנצע לעבען האָב איך געארבייט, ניט וויסענדיג פון קיין פערמאָטערטקייט און ניט זאָרגענדיג וועגען קיין זאַך ניט, וואָס מאַכט פול דאָס לעבען און די גערדאַנקען פון אנדערע מענשען: ניט וועגען עשירות, ניט וועגען דער פאַמיליע, ניט וועגען מילי־טערישען כבוד, ניט וועגען עפענטליכע שטעלען, ניט וועגען פאָלקס־פערזאַמלונגען, ניט וועגען פּאַרטייען. וואָס קומט מיר אלזאָ דער־פאַר? וואָס קומט איין אָרימאַן, כמעט א בעטלער, וועלכער האָט אַזויפיעל גוטעס געטאָן פאַר׳ן כלל און וועלכער נויטיגט זיך נור אין איין זאַך: צו קאָנען אָהן זאָרג פאַרטזעצען זיין נוצליכע טהעָ־טיגקייט!" סאָקראַטעס זאָגט זיינע ריכטער גאַנץ ערנסט און אי־בערצייגט, אז אייגענטליך וואָלט מען איהם געדאַרפט אויסהאַלטען אויפ׳ן קהל׳שען חשבון דעם גאַנצען איבעריגען טייל פון זיין לעבען.

אזא האַלטונג פון א מענשען, וועלכער איז אָקאָרשט אנער־קענט געוואָרען פון פאָלקס געריכט פאַר שולדיג אין שווערע פערברעכענס, איז אויסגעקומען ווי איין אונערהערטע בעליידי־גונג אין די אויגען פון די ריכטער.

דאָס רעזולטאַט איז געווען, אז די מאַיאָריטעט געגען איהם איז געוואָרען פיעל גרעסער. מיט 320 געגען 180 שטימען איז בעשלאָסען געוואָרען, אז סאָקראַטעס מוז שטאַרבען פון גיפט־בעכער.

סאָקראַטעס האָט זיך אונטערגעוואָרפען אונטער דעם פּסק פון געריכט. אין וויבע ווערטער האָט ער — אין זיין לעצטען וואָרט — פאַרגעוואָרפען די ריכטער, פאַר וואָס זיי האָבען זיך געאיילט צו מאַכען א סוף פון זיין לעבען, כאָטש זיי ווייסען גאַנץ גוט, אז איהם איז געבליעבען ניט פיעל צו לעבען. די שפּעטערדיגע דורות וועלען זיי פער׳משפּט׳ן. פאַר׳ן טויט האָט ער קיין מורא ניט. ער איז מוחל זיינע ריכטער. ער בעט נור, אז מען זאָל זאָרגען פאַר זיינע קינדער. אלזאָ — האָט ער פערענדיגט — עס איז גע־

קומען דער טאָג, ווען מיר מוזען זיך שיידען. איך געה שטארבען, איהר — לעבען. וואָס עס איז בעסער, ווייס איין גאָט".

שטארבען איז סאָקראטעס'ען אָבער ניט אויסגעקומען אזוי גיך, ווי מען האָט גערעכענט. דאָס שיף, וואָס די אטהענער פלעגען אלע יאָהר שיקען אין דעלאָס אויף'ן יום טוב פון גאָט אפאלא איז אָקארשט אָבגעפאָהרען און כל זמן ער פלעגט ניט קומען צוריק פלעגט מען ניט טאָרען קיינעם בעשטראָפען מיט'ן טויט. 30 טעג האָט סאָקראטעס געמוזט זיצען אין געפענגניס געשמידט, ווארטענדיג אויף'ן סוף.

טאָג־טעגליך פלעגען קומען צו איהם זיינע פריינד און שילער און סאָקראטעס פלעגט מיט זיי פיהרען זיינע פילאָזאָפישע געשפרעכען. איין מאָל, גאנץ אין דער פריה, איז געקומען איינער פון זיינע איבערגעבענסטע שילער, דער רייכער קריטיאן, און האָט איהם גענומען איינרעדען, ער זאָל זיך ראטעווען, ער זאָל אנטלויפען. א שיף ווארט אויף איהם. אלץ איז אָנגעגרייט. מען דארף נור, ער זאָל מסכים זיין. סאָקראטעס האָט איהם מיט זיין געוועהנליכען שארפזין און קאלטבלוטיגקייט גענומען בעווייזען, אז ער טאָר אזא זאך ניט טון; אז ער מוז געהאָרכען דעם געזעץ פון זיין פאָלק; אז עס וואָלט געווען א שמאך און א שאנדע, ווען ער — דער אלטער פילאָזאָף — וואָלט מסכים געווען צו קריטאנס פארשלאג. „אפשר האָסט דו אנדערע ארגומענטען, טו זאָג, קריטיאן". „איך קען מעהר גאָר נישט זאָגען", האָט קריטיאן געענטפערט מיט טרויער. „אויב אזוי, טו געה רוהיג אהיים, קריטיאן, און לאָז מיך ערפילען גאָטס ווילען און געהן דאָרט, וואוהין ער הייסט".

עס איז געקומען סוף כל סוף דער לעצטער טאָג פון סאָקראטעס'עס לעבען. גלייך אין דער פריה זיינען געקומען זיינע שילער און פריינד. זיי האָבען איהם שוין געפונען בעפרייט פון די קייטען. נעבען איהם זיינען געזעסען זיין פרוי קסאנטיפע מיט די קינדער. דערזעהענדיג די שילער, האָט סאָקראטעס ארויסגעשיקט דאָס ווייב און די קינדער און איז געבליעבען צוזאמען מיט די שילער זיך דורכצורעדען מיט זיי צום לעצטען מאָל.

זיי האָבען גערעדט וועגען טויט, וועגען נשמה, וועגען אומ־שטערבליכקייט א. ז. וו.

זיינע שילער זיינען געווען אלע פול פון קומער. אויף זייערע צורות איז געלעגען א וואָלקען פון טרויער. זייערע אויגען זיינען געווען פול פון טרערען, און פון זייערע הערצער פלעגען זיך ארויס־רייסען קרעכצען. סאָקראטעס האָט זיי צערטליך געטרייסט, און זיי בעוויזען, אז זיי האָבען ניט פאר וואָס צו זיין אזוי פערצווייפעלט. ער האָט גערעדט מיט זיי אין זעלבען פילאָזאָפישען טאָן אויף פילאָזאָפישע טהעמאס. אזוי איז אוועק דער טאָג.

די זון האָט געהאלטען ביים אונטערגעהן. די שרעקליכע שעה איז געקומען. סאָקראטעס איז אריין אין דאָס צווייטע צימער, האָט גענומען א וואנע און געלאָזט רופען די ווייב און קינדער. ער האָט זיך מיט זיי געזעגענט, זיי געזאָגט, אז קריטיאן וועט פאר זיי זאָרגען און האָט זיי אָבגעשיקט אהיים. ער האָט ניט געוואָלט, זיי זאָלען זיין ביי זיין טויט.

גלייך נאָכדעם איז אריין דער אויפזעהער פון געפענגנים מיט דעם אונגליקס־בעכער אין האנד. ער האָט געבעטען, סאָקראטעס זאָל איהם מוחל זיין און מיט טרערען אין די אויגען איז ער ארויס פון צימער. סאָקראטעס האָט רוהיג גענומען דעם בעכער; געלאָ־סען אָבגעזאָגט די תפלה און געלאָסען אויסגעטרונקען דאָס גיפט. די שילער האָבען שוין מעהר ניט געקאָנט זיך צוריקהאלטען. עס איז געווארען א יללה, א כליפעריי, א הערצרייסענדער געוויין. סאָק־ראטעס האָט זיי בערוהיגט און זיי געצוואונגען ענטשווייגען צו ווערען. ער אליין האָט גענומען ארומגעהן איבערן צימער — ווי דער אויפזעהער פון געפענגנים האָט איהם געהייסען — ביז ער האָט גענומען פיהלען א שווערקייט אין די פיס. דאן האָט ער זיך אוועקגעלעגט אין בעט. פון צייט צו צייט פלעגט דער אויפזעהער צוגעהן און פרעגען: „וואָס פיהלט ער?" און ער האָט געפיהלט, ווי פון אונטען פון די פיס אָן שטארבט אלץ אָפ אבר נאָך א אבר. זיין שילער אפאלאדאר האָט איהם געוואָלט אונטערלעגען זיין פרעכ־טיגען מאנטעל, אָבער סאָקראטעס האָט ניט געלאָזען. „צו דען מיינסט דו, אז די פראָסטע קליידער, וועלכע האָבען געפאסט פאר

מיר מיין גאנץ לעבען, פאסען גיט איצט ביי מיין טויט?" — דאס גיפט האט זיך אונטערדעסען פערשפרייט איבער'ן גאנצען קערפער, און אלע אברים זיינען געווארען ווי פערגליווערט. סאקראטעס האט נאך געבעטען קריטיאנען, ער זאל ברינגען פאר איהם א קרבן צום גאט עסקולאפ. ווען קריטיאן האט איהם געפרעגט: צו וויל ער נאך וואס? האט ער קיין ענטפער שוין ניט בעקומען. סאקראטעס האט א ציטער געטאן און אויסגעצויגען זיך. אלץ איז געווען געענדיגט. און קריטיאן האט צוגעדריקט די אויגען פון דעם געשטארבענעם לעהרער.

אט אזוי איז געשטארבען סאקראטעס, איינער פון די מערקווירדיגסטע מענשען, וועלכע די מענשהייט האט ווען עס איז געהאט.

עס ווערט דערצעהלט, אז דאס פאלק פון אטהען האט שפעטער חרטה געהאט פאר דעם פסק, אז מען האט בעשטראפט סאקראטעס'עם אנקלעגער און אז מען האט סאקראטעס'ען געשטעלט א מאנומענט. דאס אלץ איז אבער פאלש. נאך אין 50 יאהר ארום זיינען די געפיהלען פון די אטהענער געווען ניט פריינדליכער צו סאקראטעס'ען. ניין, דעם אטהענער פאלק איז ניט בעשערט געווען זיך ריינצוואשען פון זיין מארד.

נור אין די עראינערונגען אין ווערק פון זיינע שילער; אין דער ענטוויקלונג פון דער פילאזאפיע, און אין דער ליכט פון די שפעטערדיגע יאהרהונדערטען איז סאקראטעס ווידער ערהויבען געווארען צ ו דער העכסטער מדרגה פון איינעם פון די גרעסטע גייסטיגע העלדען פון דער מענשהייט, צו איינעם פון די איידעלסטע פערזאנען און העלדישעסטע מארטירער, און פון דעם פיעדעסטאל וועט ער שוין קיין מאל ניט ארונטערגענומען ווערען.

ענדע.

אריסטאטעל

דער פרינץ פון פילאזאפען

דאס לעבען און די לעהרען פון דעם גרעסטען
און טיעפסטען פילאָזאָף פון אלט גריכענלאנד.

פון

פיליפ קראַנץ.

אַריסטאָטעל.

ערשטער קאַפּיטעל.

זיין לעבען ביז ער איז געוואָרען לעהרער פון אלכסנדר מוקדן.

מען זאָגט, אז זייט מענשען עקזיסטירען אויף דער ערד איז נאָך קיין מאָל ניט געבאָרען געוואָרן אזא גרויסער זשעני (גאון) וויא אַריסטאָטעל. יעדענפאלס איז עס זיכער, אז קיין פילאָזאָף האט נאָך ניט געהאט אזא ברייטען און טיעפען איינפלוס אויף אלע קולטור־פעלקער אין פערלויף פון קנאַפּע 2000 יאהר, וויא דיזער קאָלאָסאלער לאָגיקער, דיזער גרעסטער שטערן פון דער אלט־גריכישער פילאָזאָפיע און ציוויליזאציאָן, דיזע לעבעדיגע ענציקלאָפּעדיע פון אלע וויסענשאפטען אין זיין צייט.

אריסטאָטעל איז טאקע אין אמת'ן א גרויסע וועלט אין איין פּערזאָן, אין איין פיזיש־שוואכען און קליינען קערפּער. מען רופט איהם: „פּרינץ פון פילאָזאָפען". דיא אראַבישע פילאָזאָפען האבען איהם גערופען: „דער אָנווייזער פון מענשליכען גייסט". דיא אידישע פילאָזאָפען האבען איהם זאָגאר גערופען: „דער געטליכער". דער רמב"ם האט געשריעבען, אז דיא העכסטע מדרגה פאר א מענש

איז צו פערשטעהען אריסטאָטעל׳ס פילאָזאָפיע, נאָר דערביי האָט ער, אַלס איינער וואָס האָט געוואָלט אָב׳טבל׳ען דיזע ריין־וועלטליכע און אויך אפּיקורס׳ישע פילאָזאָפיע אין דער אידישער רעליגיאָן, צוגעזעצט: „מיט אויסנאַהמע פון דיא נביאים״.

אין מיטעלאַלטער, אפילו אין דיא פינסטערסטע צייטען פון קאַטאָליציזמוס און פון דער קריסטליכער רעאַקציאָן נעגען דיא גריי־בישע און רוימישע „געצענדיענערס״, האָט מען אריסטאָטעל׳ן איינפאַך פערגעטערט. גלחים האבען צוזאַמענגעפלאָנטערט דיא טהיילען פון זיינע שריפטען, וועלכע האָבען געפּאַסט פאַר זייערע חקירות, מיט דעם קאַטאָליציזמוס און האָבען ניט נאָר בעטראַכטעט יעדען בוכ־שטאַב אין דיזע שריפטען אַזוי וויא א געטליכע אָנווייזונג, זאָנדערן האָבען נאָך פערפאָלגט אַלס אפּיקורסים יעדען איינעם, וואָס האָט געוואָגט צו קריטיקירען אריסטאָטעל׳ס פילאָזאָפיע אָדער געצווייפעלט אין דעם מינדעסטען פון איהרע פּונקטען. דאס איז אַזוי וויט גע־גאַנגען, אַז אפילו נאָך אין 1624 יאָהר האט דער פּאַריזער פּאַרלאַ־מענט ערקלערט טויט־שטראָף פאַר דיא יעניגע, וואס וועלען ארויס־טרעטען געגען דער פילאָזאָפיע.

וואָרום האָט אָבער אריסטאָטעל געהאַט אַזא אויסעראָרדענטליכע איינפלוס אין דער וועלט אַזא לאַנגע צייט?

איידער מיר וועלען ענטפערן אויף דיזע גרויסע פראַגע, וועלען מיר איבערגעבען וואָס מען ווייס וועגען זיין לעבען, ערציהונג און טהעטיגקייט.

* * *

דער גרעסטער און טיעפסטער דענקער פון זיין צייט איז געבאָרען געוואָרן אין 384 יאָהר פאַר דיא קריסטליכע צייטרעכנונג אין דער שטאָדט סטאַגירא, א גריכישע קאָלאָניע אויף דעם גרענעץ פון מאַצע־דאָניען. פון זיין פאָטער ווייס מען נאָר, אַז ער האָט געהייסען ניקאָמאַכוס און אַז ער איז געוועזען דער לייב־ארצט פון דעם מאַצעדאָ־ניער קעניג אמינטאַס II. אַלס אַזא אנערקענטער דאָקטאָר האָט ניקאָמאַכוס אויך געמוזט זיין א געלעהרטער און רייכער מאַן. זיין זוהן האָט ער אויך געוואָלט מאַכען פאַר א דאָקטאָר, אָבער דיזען

וואונש האָט ער ניט געקענט אויספיהרען, ווייל ער איז פריה־צייטיג געשטאָרבען. אריסטאָטעל איז געבליבען אַ יתום, ווען ער איז אלט געווען אַ יאָהר 10. אַ פאַמיליע, צו וועלכער ער איז זיין גאַנצען לעבען געבליעבען זעהר דאַנקבאַר, האָט איהם אַדאָפּטירט און ערצויגען.

וואס ער האָט געלערנט און געטאָן ביז דער צייט, ווען ער איז געוואָרן אַ שילער פון דעם דאַמאָלס גרעסטען גריכישען פילאָזאָף פּלאַטאָן (אפּלטון), וויים מען ניט. עס איז מעגליך, דאָס ער האָט געפאָלגט זיין פאָטער און האָט שטודירט מעדיצין. אַז ער איז געווען פעראינטערעסירט אין מעדיצין און האָט זעהר פיעל געוואוסט אויך פון פאַרמאַציע (אַפּטייקעריי), אין דעם קען קיין צווייפעל ניט זיין. פון זיין פאָטער האָט ער זיכער געירש'ענט אַ נייגונג צו מעדיצין. יעדענפאַלס וויים מען, אַז ער האָט פעראינטערעסירט זיין קעניג־ליכען שילער אלכסנדר מוקדן אין מעדיצין און אַז ער האָט אָנגע־שריעבען אַ ווערק „איבער געזונדהייט און קראַנקהייטען”.

נאָר אויב ער האָט ווירקליך פּראַקטיצירט מעדיצין, וויא אייניגע פון זיינע גריכישע ביאָגראַפען האָבען עס בעהויפּטעט, דאָס קען מען ניט דערגיין אויף זיכער. דריי פון זיינע גריכישע ביאָגראַפען דערצעהלען אויך, אַז גלייך נאָכדעם וויא ער האָט געירש'ענט דעם גאַנץ גרויסען פערמעגען פון זיין פאָטער, האָט ער זיך אָבגעגעבען צו אַ לעבען פון פערגניגען און האָט געהולעט אַזוי לאַנג ביז ער האָט אַלעס אויס־געבראַכט און איז געצוואונגען געווען צו ווערן אַ סאָלדאַט, אום צו מאַכען אַ לעבען. נאָר דאָס סאָלדאַטען־לעבען האָט איהם שנעל דער־עסען, און ער האָט זיך דאַן אָבגעגעבען צו פילאָזאָפיע. עס איז שווער צו גלויבען, אַז אַזאַ טיעפער דענקענדער גייסט זאָל פיהרען אַ לייכ־טען און אויסגעלאַסענעם לעבען אין דער יוגענד, נאָר אַלעס איז מעגליך אויף דער זינדיגער וועלט, וועלכע איז פול מיט פערשיעדענע ווידערשפּריכע. יעדענפאַלס איז עס גאָר איבעריג צו זאָגען, אַז דער שם פון דעם פּרינץ פון פילאָזאָפען קען אַ האָאר ניט ליידען פון דעם, וואָס פאַר אַ לעבען ער האָט דורכגעמאַכט אין זיינע יונגע יאָהרען; אָבער אין מיטעלאַלטער האָבען דיזע בעריכטען פון דיא גריכישע ביאָגראַפען ניט ווייניג עגמת נפש אָנגעמאַכט זיינע פער־

עהרער. דיזע פערעהרער האבען אפילו ניט געוועלט צולאזען, אז דער פערגעטערטער פילאזאף האט זיך גאר געקענט בעשעפטיגען מיט אזעלכע „ניעדריגע“ און טאג־טעגליכע זאכען, וויא מעדיצין און פארמאציע.

ווען אריסטאטעל איז אנגעקומען אין אטהען, דעם דאמאלס־דיגען גייסטיגען צענטער פון גריכענלאנד און פון דער גאנצער אנטי־קער וועלט, אום צו ווערן פלאטאן׳ס א שילער, ווייס מען ניט פאז־זיטיוו. אלע זיינע גריכישע ביאגראפען שטימען איין, אז ער האט פערבראכט 20 יאהר אין פלאטאן׳ס שוהלע. אזוי וויא עס איז פעסטגעשטעלט, דאס א קורצע צייט נאך פלאטאן׳ס טויט אין 347 יאהר האט זיך אריסטאטעל אבגעטהיילט פון דיזער בעריהמטער שולע, זא דארף מען אננעהמען, אז ער איז געווען ניט עלטער פון צוואנציג יאהר, ווען ער איז אהין אריינגעטראטען. פלאטאן איז, וויא בעוואוסט, געווען א שילער פון סאקראטעס, זא דאס אריסטא־טעל האט שליסליך איבערגענומען דיא לעהרען פון זיינע ביידע גרעסטע פארגענגער אין גריכענלאנד.

אין פלאטאן׳ס שולע, וואו עס האבען זיך צוזאמענגעטראפען דיא פעהיגסטע יונגע לייט פון גאנץ גריכענלאנד און אויך פון ארו־מיגע לענדער, האט זיך אריסטאטעל באלד אויסגעצייכענט ניט נאר מיט זיינע גלענצענדע פעהיגקייטען, זאנדערן אויך מיט א זעלטענעם פלייס און מיט אן אונערזעטליכען אפעטיט צו לעזען אלעס וואס מען האט ביז זיין צייט אנגעשריעבען. פלאטאן האט איהם דעריבער גערופען „דער לעזער“. מען מעג זאגען, אז אריסטאטעל האט איבער־געלעזען דיא גאנצע ליטעראטור און אויסגעשטודירט אלע וויסענ־שאפטען פון זיין צייט.

ער איז קיין מאל ניט געווען א בלינדער שילער פון פלאטאן׳ס פילאזאפיע, נאר ביז זיין לעהרער׳ס טויט איז ער דאך ניט ארויס־געטראטען אפען געגען איהר. נאך זיין כאראקטער און גייסט האט ער ניט געקענט איינשטימען מיט אלע אויספיהרונגען פון זיין גרויסען לעהרער. ווארום ער איז פולצלונג ארויסגעטראטען געגען פלאטאן׳ס פילאזאפיע איז ניט בעקאנט. אייניגע האבען איהם בעשולדיגט אין

אונדאנקבארקייט צו זיין לעהרער, אָבער זיי האבען ניט פערשטאַנען זיין זעלבסטשטענדיגען כאראקטער און טיעפע דענקונגס־קראפט. נאָר וויא דיא זאך איז ניט געווען, איז עס זיכער, אז אריסטאָטעל האָט שטענדיג געצייגט גרויס אכטונג צו זיין לעהרער אפילו ווען ער האָט איהם שארף קריטיקירט. זיין שטעלונג צו פלאטאָן און צו אלע פריהערע גריכישע פילאָזאָפען האָט ער אויסגעדריקט מיט זיין בע־ריהמטע פראזע, וועלכע איז געוואָרן דער קאמפף־וואָרט פון זיין שולע: Amicus Socrates, Amicus Plato, magis amica veritas (פריינד פון סאָקראטעס, פריינד פון פלאטאָן, אָבער נאָך מעהר א פריינד פון וואהרהייט). מיט דיעזער פראזע בענוצט מען זיך געוועהנליך אין ויכוחים, אום צו צייגען גייסטיגע זעלבסטשטענדיגקייט.

אין דעם זעלבען יאָהר, ווען פלאטאָן איז געשטאָרבען, האָט אריסטאָטעל געמוזט פערלאָזען אטהען. דיא אורזאכע איז געווען א פּאָליטישע. ארום דער צייט איז מאצעדאָניען זעהר שטארק געוואָרן. דער קעניג פיליפּ, אלעקסאנדער דעם גרויסען׳ס פאָטער, האָט געזוכט צו בעהערשען גאנץ גריכענלאנד און האָט אָנגעהאלטען זיינע אגענטען אין דיא וויכטיגסטע גריכישע שטעדט. אריסטאָטעל איז געווען אן אָנהענגער פון מאצעדאָניען, ניט נאָר דערפאר, ווייל ער איז דאָרט געבאָרען געוואָרן און זיין פאָטער איז געווען א קעניגליכער דאָקטאָר, זאָנדערן אויך דערפאר, ווייל ער האָט געשטרעבט צו א פעראייניגונג פון אלע קליינע גריכישע רעפּובליקען, אום צו פער־ניכטען דיא פערסישע אימפּעריע, וואָס זיין שילער אלכסנדר מוקדן האָט נאָכהער אויסגעפיהרט. דיא אטהענער רעפּובליק האָט אָבער אליין געשטרעבט צו בעהערשען גאנץ גריכענלאנד, דארום האָט מען דאָרטען געקוקט מיט בייזע אויגען אויף דיא מאצעדאָניער פּארטיי. עס איז אָבער אויך מעגליך, אז אריסטאָטעל האָט פערלאָ־זען אטהען צוליעב דעם, וואָס מען האָט איהם ניט אויסגעקליעבען פאר דעם הויפּט פון פלאטאָן׳ס שולע, ווייל ער האָט ניט איינגע־שטימט מיט איהר פילאָזאָפיע.

יעדענפאלס איז ער אוועק צו זיין פריינד און אנהענגער הערמ־מיאס, וועלכער איז געווען א שקלאוו און א יעוונוך (סרים) און איז

געוואָרן דער הערשער אָדער, וויא דיא גריכען האבען עס דאמאָלס גערופען, דער „טיראַן“ פון אטארנעאס אין קליין־אזיען. דאָרטען האָט אריסטאָטעל חתונה געהאט מיט א שוועסטער אָדער פּלימעניצע פון דיעזען מערקווירדיגען מאַן, וועלכער האָט זעהר טראגיש געענדיגט זיין לעבען. גלייך נאָכדעם, וויא דיזער הערעמיאס איז איבערגעגעבען געוואָרן אין דיא הענד פון זיינע טויט־פיינד, דיא פּערסען, וועלכע האבען איהם ערמאָרדעט, האָט אריסטאָטעל געמוזט אנטלויפען. ער האָט זיך בעזעצט אויף דעם אינזעל לעסבאָס (מעטילען), וואו ער האָט געלעבט זעהר איינזאם. נאָר דאָרטען האָט ער ניט לאנג פערבראכט, דען דער מאצעדאָניער קעניג פיליפּ האָט איהם איינגעלאָדען צו זיך צו ערציהען זיין זוהן, וועמען עס איז בעשערט געווען אויסצופיהרען דעם הייסען וואונש פון אלע גריכען צו פערניכטען דיא דעספּאָטישע אימפעריע פון דיא פּערסען.

מען האָט בעהויפּטעט, אז ווען אלכסנדר מוקדן איז געבאָרען געוואָרן, האָט זיין פאָטער געשריעבען צו אריסטאָטעל׳ן: „איך לאָז אייך וויסען, אז איך האָב א זוהן. איך דאנק דיא געטער ניט אזוי דערפאר, וואָס זיי האָבען מיר איהם געשאָנקען, נאָר דערפאר, וואָס זיי האָבען איהם געלאָזען געבאָרען ווערן אין אריסטאָטעל׳ס צייט. איך האָף, אז איהר וועט פון איהם מאכען מיין ווירדיגען נאכפאָלגער און א ווירדיגען קעניג פון מאצעדאָניען“.

עס איז אָבער זעהר צווייפעלהאפט, אויב פיליפּ האָט געשריבען אזא בריעף צו אריסטאָטעל׳ן. יעדענפאלס האָט דער פילאָזאָף, וועמעס נאָמען איז נאָך דאַן ניט זעהר שטארק בעריהמט געווען, אָנגענומען צו זיין דער לעהרער פון דעם צוקונפטיגען הערשער פון אזיען. ער איז דאַן אלט געוועז א יאָהר 42 און זיין שילער 15 יאָהר.

צוויימער קאפיטעל.

אריסטאָטעלים טהעטיגקייט אין אַטהען און זיין טויט.

זיעבען יאָהר נאכהער איז פיליפ ערמאָרדעט געוואָרן און אלכסנדרה, וועלכער איז גלייך ארויף אויפ'ן טראָן, האָט זיך גענומען בעשעפטי־גען מיט דער אויספיהרונג פון זיין טרוים צו בעפאלען און בעזיעגען דיא פערסישע אימפעריע אריסטאָטעל איז דאן ווידער אוועק אין אַטהען, נאָר שוין ניט אלס שילער אָדער איינפאכער פילאָזאָף, זאָנ־דערן אלס גרינדער פון א נייע פילאָזאָפישע שולע, וועלכע איז בע־ריהמט אין דער געשיכטע אונטער דעם נאָמען פ ע ר י פ א ט ע ט י ש ע. דיזער נאָמען קומט דערפון, וואָס זיין שולע האָט ער געגרינדעט אין דיא „פעריפאטאָס“ (פראָמענאַדען) לעבען אפאלאָן'ס ליצעאום.

צו דער צייט, דיא וויכטיגסטע פון זיין לעבען, האָט ער שוין געהאט אויסגעארבייט זיין גאנצע פילאָזאָפיע און ער האָט זיך פלייסיג גענומען צו שרייבען זיינע בעריהמטע ווערק, פון וועלכע ליידער ניט אלע זיינען איבערגעבליבען. 13 יאָהר האָט ער פערבראכט אין אַטהען אלס הויפט פון דער פעריפאטעטישער שולע. ער האָט אין דער זעלבער צייט געלערנט אנדערע און געשריעבען זיינע ווערק, אין וועלכע ער האָט איבערגעגעבען אלעס וואָס מען האָט אין זיין צייט געוואוסט פון דער נאַטור און פון דער מענשליכער געזעלשאפט. מען רעכענט, אז ער האָט בענוצט איינינע פון זיינע צאָהלרייכע און בעגאבטע שילער צו העלפען איהם אין זיין ריזיגער ארבייט, בעזאָנ־

דערס אין דער בעשרייבונג פון דיא חיות, פלאַנצען און אלע זאַכען, וואָס ער האָט צוזאַמענגעקליבען.

דער לעהרער און דער שילער האָבען גלייכצייטיג דערגרייכט זייער העכסטע שטופע אויף פערשיעדענע וועגען: אריסטאָטעל אין פילאָזאָפיע און וויסענשאַפט, אלכסנדר אלס דער גרעסטער קריעגס־פיהרער פון זיין צייט און אלס דער הערשער פון דער גאַנצער אל־טער וועלט. מען זאָגט, אז אלכסנדר מוקדן, וועלכער האָט געליעבט און הויך געשעצט זיין לעהרער, האָט איהם געהאָלפען מיט געלט און מענשען אין אלע וויסענשאַפטליכע נאַכפאָרשונגען. אייניגע גריי־כישע ביאָגראַפען דערצעהלען, אז אלכסנדר מוקדן האָט געגעבען זיין לעהרער 800 טאַלענטען זילבער (אונגעפעהר 4 מיליאָן פראַנק) און האָט ארויסגעשיקט 1000 מענשען צו זוכען און צו זאַמלען חיות, פלאַנצען, שטיינער און איבערהויפט אלע פּראָדוקטען פון אזיען. אריסטאָטעל האָט יעדענפאַלס גענאָט דיא בעסטע מיטעל אין זיין צייט פאר וויסענשאַפטליכע נאַכפאָרשונגען און בעשרייבונגען.

דיא פריינדליכע בעציהונגען צווישען אריסטאָטעל און אלכסנדר מוקדן האָבען אָנגעהאַלטען ביז 328 יאָהר, ווען אלכסנדר, וועלכער איז פערדאָרבען געוואָרען אונטער דיא אזיאַטישע אומשטענדען און איז ביסלעכווייז געוואָרען א דעספּאָט נאָך דעם מוסטער פון דיא אזיאַטישע מלכים, האָט געהייסען אומברייננגען דעם גריכישען פילאָ־זאָף קאַליסטען דערפאַר, וואָס דער לעצטער האָט זיך ענטזאָגט צו אנערקענען איהם פאר א גאָט. (ווּיא בעוואוסט האָט זיך אלכסנדר אין זיין גדלות ערקלערט פאר א גאָט און האָט געפאָדערט מען זאָל זיך בוקען צו איהם). קאַליסטען איז געוועזען אריסטאָטעל'ס א פּלימעניק. ווען אריסטאָטעל האָט דערהערט וועגען דיזען מאָרד, איז ער זעהר אויפגעבראַכט געוואָרען אויף זיין שילער.

פינף יאָהר נאָכדעם איז אלכסנדר מוקדן געשטאָרבען. זיין פּלעצליכער טויט איז אויך געווען א גרויסער קלאַפּ פאר אריסטאָ־טעל'ן. אין אַטהען האָבען דיא געגנער פון מאַצעדאָניען גלייך אויפ־געהויבען דעם קאָפּ. דער האַס צו דער הערשאַפט פון מאַצעדאָניען, וועלכע איז אָבגעשוואַכט געוואָרען צוליעב אלכסנדר'ס קריעגען אין אזיען

— זיענען, מיט וועלכע גאנץ גריכענלאנד האט נאטירליך שטאלצירט און זיך געפרעהט — האט אויפגעפלאקערט, וויא נאר מען האט ערהאלטען דיא נאכריכט פון אלכסנדר'ס טויט. מען האט אנגעפאנגען צו פערפאלגען דיא בעוואוסטע אנהענגער פון מאצעדאניען, און אזוי וויא אריסטאטעל איז — מיט רעכט אדער אונרעכט — גערעכענט געווען פאר א פריינד פון דיא מאצעדאניער קעניגע, האט מען זיך אויך גענומען צו איהם. אלע זיינע פאליטישע פיינד און פילאזאפישע געגנער האבען זיך פערבונדען געגען איהם. מען האט איהם פארגעשטעלט אלס א פיינד פון דער אטהענער רעפובליק און פון פאליטישע פרייהייט און דערצו נאך האט מען איהם בעשולדיגט אין פעראכטונג צו דיא געטער גראדע וויא דעם פילאזאף סאקראטעס, וועלכער האט צוליעב דעם געמוזט אויסטרינקען א בעכער מיט גיפט אין געפענגניס. מען האט זיך נעמליך בענוצט דערמיט, וואס אריסטאטעל האט געפייערט דעם אנדענקען פון זיין פריינד הערמיאס מיט זעהר גרויסע צערעמאניעס, און מען האט דאס ערקלערט פאר א גאטעסלעסטערונג.

זעהענדיג, אז מען קלייבט זיך איהם אריינצושפארען אין געפענגניס און איבערצוגעבען צום געריכט, איז ער אנטלאפען נאך כאלסיס אויף דער אינזעל עבעא, א פלאץ, וואס איז בעזעצט געווען פון מאצעדאניער סאלדאטען. וויא אריסטאטעל האט געזאגט, איז ער אנטלאפען, אום דיא אטהענער זאלען א צווייטען מאל ניט אומברייגנען א פילאזאף. זיין פורכט פאר דעם צארן פון דיא אטהענער איז ניט געווען אומזיסט, דען דער ארעאפאג (געריכט) האט איהם מאקע פעראורטהיילט צום טויט.

דיזע פאסירונגען און דיא פאלשע בעשולדיגונגען האבען זעהר שטארק זיך אבגערופען אויף דיא שוואכע געזונדהייט פון דעם גרויסען פילאזאף. באלד וויא ער איז געקומען אין כאלסיס, איז ער קראנק געווארען. זיין קעניגליכען שילער האט ער איבערגעלעבט קוים איין יאהר. מען ווייס פאזיטיוו, אז ער איז אויסגעגאנגען אין 322, ווען ער איז אלט געווען קנאפע 63 יאהר.

וועגען זיין טויט האָט מען דערצעהלט פערשיעדענע געשיכטען. אייניגע האבען בעהויפטעט, אז ער איז בעגאנגען זעלבסטמאָרד, אָבוואָהל ער האָט קיין שום גרונד ניט געהאט צו זיין פערצווייפעלט אָדער ענטטוישט. ער איז געוועזען א צו קאַלטער און שטרענגער פילאָזאָף, און דערצו נאָך האָט איהם קיין זאך ניט געפעהלט, אז ער זאָל מיט זיינע אייגענע הענט מאַכען א סוף פון זיין לעבען, וואָס איז פול געוועזען מיט איבערמענשליכע טהעטיגקייט. זעהר כאראקטעריסטיש איז א מעשה, וואָס אייניגע פאָטערס פון דער קריסטליכער קירכע האָבען דערצעהלט וועגען זיין טויט. זיי האבען נעמליך בעהויפטעט, אז ער איז אראָפּגעשפרונגען פון א הויכען שטיין אין ים אריין אויס פער־צווייפלונג וואָס ער האָט ניט געקענט ערקלערן דיא אורזאכע פון עבע און פלוטה.

146 אָבוואָהל ער האָט אָנגעשריעבען, וויא מען רעכענט, ווערק, דאָך איז וועגען זיין אייגענעם לעבען א וואָרט ניט געוועזען אין זיי. דער גרויסער פילאָזאָף האָט וועגען זיך זעלבסט גאנץ ווייניג גע־טראכט. מען ווייס דארום גאנץ ווייניג, וואס ער האָט געפיהלט און וויא ער האָט זיך נעפיהרט אין זיין פריוואט־לעבען. דערפון קען מען נאָר עפּעס דערגיין פון דער צוואה, וואס ער האָט איבערגעלאָזען או, וואָס איינער פון זיינע ערשטע ביאָגראפען (דיאָגענעס לאערציוס) האָט קאָפּירט. דיזע צוואה צייגט, אז ער איז געוועזען א גוטער בעל הבית און א גוטהערציגער מענש. ער האָט איבערגעלאָזען א זוהן, א טאָכטער און א קעפּס־ווייב אונטער דער השגחה פון זיין פריינד און בעסטען שילער ניקאנאָר. איין פונקט פון זיין טעסטאמענט לויטעט אזוי: „דיא קינדער פון מיינע שקלאווען זאָלען אויף קיין פאל ניט פערקויפט ווערן, נאָר זאָלען דיענען מיינע יורשים ביז זיי וועלען ערוואקסען ווערן, אום בעפרייט צו ווערן, ווען זיי האָבען עס פער־דיענט“.

דיזער פונקט צייגט אויך, אז אריסטאָטעל האָט געהאט שקלאַ־ווען. דאָס דארף אונז ניט וואונדערן, דען וויא גרויס אין בילדונג און חכמה א מענש זאָל ניט זיין, קען ער זיך דאָך אין גאנצען ניט אָפּשיידען פון זיין צייט. אין פּאָליטישע אנגעלעגענהייטען איז אריס־

טאָטעל איבערהויפּט געוועז א קאָנסערוואטאָר. ער האָט אויך אנערקענט שקלאווערייַ פאַר א נויטוועגדיגקייט אין דער מענשליכער געזעלשאַפט. נאָר זיינע אייגענע שקלאווען האָט ער נאַטירליך גוט בעהאנדעלט.

דער זעלבער ביאָגראַף, וועלכער האָט קאָפּירט אריסטאָטעל'ס צוואה, האָט אויך פערצייכענט אייניגע פון זיינע ווערטער, וויא, צום ביישפּיעל: „דיא וויסענשאַפטען האָבען ביטערע וואָרצלען, אָבער זייערע פרוכטען זיינען זיס; צווישען א געלעהרטען און אן אונוויסענ־דען איז דער זעלבער אונטערשיעד, וואס צווישען א מענשען און א מת; פריינדשאַפט איז איין נשמה אין צוויי קערפּערס; קיין זאַך ווערט ניט אלט אזוי גיך וויא א טובה; דיא האָפנונג איז דער טרוים פון אן אויפגעוועקטען מענש".

* * *

מיט זיינע שריפטען האָט פּאַסירט א זעלטענער צופאַל. זיין ביבליאָטהעק, וועלכע האָט ענטהאלטען אלע זיינע ווערק, דארונטער פיעלע ניט געענדיגטע מאנוסקריפּטען, איז איבערגעגאנגען בירושה צו זיין הויפּט־שילער טהעאָפראסטוס, וועלכער איז אין 35 יאָהר ארום געשטאָרבען און האָט זיי איבערגעלאָזען צוזאמען מיט זיינע אייגענע שריפטען צו נעלעאוס, א פילאָזאָף פון דער פּעריפּאַטעטי־שער שולע. דיזער נעלעאוס האָט מיטגענומען אלע שריפטען אין זיין געבורט־שטאָט סצעפּסיס אין קליין־אזיען, וואו זיינע יורשים האָבען אלעס בעהאלטען אין א סקלעפּ, ווייל זיי האָבען מורא געהאַט, אז דער קעניג פערגאמוס, וועלכער האָט געקליבען שריפטען פאַר זיין ביבליאָטהעק, וועט פערכאַפּען אריסטאָטעל'ס ווערק. 187 יאָהר זיינען אריסטאָטעל'ס שריפטען אזוי געלעגען אין דעם בעהאלטונגס אָרט ביז זיי זיינען ענדליך פערקויפט געוואָרן צו א געוויסען אפּעליקאָן, א רייכען גריכישען ביבער־זאמלער, וועלכער האָט זיי צוריק געבראכט אין אטהען. נאָר ניט לאנג זיינען זיי פערבליעבען אין אטהען. אין 86 יאָהר פאַר דיא קריסטליכע צייט־רעכנונג זיינען זיי ארייננעפאַלען אין דיא הענד פון דיא רוימער, ווען דער גענעראל סולא האָט איינגענומען אטהען. דער רוימישער גענעראל האָט פערכאַפּט אפּע־

ליקאָן׳ס גאַנצע ביבליאָטהעק און האָט אַלעס אַריבערגעשיקט נאָך רוים. איינינע געלערנטע גריכען האָבען זיך בענוצט דערמיט און האָבען געבראַכט דיא שריפטען אין אַן אָרדנונג. ספעציעל האָט זיך דערמיט בעשעפטיגט א געוויסער אַנדראָניקוס, וועלכער האָט אַראַנזשירט דיא פיעלע אָבגעזונדערטע שריפטען אין אבטהיילונגען און ביכער און האָט שליסליך פערעפענטליכט אַן אויסגאַבע פון דיא אַנערקענטע ווערק פון דעם גרעסטען פילאָזאָף. דיזע אויסגאַבע איז גליקליכערווייזע פערבליבען כמעט אין גאַנצען ביז אונזער צייט.

דאָ איז ניט דער אָרט אַריינצולאָזען זיך אין איינצעלהייטען וועגען דעם, וועלכע פון דיא שריפטען וואָס טראָגען אַריסטאָטעל׳ס נאמען זיינען געשריעבען פון איהם אַליין אָדער פון זיינע שילער, אָדער גאָר פון פעלשערס (אין יענע צייטען און אויך אין מיטעלאַלטער האָט מען זעהר אָפט פערפאַסט ווערק און זיי צוגעשריבען צו בעריהמטע פילאָזאָפען; בעזאָנדערס האָבען זיך דערמיט בעשעפטיגט קריסטליכע שרייבערס, אום צו פעלשען דיא לעהרען פון גריכישע פילאָזאָפען און היסטאָריקער). וועגען דעם האָבען געלעהרטע, בעזאָנדערס דייטשע גריבלערס, אָנגעשריעבען גאַנצע ביכער און האָבען פעסטגעשטעלט, וועלכע פון אַריסטאָטעל׳ס שריפטען דאַרפען ווירקליך גערעכענט ווערן פאַר זיינע אייגענע. עס איז אויך פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז אַ גרויסער טהייל פון אַריסטאָטעל׳ס שריפטען זיינען פערלאָרען געגאַנגען. יעדענפאַלס, דאָס וואָס עס איז געבליעבען פון איהם און פון זיינע שילער, איז פאָלשטענדיג גענוג צו וויסען, אין וואָס זיין פילאָזאָפיע בעשטעהט און וויא וויים ער אונטערשיידעט זיך פון זיין לעהרער פלאַטאָן און פון אַלע פריהערע גריכישע פילאָזאָפען.

דריטער קאפיטעל.

דיא גריכישע פילאָזאָפיע פאר אריסטאָטעל.

יעצט קענען מיר איבערגיין צו אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע. נאָך אזוי וויא דיזע פילאָזאָפיע איז, קען מען זאָגען, דער לעצטער רינג אין דער לאנגער קייט פון דער גאנצער אלט־גריכישער פילאָזאָפיע, וועלען מיר צוערשט זאָגען א פאָר ווערטער וועגען דיא לעצטע. וויא וויט מיר וויסען פון דער געשיכטע פון דיא אמאָליגע לענדער און צייטען, האָט זיך נאָר אין גריכענלאנד ארום 600 יאָהר פאר דיא קריסטליכע צייט־רעכנונג אנגעפאנגען א פילאָזאָפיע, וואָס האָט ווירקליך פערדיענט דיא בעדייטונג פון דיעזען וואָרט, נעמליך: „שטרעבונג אָדער ליעבע צו ווייזהייט".

עס איז מעגליך, אז דיא גריכען פון יענע צייטען האָבען פיעל געלערנט פון דיא פריהערע וועלט־בעטראכטונגען אין מצרים, אינ־דיען און איבערהויפט אין אזיען. אזוי מעגען מיר רעכענען, ווייל דער אָנפאנג פון דער גריכישער פילאָזאָפיע איז געמאכט געוואָרן גראדע אין דיא טהיילען פון גריכענלאנד, וואו דיא איינוואָהנער האָבען זיך בעשעפטיגט בעזאָנדערס מיט ים־פאָהרעריי און מיט האנדעל. יעדענ־פאלס איז אין גריכענלאנד ענטוויקעלט געוואָרן א גאנץ זעלבסשטענ־דיגע פילאָזאָפיע, וואָס צייכענט זיך אויס ניט בלויז מיט איהר טיעפקייט, זאָנדערן אויך מיט איהר וועלטליכקייט. פון אָנ־פאנג ביז צו ענדע איז דיא גריכישע פילאָזאָפיע פערבליבען א ריין־

וועלטליכע, אַ ריין־וויסענשאַפטליכע, אָהן פערבינדונגען און פערפלאָנטונגען מיט רעליגיאָן און זאָגאַר מיט געטליכקייט.

פאַרקיערט, זיא האָט ביסלעכוויז אין גאַנצען אונטערגעגראָבען דעם אַלטען גריכישען גלויבען, האָט ערקלערט אַלע געטער פאַר איינבילדונגען. זיא איז ענטשטאַנען אין אַ צייט, ווען דער דענקענדער טהייל פון גריכישען פאָלק האָט גענומען בעטראַכטען דיא שילדערונגען און געשיכטען וועגען דיא פערשיעדענע געטער (דאָס וואָס מיר בעצייכענען יעצט מיט דעם וואָרט מיטהאָלאָגיע) פאַר פאַנטאַזיעס און האָט אָנגעפאַנגען צו זוכען אויף דער זינדיגער ערד, אין דעם מענשען זעלבסט, אין דיא געזעלשאַפטליכע אָרגאַניזאַציאָנען אַן אַלגעמיינעם גרונד פון אַ צוועקמעסיגען און צופריעדענען לעבען. אין דער צייט, ווען דיזע פילאָזאָפיע האָט אויפגעבליהט צוזאַמען מיט דער פּאָליטישער ענטוויקלונג און גרויסקייט פון גריכענלאַנד און בעזאָנדערס פון דער אַטהענער רעפּובליק, אין דער צייט פון דיא פיעל פערלוימדעטע סאָפיסטען (דער וואָרט בעדייטעט אייגענטליך: לעהרער, פּראָפעסאָר), וועלכע זיינען אַרויסגעטראָטען מיט זייער שאַרפער קריטיק געגען אַלע גלויבענס און אַלטע פיהרונגען מיט אונגעפעהר 50 יאָהר פאַר אַריסטאָטעל׳ס געבורט, — אין דער צייט האָבען זיך געפונען אַזעלכע פילאָזאָפען, וואָס האָבען אויסגעדריקט אַזעלכע מיינונגען, וועלכע ווערן נאָך אין אונזער צייט גערעכענט פאַר העכסט ראַדיקאַלע און רעוואָלוציאָנערע.

צו ביישפּיעל: אַרויסגעהענדיג פון דעם שטאַנדפּונקט פון פיעלע סאָפיסטען, אַז דיא נאַטור פערלאַנגט גלייכע רעכטע פאַר אַלע מענשען, האָט ליקאָפאָן פערלאַנגט דיא אָפּשאַפונג פון אַריסטאָקראַטיע; אַלסידאַמאַס—דיא אָפּשאַפונג פון שקלאַווערײַ; פאַלעאַס—דיא אָפּשאַפונג פון עקאָנאָמישע אונגלייכהייט און דיא איינפיהרונג פון אַלגעמיינעס אייגענטהום און פון גלייכע בילדונג, און זאָ וו. איינינע האָבען פאָרגעלייגט פּלענער פון אַ געזעלשאַפטליכע אָרגאַניזאַציאָן אויף דיא גרונדען פון פערנונפט, מאַנכע האָבען זאָגאַר פערלאַנגט פּאָליטישע גלייכהייט פון פרויען און מענער. אין בעצוג אויף דיא געזעצע האָט איין סאָפיסט ערקלערט, אַז זיי

זיינען איינגעפיהרט געוואָרן פון דיא שטאַרקע און קלוגע צו האַלטען אין צוים און צו אונטערדריקען דיא שוואַכע און נאַרען; אַן אַנדערער האָט גראַדע פערקעהרט ערקלערט, אַז דיא געזעצע זיינען איינגעפיהרט געוואָרן פון דיא שוואַכע צו בעשיצען זיך געגען דיא שטאַרקע און אָנפיהרער.

אין אַלגעמיינען האָבען זיי אַלע אַנערקענט, אַז דער אמת'ער גרונד פון אַלע געזעצע איז נאָר דער אינטערעס פון מענשען. דערפון האָבען זיי געצויגען דעם לאָגישען שלוס, אַז ווען דיא געזעצע זיינען געגען דיא אינטערעסען פון דער געמיינדע אָדער זאָגאַר פון איינצעלנע פערזאָנען, דאַרף מען זיי ניט פאָלגען.

וועגען רעליגיאָן זיינען דיא סאָפיסטען געוועזן ניט ווייניגער ראַדיקאַל: פראָדיקוס האָט ערקלערט, אַז מענשען האָבען זיך אַליין געשאַפען געטער נאָך זייער וואונש, און קריטיאַס האָט ערקלערט, אַז דער גלויבען אין געטער איז אַן ערפינדונג פון שלויע שטאַאטס־מענער, אום לייכטער צו בעהערשען דיא מאַסען. אַנדערע האָבען זיך איבערהויפט ערקלערט פאַר סקעפּטיקער און האָבען געזוכט צו גרינ־דען אַ גאַנצע פילאָזאָפיע אויף צווייפעל.

אַלע צוזאַמען האָבען דיא סאָפיסטען צוגליעדערט און צורודערט דעם גאַנצען לעבען פון גריכישען פאָלק. זיי האָבען זיך פאַר קיין זאַך ניט אָפּגעשטעלט, ניט אַכטענדיג אויף דיא רעזולטאַטען און פייפענ־דיג אויף אַלע אַלטע מנהגים און גלויבענס. דיא פרייהייט, די אונ־אַבהענגיגקייט און דיא וועלטליכקייט פון דער גריכישער פילאָזאָפיע האָבען זיך ארויסגעוויזען אין פולסטען גלאַנץ צווישען דיא סאָפיסטען. זיי זיינען געוועזן דיא פאָטערס פון פרייען דענקען. נאָר אַזוי וויא נאָך אַלע דיספּוטען און חקירות האָבען זיי דאָך ניט געקענט געפינען אַ וויסענשאַפטליכען פונדאַמענט, אַ גרונד־פּרינציפּ פון מענשליכען צוזאַמענלעבען, האָבען זיי ניט נאָר גענומען צווייפלען אין אַלעס, זאָנדערן האָבען אויך געמאַכט אַ מסחר מיט זייער קענטשאַפט און קונסט צו פערדרעהען זאַכען מיט'ן קאָפּ אַראָפּ, צו בעווייזען דיא פאַלשקייט פון אמת'ע זאַכען און פערקעהרט, צו מאַכען פון ווייס שוואַרץ און פון שוואַרץ ווייס. זיי זיינען געוואָרן לעהרערס פון

רעדנער־קונסט, וועלכע איז גערעכענט געווען פאַר זעהר וויכטיג און נוצליך אין דער אַטהענער רעפּובליק, וואו דאָס פאָלק האָט געהערשט און וואו גוטע און געשייטע רעדנערס האָבען געפיהרט די רעדעל; און יעדער פון דיזע געוועהנליך זעהר פעהיגע מענשען האָט געזוכט איבערצושטייגען די אַנדערע אין דריידלעך און חקירות אום צו צייגען, וויא די זעלבע זאַך איז היינט ריכטיג און מאָרגען פאַלש. דאַרום האָבען די סאָפיסטען געקראָגען אַ שלעכטען נאָמען, און דער וואָרט סאָפיסט איז ביז היינט צו טאָג פערבליבען ביי אַלע ציוויליזירטע פעלקער צו בעצייכענען איינעם, וואָס פערדרעהט אַבזיכטליך די וואַהרהייט מיט פאַלשע ראיות און חקירות.

דערצו נאָך ווייסען מיר וועגען די סאָפיסטען מייסטענס דאָס וואָס זייערע געגנער האָבען וועגען זיי געשריעבען. זייערע אייגענע שריפטען זיינען ליידער פערלאָרען געגאַנגען. געבליבען זיינען נאָר איינינע שריפטען, אין וועלכע זיי ווערן קריטיקירט פאַר זייערע שלעכטע זייטען און זאָגאַר פערלוימדעט. דאַרום האָט מען וועגען זיי געקראָגען אַ זעהר פאַלשען בעגריף. ערשט אין אונזערע צייטען, ווען מען האָט גענומען מאַכען גרינדליכע נאַכפאָרשונגען וועגען די פערצייטיגע וועלט, האָט מען אויסגעפונען, אַז די סאָפיסטען זיינען ניט נאָר גאָר ניט געווען אַזוי שלעכט, וויא זייערע געגנער האָבען זיי פאָרגעשטעלט, זאָנדערן אַז אַ סך פון זיי זיינען געווען זעהר טיעפע דענקער מיט עדעלע כאַראַקטערען און אַ זעלטען פרייען גייסט.

וויא געזאָגט, זיינען די סאָפיסטען געווען די פאָטערס פון פרייען דענקען, די אמת'ע גרינדער פון וועלטליכע פילאָזאָפיע. אַלע האָבען ביי זיי געשעפּט געדאַנקען, אפילו זייערע ביטערסטע געגנער. סאָקראַטעס זעלבסט, איינער פון זייערע וויכטיגסטע און גרינדליכסטע געגנער, איז אייגענטליך אַליין געווען אַ סאָפיסט, דען ער איז געגאַנגען אויף דעם זעלבען וועג וויא זיי, דאָס הייסט ער האָט געזוכט אַ פעסטען און וועלטליכען פונדאַמענט פאַר די פיהרונגען פון מענשען. ער איז נאָר געקומען צו אַנדערע שליסע, אָבער ער איז געווען אַ שילער פון די סאָפיסטען. וויא מיר ווייסען עס, איז פּלאַטאָן געווען אַ שילער פון סאָקראַטעס, און אַריסטאָטעל — פון

פלאַטאָן. אָבוואָהל דיזע פילאָזאָפען האָבען אויך קריטיקירט דיא סאָפיסטען, האָבען זיי אָבער פיעל גענומען ביי זייערע לעהרערס, האָבען פון זיי פיעל געלערנט. אַלע צוזאַמען האָבען זיי געשטרעבט צו געבען, נאָך זייער מיינונג, אַ ריכטיגע אַנטוואָרט אויף דיא הארבע קשיה פון דער גריכישער פילאָזאָפיע און, מען מעג זאָגען, פון דער פילאָזאָפיע אין אַלגעמיינען. נעמליך: וואָס איז דער אמת'ער גרונד־פּרינציפּ, נאָך וועלכען אַלע מענשען דאַרפען זיך פיהרען, אום צו לעבען צופריעדען, גליקליך?

דיא תירוצים זיינען געווען זעהר פערשיעדענע, ווייל זייערע אויס־פיהרונגען האָבען דיא גריכישע פילאָזאָפען ניט געקענט בויען אויף אַ מאַסע וויסענשאַפטליך בעוויזענע פאַקטען, וויא מיר האָבען עס יעצט, נאָר אויף זעהר אַלגעמיינע געדאַנקען און בעטראַכטונגען, וועלכע זיינען אָפט בעגרינדעט געווען נאָר אויף איינבילדונגען. ניט האָבענדיג דעם ריזיגען זאַפּאַס פון אונזערע יעצטיגע קענטניסע וועגען דיא נאַטור און איהרע אייביגע געזעצע, האָבען אַלע גריכישע פילאָזאָפען איינפאַך געטאַפּט אין דער פינסטער און אין בעסטען פאַל געבויט זייערע לעהרען וועגען דיא וועלט און דעם מענשען אויף עטליכע אַלגעמיין בעקאַנטע פאַקטען. ווען אַריסטאָטעל וואָלט געהאַט אַזעלכע מעכטיגע אינסטרומענטען פון וויסענשאַפטליכע נאָכפאָר־שונגען, וויא דער טעלעסקאָפּ און מיקראָסקאָפּ, וואָלט ער געקומען צו גאַנץ אַנדערע רעזולטאַטען. דאָס זעלבע קען מען אויך זאָגען וועגען אַלע אַנדערע טיעפע גריכישע דענקער.

אָבער אויך דאַן, ווען דיא גריכישע פילאָזאָפען האָבען אַנער־קענט דעם זעלבען גרונד־פּרינציפּ און זיינען אַרויסגעגאַנגען פון דעם זעלבען שטאַנדפּונקט, פלעגען זיי קומען צו גאַנץ אַנדערע שליסע און לעהרען. אום דער לעזער, וועלכער איז ניט בעקאַנט מיט דער גע־שיכטע פון פילאָזאָפיע, זאָל עס לייכטער בענעהמען, וועלען מיר דאָ ברייננגען איין ביישפּיעל:

דער גרונד־פּרינציפּ פון סאָקראַטעס איז, אַז „טוגענד איז דיא קענטניס פון גוטעס". פאָלגליך, וואָס מעהר מענשען וועלען וויסען, וועלען זיי אַלץ זיין בעסער און גליקליכער. „קענטניס, האָט ער גע־

לערנט, איז פון זיך זעלבסט גענוג צו פיהרען איינעם צו טאָן גוטעס און צו ברייננען גליקזעליגקייט". מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין בעטראַכטונגען, וויא אזוי סאָקראַטעס איז געקומען צו דיזער לעהרע און וואָס ער האָט דערמיט בעצוועקט. פאַרבייגעהענדיג וועלען מיר נאָר בעמערקען, אז דאָס איז געווען א זעהר וויכטיגע ענדערונג אין דיא סאָפיסטישע לעהרען און אז דאָס האָט געשאַפען א נייע ריכטונג אין דער גריכישער פילאָזאָפיע. מיר וועלען זיך דאָ נאָר רעכענען מיט דעם פאַקט, אז אזוי האָט סאָקראַטעס געלערנט און אז ער האָט געהאַט א סך זעהר פעהיגע שילער אויך לאַנג נאָך זיין טויט.

נאָר אזוי וויא ער האָט ניט בעשטימט דעם רעכטען עיקר, נעמליך: *וואָס* איז אייגענטליך *דאָס גוטע* פאַר דעם מענשען, זיינען אייניגע פון זיינע שילער געקומען צו גאַנץ פערקעהרטע שליסע. א טהייל פון זיינע שילער האבען ערקלערט, אז טוגענד בעשטעהט אין שכל׳דיגע אויפפיהרונג און אז זיא קען נאָר דאַן ווירקליך גליקליך מאַכען דעם מענשען, ווען ער וועט זיין וויא וויים נאָר מעגליך *אונאַבהענגיג* פון דיא אַרומיגע אומשטענדען און פון אייגענע בעדירפניסע. יעדע בעדירפנים, יעדער וואונש, האָבען זיי געטענה׳ט, מאַכען אונזער גליקזעליגקייט אָפּהענגיג פון דעם, אויב זיי וועלען ערפילט ווערן אָדער ניט. מיר האָבען קיין מאַכט איבער דיא אויסערע וועלט, אָבער מיר קענען בעשרענקען אונזערע בעדירפניסע מיט אונזער ווילענסקראַפט. אונזערע בעדירפניסע און שטרעבונגען מאַכען אונז פאַר שקלאַווען פון דער אויסערער וועלט. דאַרום, ווען מיר ווילען ווירקליך זיין אונאַבהענגיג און פאָלגליך אויך גליקליך, מוזען מיר זעהען, אז אונזערע בעדירפניסע און ווינשע זאָלען זיין *וואָס קלענער*. אין קורצע ווערטער האָבען זיי אויסגעדריקט זייער לעהרע אזוי: „טוגענד איז בעפרייאונג פון בעדערפניסע". זייער אידעאַל איז צוליעב דעם געווען צו לעבען וואָס איינפאַכער, וואָס נעהענטער צו דער רויהער נאַטור, ווייטער פון ציוויליזאַציאָן, טאַקי אזוי וויא דער בעריהמטער דיאָגענעס, וועלכער האָט זיך געוואַלגערט אין שמוץ און געלעבט אין א פאַס.

אַן אנדער טחייל פון דיא שילער פֿון סאָקראַטעס האָבען ער־קלערט גראַדע פערקעהרט, אַז דיא ריכטיגע בעדייטונג פון גוטעס איז נאָר פ ע ר ג ע נ י ג ע ן. ווען מיר בעפרידיגען אונזערע בעדירפֿ־ניסע און ערפילען אונזערע ווינשע, האבען זיי געטענה'ט, דאַן זיינען מיר צופֿריעדען און פֿאָלגליך אויך גליקליך. אזוי וויא טוגענד אָדער דאס גוטע איז דיא קענטנים צו זיין גליקליך, דאַרום דאַרף דער מענש זעהען צו האָבען וואָס מעהר פערגניגען, גייסטיגע און פיזישע. אין קורצען האָבען זיי אויסגעדריקט זייער לעהרע אזוי: „טוגענד איז דיא פעהיגקייט צו לעבען אין פערגעניגען".

דיזע גאַנץ פערקעהרטע ריכטונגען פון איין גרונד־פרינציפ זיינען בעקאַנט אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע: דיא ערשטע אונ־טער דיא נעמען דיא צ י נ י ש ע אָדער ס ט אָ י ש ע, דיא צווייטע אונטער דיא נעמען ה י ד אָ נ י ש ע אָדער ע פ י ק ו ר ע א י ש ע (אפיקורס'ישע).*) דיזעביידע שולען האָבען לאַנג געשטריטען צווישען זיך און האבען עקזיסטירט ביז קריסטענטהום אָדער, ריכטיגער גזאָגט, דער קאַטאָליציזמוס האָט פערטריבען און אונטערדריקט דיא פרייע און וועלטליכע גריכישע פילאָזאָפיע.

פון דעם אָביגען ביישפיעל קען מען זיך מאַכען א בעגריף, וויא אזוי דיא גריכישע דענקער האָבען פילאָזאָפירט, זוכענדיג דיא וואהרהייט וועגען דיא גרונד־געזעצע פון דער נאַטור און פון מענשען.

*) דיא ווערטער: ציניק, סטאָאיק און אפיקורס האָבען יעצט ניט דיא זעלבע בעדייטונגען וויא אין דיא גריכישע אָדער רוימישע צייטען. ציניק בעדייטעט יעצט: גראָביאַן, גבול פּה; סטאָאיק—פרוש, אַ מענש מיט אַ פעסטען כאַראַקטער. אַ מענש וואס קען מוטהיג אָדער פילאָזאָפיש פערטראָגען שמערצען; אפיקורס—א מענש וואָס האָט ליעב פערגעניגען, וואָס לעבט א גוטען טאָג. אין אידישען האָט דער וואָרט אפיקורס דיא ספעציעלע בעדייטונג פון אַן אונגלויביגען אין רעליגיאָן, פון א פרייזינניגען. דער וואָרט אפיקורס שטאַמט פון דעם גריכישען פילאָזאָף עפיקורוס, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין 341 יאהר פאַר דיא קריסטליכע צייטרעכנונג און וועלכער האָט בעזאָנדערס שטאַרק פערטהיידיגט און בעגרינדעט דיא לעהרע פון גליקזעליגקייט דורך פערגעניגען. אין דעם זינען וויא ביי אידען פערטייטשט מען דעם וואָרט אפיקורס, זיינען אַלע גריכישע פילאָזאָפען אָהן אויסנאַהמע געווען אפיקורסים.

זייערע וועגען, זייערע געדאנקען, זייערע אויספיהרונגען זיינען געווען גאנץ פערשיעדען, און עס זיינען ענטשטאנען א סך שולען, וועלכע האבען געפיהרט צווישען זיך ויכוחים. מען קען זאגען, אז עס זיינען געווען אזוי פיעל מיינונגען און לעהרען, וויא פיעל עס זיינען געווען טיעפע פילאזאפען אין גריכענלאנד. יעדע פון דיזע לעהרען האט ענטהאלטען א קערענדעל וואהרהייט אדער איז געווען בענרינ־דעט אויף געוויסע פערנינפטיגע פרינציפען. דער סטודענט, וואס האט געוועלט עפעס לערנען, איז דארום געווען צומישט פון דיזע פערשיעדענע שולען, וואס עס האט געפיהרט צו דער פערשפרייטונג פון אזעלכע סאפיסטען, וועלכע האבען אבגעלאכט פון אלעס און זיך געמאכט א פראפעסיאן צו בעווייזען מיט דריידלעך און חקירות, אז שווארץ איז וויים און פערקעהרט.

אונטער אזעלכע אומשטענדען האבען זיך שליסליך געמוזט געפינען פילאזאפען, וואס זאלען זוכען צו בעארבייטען און פאנאנדער צו גליעדערן דיא פערשיעדענע לעהרען, אפצושיידען דאס פאלשע פון דאס אמת'ע און איבערהויפט צו שאפען א ס י ס ט ע מ א ט י ש ע פילאזאפיע. עטליכע גרויסע דענקער האבען זיך ווירקליך גענומען צו דער שווערער ארבייט, וויא צום ביישפיעל, דעמאקריטוס און פלאטאן. נאר דער וויכטיגסטער און געלעהרטעסטער פון זיי איז געווען אריסטאטעל.

פיערטער קאפיטעל.

אריסטאָטעל׳ס לאָגיקע און פילאָזאָפיע.

שטודירענדיג דיא לעהרען פון אלע זיינע פאָרגענגער און זוכענ־דיג צו בריינגען זיי אין א סיסטעם, האָט אריסטאָטעל זיך ארומגע־זעהען, אז צוערשט דארף מען זיך נעהמען צו א נאכפאָרשונג וועגען דעם מענשען׳ס דיינקונגס־קראפט, צו א בעשטימונג פון דיא ר ע ג ע ל ן, נאָך וועלכע מענשען רעזאָנירען איבערהויפט. דאָס האָט איהם גע־פיהרט אָנצושרייבען זיין ערשטען און וויכטיגסטען בוך: ד י ל אָ ג י ק ע. ער און זיינע שילער האָבען בעטראכטעט דיא לאָגיקע פאר א מיטעל, פאר אן אינסטרומענט צו אלע וויסענשאַפטליכע נאכפאָרשונגען, אָבער אין דער ווירקליכקייט האָט ער נאָר דערמיט געשאפען זיין גרעסטע ווערק. ער איז ניט געוועזן דער ערשטער צו שרייבען איבער לאָגיקע. פלאטאָן און אנדערע האָבען אויך געזוכט דיא געזעצע פון מענשליכען דענקען; אָבער קיינער איז ניט אריינגעדרונגען אין דיעזען טיעפען ענין, אין זיך זעלבסט, קען מען זאָגען, אזוי וויים און ריכטיג וויא אריסטאָטעל.

עס פערשטעהט זיך, אז מענשען האָבען אימער געדענקט נאָך בעשטימטע לאָגישע רעגעלען זאָ לאנג זיי האָבען געהאט מאַרך אין קאָפּ. דיא לאָגיקע האָט ניט געשאפען אונזער פערנינפטיגען דענקען אזוי וויא דיא גראמאטיקע האָט ניט געשאפען א שפראך. ביידע, אי דיא גראמאטיקע אי דיא לאָגיקע, זיינען דיא שעפּפונגען פון גרויסע דענקער, וועלכע האָבען צערגליעדערט דיא צוזאמענשטעלונג פון א שפראך אין דיא ארט און וויזע פון דענקען. עס איז א גרוי־סער און טיעפער אונטערשיעד פון דענקען אונבעוואוסט, ד. ה. אָהנע צו וויסען וואס עס קומט דערביי פאר אין אונזער נערווען־סיסטעם

און אין אונזער מארך, און פון דענקען נאך א קענטנים פון לאָגישע געזעצע. יעדענפאלס, נאָר אזא גרויסער זשעניע וויא אריסטאָטעל האָט געקענט אליין בעשטימען דיא ארט און וויזע פון דענקען אָדער, אויף דעם פילאָזאָפישען לשון, דיא פראָצעסען פון דענקען.

איינינע טהיילען פון דער לאָגיקע האָט אריסטאָטעל אין גאנצען געשאפען, ספּעציעל דעם טהייל איבער סילאָגיזמוס אָדער דעם פראָצעס, אזוי וויא מיר ציהען שליסע. אין זיינע ווערק דערמאָנט ער גאָר ניט וועגען זיך זעלבסט, נאָר אין זיין מייסטערהאפטע אָבהאנדלונג איבער סילאָגיזמוס האָט ער זיך ניט געקענט איינהאל- און האָט בעמערקט: „וועגען דעם פראָצעס פון סילאָגיזמוס האָב איך אבסאָלוט גאָר ניט געפונען פאר מיר. איך האָב עס אליין געהאט אויסצוארבייטען נאָך לאנגע און שווערע נאכפאָרשונגען“.

דיזע נאכפאָרשונגען ערקלערט ער זעהר אויספיהרליך אין דעם טהייל פון זיין לאָגיקע, וואָס ער רופט אנאליטיק און וואָס איז יעצט א טהייל פון אלע שול-ביכער איבער לאָגיקע. זיין צוועק איז געווען צו בעשטימען, וויא אזוי מען קען בעווייזען א זאך וויסענשאפטליך, נאָך שטרענגע געזעצע פון פערנינפטיגען דענקען. דאס האָט ער בעדארפט האָבען, אום צו קענען גרינדליך אָפּשטרייטען דיא פאלשע חקירות פון דיא סאָפיסטען.

דיא נויטוועגדיגסטע זאך פאר יעדען רעזאָנירען, האָט ער ערקלערט, איז דער סילאָגיזמוס. דאָס איז נעמליך: ציהען שליסע פון אלגעמיינע בעהויפּטונגען צו איינצעלנע פעלע. אויף דעם פילאָזאָפישען לשון רופט מען עס אויך רעדוקציאָן אָדער דעדוקטיווער מעטהאָד. אום דער לעזער, וואָס האָט קיין מאָל ניט געלערנט דיא געוועהנליכע שול-ביכער איבער לאָגיקע און האָט אפילו ניט געהערט דיא ווערטער: סילאָגיזמוס און דעדוקציאָן (און פאר אזעלכע שרייבען מיר אייגענטליך דיזען ביכעל), זאָל פערשטיין וואָס מיר ניבען דאָ איבער, וועלען מיר בריינגען א ביישפּיעל:

וויא אזוי ווייסען מיר אז ראובן מוז שטארבען? וויא אזוי ציהען מיר אזא שלוס, ווען מיר זעהען, אז ראובן לעבט נאָך?

גאנץ איינפאך: מיר ווייסען פון דער ערפאה־

רונג, אז אלע מענשען פאַר איהם זיינען געשטאָרבען, און מיר שליסען דערפון, אז ראובן מוז אויך שטארבען.

נאָר וויא אזוי רעזאָנירען מיר דערביי? פרעגט אריסטאָטעל.

דורך דעם סילאָגיזמוס, ענטפערט ער און צערגלידערט דעם פּראָצעס פון אונזער דענקען דערביי אין 3 פּונקטען אזוי:

1) אַלע מענשען זיינען שטערבליך;

2) ראובן איז א מענש;

3) פאָלגליך, איז ער אויך שטערבליך.

אריסטאָטעל בעווייזט אונבעשטרייטבאַר, אז אין אַלע פעלע דענקען מיר אזוי ווען מיר ציהען שליסע. אין אלגעמיינען גערעדט, בעשטעהט א סילאָגיזמוס פון דריי זעצע, פון וועלכע דער לעצטער ווערט געדרונגען פון דעם ערשטען דורך די פערמיטלונג פון דעם צוויי־טען. דיא ערשטע צוויי זעצע הייסען אין דער לאָגיק פּאָסטולאַ־טען, דער דריטער—דער שלוס. דיא פאָרמולע פון סילאָגיזמוס איז אזוי: A איז B, B איז C, פאָלגליך איז A אויך C.

ווען מיר מאכען א סילאָגיזמוס, דיינקען מיר אלזאָ דעדוק־טיוו, דאָס הייסט מיר ציהען א שלוס פון אן אלגעמיינעם גע־דאנק צו אן איינצעלנעם פאקט. אַלע גרויסע דענקער און לאָגיקער נאָך אריסטאָטעל'ן האָבען נאָך פיעל־זייטיגע נאָכפאָרשונגען וועגען דעם פּראָצעס פון אונזער דענקען אויסגעפונען, אז אריסטאָטעל'ס לעהרע איז אין דיזען טהייל פון זיין לאָגיק פאָלקאָם ריכטיג. מען קען זאָגען, אז מען האָט נאָך אייגענטליך קיינע צוזעצונגען ניט געמאכט צו אריסטאָטעל'ס בעטראכטונגען וועגען סילאָגיזמוס. דאָס בלייבט אן אייביגער טהייל פון אונזערע קענטניסע אזוי לאַנג וויא דער מאָרך פון מענשען וועט זיך ניט ענדערן.

נאָר יעצט בלייבט דיא פראגע: אזוי וויא מיר ציהען שליסע דעדוקטיוו דורך דעם סילאָגיזמוס, טאָ וויא אזוי קומען מיר צו דיא אַלגעמיינע געדאנקען, צו דיא ערשטע פּאָסטולאַטען? דיזע פראגע האָט אזא ריזיגער זשעניע און טיעפער דענקער, וויא אריסטאָטעל איז געווען, נאַטירליך זיך געשטעלט און האָט אויך געזוכט איהר גרינדליך צו ענטפערן. אין אלגעמיינען האָט ער אויך גאַנץ ריכטיג

געענטפערט, דען ער האָט ביי יעדער געלעגענהייט ערקלערט, אז דער איינציגער מיטעל צו קומען צו ריכטיגע פּאָסטולאַטען איז דורך בעאָבּאַכטען זאַכען און דורך עקספּערימענטען (פּראָבּעס). מיט אַנ־דערע ווערטער הייסט עס, אז ער אַנערקענט, דאָס מיר קריגען בעג־ריפע וועגען זאַכען דורך אונזערע 5 חושים און דורך פּראָבּעס. דיא ווירקונגען פון זאַכען אויף אונזערע חושים ווערען צוזאַמענגעשמאָלצען אין אונזער גייסטיגען אַפּאַראַט, אין מאַרך, און עס ענטשטעהען דערפון פאָרשטעלונגען און געדאַנקען.

אַריסטאָטעל בעגרינדעט דארום זיין פילאָזאָפיע אויף אינדוק־ציאָן (דאָס בעדייטעט גראַדע דעם געגענזאַץ פון דעדוקציאָן, נעמליך: פון איינצעלנע פאַקטען דרינגען אַלגעמיינע בעגריפע און געדאַנקען) און אויף עקספּערימענטען. דערמיט אַליין האָט ער זיך געשטעלט אויף אַ ריכטיגען וויסענשאַפטליכען וועג.

אָבער דעם פּראָצעס פון אינדוקציאָן, דאָס הייסט: וויא אַזוי אונזער גייסט קומט צו אַלגעמיינע געדאַנקען און צו נאַטור־געזעצע דורך דיא ווירקונגען פון דיא חושים—דאָס האָט אַריסטאָטעל ניט ער־קלערט. און עס איז גאָר קיין וואונדער ניט, ווארום ער האָט דאָס ניט געטאָן: עס האָבּען איהם דערצו איינפאַך געפעהלט דיא וויסענ־שאַפטען, וועלכע זיינען אין אונזער צייט געשאַפען געוואָרען, ספּעציעל דיא פיזיאָלאָגיע און פּסיכאָלאָגיע. וויא אַזוי אויסווערטיגע זאַכען ווירקען אויף אונזערע נערווען, וויא דיזע נערווען גיבען איבער דיא איינ־דריקע צו זייערע צענטראַל־אָרגאַנען אין דעם מאַרך פון רוקען־ביין און פון קאָפּ; וויא עס ענטשטעהען דורך דעם פאָרשטעלונגען אָדער בילדער פון זאַכען א. ז. וו.—דאָס איז ביסלעכווייז דערגאַנגען געוואָרען דורך פערשיעדענע וויסענשאַפטליכע נאַכפאָרשונגען פון מאָדערנע געלעהרטע, און פיעלעס דערפון בלייבט נאָך יעצט אין דונקעלהייט. אין אַריסטאָטעל׳ס צייטען האָט מען אייגענטליך ניט געוואוסט פון דיא עקזיסטענץ פון נערוען און פון זייער ווירכטיגע ארבייט. דער פּראָצעס פון אינדוקציאָן איז דארום אויסגעאַרבּייט געוואָרען ביסלעכ־ווייז פון אַנדערע פילאָזאָפען נאָך אַריסטאָטעל׳ן, ספּעציעל פון דיא ענגלענדער בעקאָן און דזשאָהן סטוארט מילל.

אזוי וויא אריסטאָטעל האָט ניט געקענט פערענטפערן דיא פראַגע, וויא אזוי עס ענטשטעהען ביי אונז בעגריפע און געדאַנקען, פון וועלכע מיר ציהען נאָכ־ער שליסע דעדוקטיוו אָדער דורך סילאָגיזמען, האָט ער געזוכט זיך ארויסצודרייהען דורך פערשיעדענע חקירות, וועלכע ער האָט אויספיהרליך איבערגעגעבען אין דעם טהייל פון זיין לאָגיקע, וועלכע ער האָט א נאָמען געגעבען „טאָפּיק“ (דאָס מיינט: אלגעמיינע בעגריפע).

אָבער נאָך אלע חקירות האָט ער געמוזט ערקלערן, אז עס זיינען שליסליך דאָ אזעלכע גרינדע אָדער פּאָסטולאטען פאר סילאָגיזמען, וואָס מען קען ניט בעווייזען, וואָס מען דארף אָננעהמען פאר אקסיאָמען (דאָס הייסט: פאר זעלבסט־פערשטענדליכע וואהרהייטען). דער פּראָצעס פון אינדוקציאָן (נעמליך: קומען פון איינצעלנע פאקטען אָדער איינדריקע צו אלגעמיינע שליסע אָדער אידעען), האָט ער בעהויפּטעט, איז ניט אזוי זיכער און וויסענשאפטליך, וויא דער פּראָצעס פון דעדוקציאָן אָדער פון סילאָגיזמוס.

אום צו האָבען פון דעסטוועגען בעשטימטע גרינדע פאר ציהען שליסע און פאר זיינע לעהרען איבער דער נעזעלשאפט (אין זיין „עטהיקע“) און איבער דער נאטור (אין זיין „מעטהאפיזיקע“), האָט ער פעסטגעשטעלט 4 פּ ר י נ צ י פּ ע ן, (נעמליך: מאטעריע, פאָרמע, רעזולטאט און אורזאכע) אין 10 ק א ט ע ג אָ ר י ע ן (נעמליך: סובסטאנץ אָדער עסענציע, קוואליטעט אדער מעלה, קוואנטיטעט אָדער צאָהל, פערהעלטנים, בעשטימונג אין צייט, בעשטימונג אין רוים, האנדלונג, בעדינגונג, פּאָזיציאָן און ליידענשאפט). דיזע קאטעגאָריען ערקלערט ער פאר דיא העכסטע אלגעמיינע אידעען, וועלכע בעהערשען אלע אנדערע. אָבער ער אליין האלט זיך ניט שטרענג און שטענדיג אין זיינע שריפטען אָן דיעזע צאָהל קאטעגאָריען. אָפט שרייבט ער פון 8, 6 און זאָגאר פון 3 קאטעגאָריען, וואָס עס צייגט, אז ער האָט אליין געפיהלט, אז דיזע פערטהיילונג איז ניט א וויסענשאפטליכע און אז מען קען געפינען נאָך אנדערע קאטעגאָריען.

וואָס אָנבעלאַנגט צו דיא 4 פּרינציפּען, זאָ בעשעפטיגט ער

זיך ספּעציעל מיט א נאכפאָרשונג וועגען מאַטעריע און פאָרמע, דען ער ערקלערט ווייטער, אז דיא אורזאכע און דער רעזולטאַט בעשטי־מען נאָר דיא פאָרמע פון זאכען און ערשיינונגען. אין דיא בעציהונגען אָדער פערבינדונגען צווישען דיא מאַטעריע און דיא פאָרמע זעהט אריסטאָטעל דיא אמת׳ע עקזיסטענץ פון אלע זאכען און ערשיינונגען. דאָ אונטערשיידעט ער זיך פון זיין לעהרער פּלאַטאָן, וועלכער האָט ערקלערט, אז דיא אידעען וועגען זאכען עקזיסטירען ג א נ ץ ב ע ז ו נ ־ ד ע ר און צייגען זיך ארויס דורך אונזער מארך, אז נאָר דיא אידעען זיינען דיא ריכטיגע אורזאכען פון אלע ענדערונגען און ערשיינונגען אין דער נאַטור. נאָך פּלאַטאָן׳ס פילאָזאָפיע איז אויסגעקומען, אז ניט דיא זאכען, וואָס מיר פיהלען מיט אונזערע חושים, עקזיסטירען אין דער ווירקליכקייט, זאָנדערן דיא געדאַנקען אָדער אידעען וועגען זיי. וויא אזוי ער איז געקומען צו דיעזע מערקווירדיגע פילאָזאָפיע, וועלכע ווערט גערופען דיא אידעאַליסטישע און וועלכע טרעט ארויס גענגען דיא רעאַליטעט פון דער ארומיגער נאַטור, איז ניט דאָ דער אָרט צו ערקלערן. מיר דערמאָנען דאָ נור וועגען איהר, ווייל ארי־סטאָטעל האָט זיך פון איהר דאָך ניט בעפרייט אין גאַנצען אָבוואָהל ער האָט איהר אין פיעלע פּונקטען אָבגעשטריטען.

אריסטאָטעל האָט אפילו ערקלערט, אז דער פונדאַמענט פון אַלע אונזערע געדאַנקען און קענטניסע ליעגט אין דיא איינדריקע דורך דיא חושים, אין בעטראַכטונג און ערפאַהרונג. זיין שולע (דיא פּעריפּאַטעטישע) האָט געלערנט, אז „מענשען קענען גאָר ניט בענעה־מען זאכען וואָס זיי פיהלען ניט דורך דיא חושים". אָבער דאָך אַנערקענט אריסטאָטעל, אז דיא פאָרמע פון א זאך איז עפּעס אונ־אבהענגיג פון דער מאַטעריע, עפּעס א זעלבסשטענדיגער פּרינציפּ. נאָר דורך דיא פאָרמע, לערנט ער, עקזיסטירט מאַטעריע אין דער ווירקליכקייט. דיא מאַטעריע זעלבסט איז נאָר א פונדאַמענט, אויף וועלכע דיא פאָרמע בויט זאכען און רופט ארויס ענדערונגען און ערשיינונגען אין דער נאַטור.

זיין לעהרע איז דארום א מיטעל־פּונקט צווישען פּלאַטאָן׳ס אידעאַליזמוס און צווישען סענסואַליזמוס (דאָס הייסט, אז אַלעס

וואָס מיר פערשטעהען און וויסען קומט נאָר פון אונזערע חושים);
אָבער דיזער מיטעלפּונקט איז גאָר ניט קלאָר און יעדענפאַלס זעהר פערפלאָנטערט מיט פערשידענע חקירות און השערות.

יעדע פון דיזע חקירות און השערות צייגט ארויס אריסטאָ־טעל׳ס געוואלדיגע דענקונגס־קראַפט, ווען זיי זיינען אפילו פאלש נאָך אונזערע יעצטיגע קענטניסע. אלע דיא יעניגע וואָס האָבען אין מיטעל־אַלטער שטודירט זיין פילאָזאָפיע, האָבען דארום ניט ווילענדיג גע־מוזט אָננעהמען אלע זיינע אויספיהרונגען. זיי האָבען ניט געקענט איהם אָפּשטרייטען, ווייל זיי האָבען מעהר ניט געוואוסט פון דער נאַטור וויא ער, און זיי האָבען זיך געפיהלט גייסטיג אזוי וויא קינדער אין פערגלייך מיט אַ ריעז. כמעט אלע האָבען איינפאַך געשלונגען זיינע ווערטער וויא דיא העכסטע תורה.

זיינע אויספיהרונגען וועגען דיא בעציהונגען צווישען מאַטעריע און פאָרמע זיינען נאָך געווען העכסט וויכטיג פאַר דיא קריסטליכע לעהרערס דערמיט וואָס זיי האָבען דאָרטען ענטדעקט אַ ריין־פילאָ־זאָפישען און זאָגאַר אַ „וויסענשאַפטליכען״ בעוויז פון גאָט׳ס עקזי־סטענץ. זיי האָבען זיך געמאַכט גאָר ניט וויסענדיג, אז דאָס וואָס אריסטאָטעל רופט „פאָלקאָמענעס וועזען״ אָדער גאָט שטימט אבסאָ־לוט ניט מיט דיא אידיש־קריסטליכע אָדער, ריכטיגער געזאָגט, מאָנאָטהעאיסטישע בעגריפע וועגען אַ שעפּפענדען גאָט. פאַר זיי איז נאָר וויכטיג געווען צו שטיצען זיך אויף דיא אָטאָריטעט פון ארי־סטאָטעל׳ן, אן אָטאָריטעט וואס האָט געמוזט אַנערקענט ווערן צו־ליעב דיא לאָגיקע.

מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין ערקלערונגען וועגען אריסטאָטעל׳ס לעהרע איבער מאַטעריע און פאָרמע, ווייל דאָס וואָלט אונז פערפיהרט צו ווייט—מיר ריידען שוין דאָ ניט פון דיא גרויסע שוועריגקייטען איבערצוגעבען פילאָזאָפישע לעהרען אין אונזער אָרעמען מאַמע־לשון — אָבער וויא וויים אריסטאָטעל׳ס גאָט אונטערשיידעט זיך פון דעם אמת־רעליגיעזען, קען יעדער שליסען דערפון אליין, דאָס ער לערנט, אז דיא נאַטור עקזיסטירט אייביג, אז גאָט איז דיא נאַטור אין אלגעמיינען, אז גאָט איז דאס „אונבעוועגליכע וואָס

בעוועגט אַלעס". מאַטעריע, האָט ער געלערנט, איז דאָס וואָס ווערט בעוועגט אָהנע אַליין עפּעס צו בעוועגען; גאָט איז דאָס וואָס בעוועגט אָהנע זיך אַליין צו בעוועגען. נאָך אונזערע יעצטיגע בעגריפע קענען מיר זאָגען, אַז אַריסטאָטעל'ס גאָט איז קראַפט, וואָס איז אימער פערבונדען מיט מאַטעריע אָדער שטאָף.

נאָך אַריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע איז ניטאָ קיין בורא, קיין געט־ליכע השגחה; דיא וועלט איז פון אייביג־אָן דיא זעלבע. עס איז ניטאָ קיין גן־עדן, קיין גיהנם אין זיין לעהרע, וועלכע איז אין אַלע הינזיכ־טען נאָר בעגריינדעט אויף דעם ריינעם פערשטאַנד אָהן דיא אַריינ־מישונג פון דער קאַפּריזנער געטליכער קראַפט, וויא אין דיא שפּע־טערע רעליגיעזע לעהרען.

דיא גאַנצע וועלט, לערנט ער, האָט דיא פאָלקאָמענסטע פאָרמע, נעמליך די פאָרמע פון אַ קוגעל. די פאָלקאָמענסטע בעוועגונג איז דיא קרייזמעסיגע. דיזע בעוועגונג האט דער עטהער, דער הימלישער יסוד, פון וועלכען דיא שטערן זיינען צוזאַמענגעשטעלט. זיי דרייהען זיך אייביג גלייך און זיינען פערקערפּערטע געטליכקייטען. ווייטער איז דיא אייביגע אונבעוועגליכקייט פון הימעל אָדער גאָט.

דיא ערד האָט אַריסטאָטעל בעטראַכט אַלס אַ נידעריגערע פאָרמע וויא דיא שטערן. אַלעס אין איהר און אויף איהר איז אָב־הענגיג פון דיא 4 עלעמענטען אָדער יסודות, וועלכע האָבען אַ שטרע־בונג צו גלייכע ליניען־בעוועגונגען. אין גאַנצען בלייבט דיא ערד אונ־בעוועגליך. נאָר דער יסוד פייער טרייבט איהר צו דיא הימלישע וועלט.

עס איז איבעריג צו זאָגען, אַז אַריסטאָטעל'ס אסטראָנאָמיע און נאַטור־וויסענשאַפט שטימען ניט מיט דעם, וואָס מיר וויסען יעצט וועגען דיא פּלאַנעטען, שטערן און דיא גאַנצע אויסערע וועלט; נאָר אין זיינע צייטען איז עס געווען דיא העכסטע פילאָזאָפיע און וויסענשאַפט און אַזוי איז זיא פערבליבען ביז צום אָנפאַנג פון דער ר ע נ ע ס א נ ס - צ י י ט, וועלכע וועט געשילדערט ווערן אין דיא לעבענס־בעשרייבונגען פון איהרע גרעסטע מענער, וויא, צום בייש־פּיעל, ד ז ש י א ר ד א נ א ב ר ו נ א און ג א ל י ל ע י.

אין זיינע לעהרען איבער מאָראַל, געזעלשאַפט און שטאַאט האָט אַריסטאָטעל אייגענטליך ניט פיעל נייעס אויפגעטאָן. ער האָט ניט געשאַפען איין אייגענע סאָציאַל-פּאָליטישע סיסטעם ווי זיין לעהרער פּלאַטאָן, וועלכער האָט געטרוימט פון אַ קאָמוניסטישע גע־געזעלשאַפט; ער האָט נאָר בעשריעבען און קריטיקירט אַלע רעגירונגס־פאָרמען, וואָס האָבען עקזיסטירט אין גריכענלאַנד. זיינע סאָציאָלאָ־גישע ווערק האָבען דארום פאַר אונז אַ זעהר וויכטיגע היסטאָ־רישע בעדייטונג.

אין זיין „פּאָליטיק" ערקלערט אַריסטאָטעל, אַז דער שטאַאט איז ניט אָפּהענגיג פון דער רעגיערונגס-פאָרמע און פון דיא צאהל הערשער. אַ געזעלשאַפטליכע סיסטעם איז נאָר דאַן גוט, זאָגט ער, ווען דיא רעגירונג שטרעבט צו לייסטען איהר בעסטעס פאַר דיא גאַנצע געזעלשאַפט. דיא הערשאַפט פון איין מאַן קען זיין גוט אַלס אַ קעניגרייך, אָבער שלעכט אַלס אַ דעספּאָטיע. דיא הערשאַפט פון עטליכע קען זיין גוט, אויב זיי זיינען געבילדעטע און עהרענהאַפטע אַריסטאָקראַטען; זיא איז אָבער שלעכט אַלס אַן אָליגאַרכיע, דאָס הייסט: ווען די מאַכט ליעגט אין דיא הענד פון אייניגע רייכע פאַמיליען.

זיינע שריפטען איבער שטאַאַטען און רעגיערונגען זיינען ניט געבליעבען אין גאַנצען, און מיר וויסען דארום ניט, וואָס פאַר אַ סיסטעם ער וואָלט אַליין פאָרגעשלאָגען; נאָר פון זיינע קריטישע בעטראַכטונגען קען מען שליסען, אַז ער איז ניט געוועזען אַ פריינד פון אַ ריינע דעמאָקראַטישע רעפּובליק. אין אַלגעמיינען איז ער געוועזען אַ קאָנסערוואַטאָר אין פּאָליטישע אַנגעלעגענהייטען און האָט געזוכט צו געפינען דעם מיטעלפּונקט צווישען פערשיעדענע סיסטעמען.

זיין קאָנסערוואַטיזמוס איז געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ער האַלט פאַר גערעכט שקלאַווערייַ, אָבוואָהל פיעלע פילאָזאָפען, בעזאָנדערס געוויסע סאָפיסטען, זיינען לאַנג פאַר איהם אַרויסגעטראָטען געגען דעם אין נאָמען פון גלייכהייט פון אַלע מענשען, וויא מיר האָבען דאָס אויבען געזעהען. אויך האַלט ער פאַר גערעכט צו פיהרען מלחמה און צו פערשקלאַווען פעלקער, וועלכע זיינען פון דער נאַטור געשאַפען צו דיעזען צוועק". פרויען האָט ער בעטראַכטעט אַלס ני־

דעריגער פון מענער און האָט ערקלערט, אז דיא נאַטור האָט זיי געשאַפען צו דיענען און צו פאָלגען דיא מענער. דאָרום איז ער ארויסגעטראָטען געגען פלאַטאָן׳ס פאָרשלאַג צו געבען גלייבע רעכטע און ערציהונג דיא פרויען.

נאָר אַזוי וויא זיינע פּאָליטישע מיינונגען האָבען אייגענטליך געשפּיעלט אַ קליינע ראָלע אין דער וועלט, וועלען מיר מעהר וועגען דעם דאָ ניט ריידען. מיר וועלען נאָר בעמערקען, אז פיעלע פון זיינע מיינונגען צייגען בלויז, דאס ער איז געווען אַ קינד פון זיין צייט און האט זיך ניט געקענט בעפרייען פון איהר איינפלוס.

דיא הויפט־וויכטיגקייט פון זיין פילאָזאָפיע ליעגט אין זיין לאָגיקע, וויא דאס איז שוין בעמערקט געוואָרן. דערמיט האָט ער בעהערשט דיא גאנצע גייסטיגע וועלט אין פערלויף פון 2000 יאָהר. אין אלע זיינע ווערק איז ער פערבליבען אַ טיעפער און שטרענגער לאָגיקער. ער האָט זיי געשריעבען נאָך אַ סיסטעם און, וויא ווייט עס איז איהם נאָר געווען מעגליך, האָט ער זיך געהאלטען שטרענג אָן זיינע ערשטע לאָגישע אויספיהרונגען, וועלכע וועלען פערבלייבען אַן אייביגער מאָנומענט פון זיין ריזיגען זשעני און אַן אייביגער אינטערעסאַנטער און וויכטיגער געגענשטאַנד פאַר געבילדעטע מענשען. אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע פאַרנעהמט ער דעם גרעסטען פּלאַץ. אפילו דאָרט, וואו ער האָט אַ טעות געהאַט, וויא ספּעציעל אין זיין לעהרע וועגען מאַטעריע און פאָרמע, מוז מען איהם בעוואונדערן פאַר דיא ריזיגע דיינקונגס־קראַפט, וועלכע ער צייגט דערביי אַרויס.

יאָ, ניט אומזיסט האָט מען דיזען פּרינץ פון פילאָזאָפען פערגעטערט, ניט אומזיסט האָט ער געהאַט אזאַ גוואַלדיגען איינפלוס אויף אַלע ציוויליזירטע פעלקער, ניט אומזיסט איז ער געווען אַ קוואַל פון ליכט און אויפקלערונג.

ברוך ספינאזא

זיין לעבען און זיין פילאָזאָפיע.

פון פיליפ קראַנץ.

ברוך ספינאָזאַ.

איינלייטונג.

ברוך ספינאָזא און שבתי צבי.

אין 17־טען יאָהרהונדערט האָבען צוויי אידען אויפגערודערט א וועלט און געסטראשעט אונטערצוגראָבען דיא אידישע רעליגיאָן, וויא זיא איז פעסטגעשטעלט געוואָרן פון תלמוד. ביידע האָבען גע־שטאמט פון דיא מאראנען, וועלכע עס איז געלונגען זיך צו רעטען פון דיא שרעקליכע אינקוויזיצאָן אין שפאניען און פאָרטוגאל; ביידע זיינען געבאָרען געוואָרען כמעט אין דער זעלבער צייט; ביידע האָבען געקראָגען א אידישע ערציהונג נאָך יענער צייט, האָבען שטו־דירט תלמוד און קבלה; און ביידע זיינען געשטאָרבען אין איין יאָהר.

אָבער זייערע געדאנקען, שטרעבונגען און טהעטיגקייט זיינען געווען הימעלווייט איינע פון דיא אנדערע. א טיעפער אָבגרונד האָט זיי אָבגעטהיילט — דער אָבגרונד צווישען פערנונפט און פאנטאזיע, צווישען קריטיק און גלויבען, צווישען פילאָזאָפיע און קבלה, צווישען וויסענשאפט און סתרי תורה. איינער איז געווען א טיפער זעלבסט־שטענדיגער דענקער, א שארפער און מוטהיגער קריטיקער, א זשעני, א וויסענשאפטליכער נאָכפאָרשער, א מערקווירדיגער עדעלער און ערהאבענער כאראקטער, א מאן, קען מען זאָגען, מיט לויטער גוטע מעלות, אזא איש ישר ותמים, צו וועמען עס איז שווער צו געפינען א גלייכען אין דער געשיכטע; דער אנדערער איז געווען א מיסטיקער פון דער נאטור, אן אונוויסענדער טרוימער, א צודולטער קאבאליסט, א פוסטע קאָפּ, א שוועבלינג, א מענש, וואָס איז אזוי צומישט גע־

ווארן, דאס ער האט זיך זאגאר ארויסגעגעבען פאר א משיח אין א פערקערפערונג פון גאט, און וואס האט בעזעסען אזוי וויניג עהרענ־געפיהל, זעלבסטאכטונג און מוטה, אז ער האט שענדליך פערראטהען זיינע אייגענע פערבלענדעטע נאכפאלגער און איז געווארן א משומד, וויא נאר מען האט איהם געסטראשעט צו בעשטראפען פאר זיין משוגענע און אויך שווינדלערישע ראלע פון משיח.

דער לעזער, וואס איז פיעל ווינציג בעקאנט מיט דיא אידי־שער געשיכטע, פערשטעהט שוין אליין, אז מיר מיינען דא ברוך ספינאזא און שבתי צבי.

פראפעסאר גרעטץ בעמערקט גאנץ ריכטיג אין זיין „געשיכטע פון אידען", אז שבתי צבי איז געוועזן גראדע דער היפוך פון ברוך ספינאזא. עס איז ווירקליך שווער צו געפינען 2 מענשען, וואס זא־לען זיך אין אלע בעציהונגען אזוי אונטערשיידען, ווי דער אמסטער־דאמער פילאזאף און דער סמירנער משיח. אויב א מענש פערדיענט איבערהויפט גערופען צו ווערן „געטליכער," זא האט עס ספינאזא זי־כער פערדינט, אבגלייך ער איז פערשטויסען געווארן אפילו פון דיא געבילדעטסטע אידען פון זיין צייט, און ער ווערט נאך ביז היינט צו טאג פערדאמט פון פיעלע ארטהאדאקסען און גייסטליכע. וועה־רענד שבתי צבי, וועלכער איז ווירקליך פערגעטערט געווארן פון א מאסע אידען, אפילו פון פיעלע געלערנטע אידען אין אמסטערדאם זעלבסט, איז געוועזן א פערריקטער און אויך איינפאך א שארלאטאן. ספינאזא האט געהערט פון דעם פאלשען משיח, וועלכער האט אי־בערגעקעהרט א קורצע צייט א וועלט אין קליין־אזיען, און ער האט נאטירליך בעדויערט, וואס מענשען זיינען נאך אזוי דום און אבער־גלויביש נאכצופאלגען איינעם, וואס זיין ריכטיגער פלאץ אין געוועזן אין א דולהויז; אבער שבתי צבי האט אפילו ניט געהערט פון גרוי־סען פילאזאף, וואס האט געלייגט דעם פונדאמענט פון דער קריטיק איבער דער ביבעל, און ער וואלט אויך ספינאזא'ס שריפטען ניט פערשטאנען, ווען ער וואלט זיי געקענט לעזען.

אבער גרעטץ טהוט אונרעכט דעם גרויסען פילאזאף, צו ווע־מען ער איז איבערהויפט ניט זעהר פריינדליך, ווען ער בעהויפטעט,

אז ספינאָזא האָט געשטרעבט צו פערניכטען דעם תלמודישען גלויבען אזוי וויא שבתי צבי מיט זיין שווינדלער־באנדע.

ספינאָזא איז אייגענטליך קיין מאָל ניט ארוסגעטראָטען ספּעציעל געגען אידישען גלויבען. ער האָט נאָר קריטיקירט דיא ביבעל אלס פרייער דענקער און פילאָזאָף. וויא מיר וועלען עס זעהען, ווען מיר וועלען ריידען וועגען זיין בעריהמטען „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט", פאר וועלכען ער האָט בעזאָנדערס ארויס־געצויגען אויף זיך דעם צאָרן פון אלע גלויביגע, קריסטען נאָך מעהר וויא אידען. אויב ער איז געווען גערעכט, אָדער אונגערעכט אין אלע זיינע אויספיהרונגען וועגען דיא ביבעל, נאָר עס איז זיכער, אז ער האָט ניט געדיינקט, ווען ער האָט אפילו געשריעבען זיינע „אפיקורס'ישע" ווערק, צו טאָן אירגענד וועלכען שאדען דיא אידען. ער האָט געשריעבען און געהאנדעלט אין נאָמען פון דער ריינער וואהרהייט, וויא זיין מערקווירדיג קלאָרע קאָפּ האָט עס פערשטא־נען און זיין ריינער געוויסען האָט עס איהם דיקטירט. דיא אידען האָט ער אפילו מיט איין בייזען וואָרט ניט אָנגעגריפען. עס איז איבערהויפּט ניט געלעגען אין זיין רוהיגער און עדעלער נאטור וועמען עס איז צו אטאקירען פערזענליך. ער האָט געליטען און מיים־טענס געשוויגען מיט אן איבערמענשליכע געדולד; ער האָט געלעבט און איז געשטאָרבען וויא א פּראָלעטאריער און א מערטירער. יע־דענפאלס, דיא אידען האָבען קיין מאָל ניט געליטען פון איהם און אפילו דורך זיין „אפיקורסות און גאָטלאָזיגקייט", דען זיינע בי־טערסטע פיינד אין דיא רייהען פון דיא קריסטליכע גלחים און פינ־סטערלינגע האָבען געמוזט צוגעבען, אז ער איז א גייסטיגער ריעז, אזא געניאלער פילאָזאָף וויא אריסטאָטעל. וואָס מעהר אייראָפּא האָט גייסטיג פּראָגרעסירט, איז ספינאָזא אלץ מעהר פערעהרט גע־וואָרן. זיין נאָמען ווארפט דעם העלסטען שיין אויף דיא אידישע נאציאָן. מיט קיינעם פון זייערע גרויסע מענער אין היסטאָרישע צייטען קענען אידען אזוי פיעל ניט שטאָלצירען, וויא מיט ברוך ספינאָזא.

אום צו צייגען, אז ספינאָזא האָט ארויסגעוויזען א ביטערקייט

געגען דיא אידען, בעמערקט גרעטץ, אז דער פילאָזאָף האָט מעהר קריטיקירט דעם אלטען וויא דעם נייעם טעסטאמענט. אָבער ווען דאָס זאָל זיין אזוי, קומט עס איינפאך פון דעם, וואָס ספינאָזא האָט נאטירליך בעטראכטעט דיא אידישע ביבעל אלס דעם פונדא־מענט פון דעם קריסטליכען גלויבען און וואָס ער איז מעהר בע־קאנט געוועזן מיט דער אידישער רעליגיעזער ליטעראטור וויא מיט דער קריסטליכער. ניט אומזיסט האָט ער זיינע יונגע יאָהרען פער־בראכט אין שטודירען דעם תלמוד און דיא אידישע טהעלאָגיע (חכמת האלהות).

ניין, ספינאָזא האָט ניט געמיינט צו בעקעמפפען דעם יודענ־טהום, אָבוואָהל ער האָט שארף קריטיקירט דיא ביבעל, מען קען איהם יעדענפאלס ניט שטעלען אויף איין פלאן מיט שבתי צבי אפילו אין זייער ארויסטרעטען געגען תלמודישען יודענטהום. וואָס אנבעלאנגט צו שבתי צבי, וועלכער האָט רואינירט פיעלע פון זיינע פערבלענדעטע אנהענגער און האָט געבראכט שמאך און שאנדע אויף אלע אידען פון זיין צייט, זאָ איז אין זיין ארויסטרעטען געגען תלמוד און שלחן ערוך שולדיג ניט ער אליין, זאָנדערן דיא קבלה, וועלכע איז פון אָנפאנג אָן געוועזן א פראָטעסט פון מיסטיקער גע־גען דיא טרוקענע לעהרען פון דיא תלמודיסטען און רבנים. דיא קבלה איז אימער געוועזן דער קוואל פון רעליגיעזע שטרייטען און פון סעקטען צווישען אידען.

אָבער וויא פערשיעדען און געגענזעצט ספינאָזא און שבתי צבי זיינען ניט געוועזן אין אלע בעציהונגען, זיינען זיי דאָך ביידע קינדער פון זייער צייט, פראָדוקטען פון דיא אומשטענדען, אונטער וועלכע זיי האָבען זיך געפונען. דאָס מעג שיינען פון ערשטען בליק ווידערשפרעכענד, ווילד און זאָגאר אונגלויבליך, אָבער דאָס ווערט קלאָר, ווען מען בעטראכט נעהענטער דעם צושטאנד פון דיא קול־טור־פעלקער אין 17טען יאהרהונדערט.

אום ניט צו פארקריכען צו וויט אין איינצעלהייטען וועגען דיא געשיכטע פון יענער צייט, וועלען מיר דאָ בלויז אָנצייגען אויף דיא צווי געגענזייטיגע בעוועגונגען, וועלכע זיינען דאן אָנ־

גענאנגען זייט ביי זייט. איינע איז געווען א רעאקציאָנערע, וועלכע האָט געשטרעבט אָבצושטעלען דיא ראָד פון רעפאָרמאציאָן, צו פערשטארקען דיא מאכט פון דיא פאפסטען און קעניגע; דיא אנ־דערע איז געווען א פּראָגרעסיווע און זאָגאר א רעוואָלוציאָנערע, דען זיא האָט געשטרעבט צו פערנינפטיגע קריטיק און צו וויסענשאפט־ליכע ענטוויקלונג. דיא רעזולטאטען פון דיזע צוויי בעוועגונגען האָבען זיך בעזאָנדערס ארויסגעוויזען אין אן אויפלעבונג פון איני־טאָלעראנץ און פון רעליגיעזען מיסטיציזמוס (סתרי תורה) פון איין זייט און אין א רייהע גלענצענדע און וועלט־איבערקעהרענדע צו א זעלטענע גערעטענעס אין מענשען, וועלכע האָבען זיך ארויס־געגעבען פאר פּראָפעטען און זאָגאר משיח׳ם; דער קריטישער גייסט האָט געפיהרט צו א זעלטענע גערעטענעס אין געניאלע דענקערס, וועלכע האָבען ענטוויקעלט פיעלע וויסענשאפטען, בעזאָנדערס אסטראָנאָמיע, מאטעמאטיק, מעכאניק און פיזיק, און אויך אויס־געלייגט א וועג פאר א וויסענשאפטליכע פילאָזאָפיע, ווי גאלילעי, קעפלער, דעקארט (קארטעזיוס), גיוגענס, לייבניץ, ניוטאָן, גאָבבס, לייבניץ, ספינאָזא, טאָריטשעלי, פאסקאל, הארווי א. ז. וו. דאָס זיינען אלץ פאָטערס פון וויסענשאפט, זייערע נעמען זיינען פער־שריעבען מיט גאָלדענע בוכשטאבען אין דער געשיכטע פון פּראָ־גרעס און ציוויליזאציאָן.

אָבער דיא רעליגיעזע רעאקציאָן איז אזוי שטארק געוואָרען און דער מיסטיציזמוס איז אזוי איינגעוואָרצעלט געווען, דאָס אפילו דיא גלענצענדסטע שטערן פון וויסענשאפט זיינען דורך דעם פער־פינסטערט געוואָרען. זעהר וויינינע פון זיי זיינען געווען פרייע דיינקערס. טראָץ דער איבערקעהרענעס, וואָס זיי האָבען געמאכט אין אסטראָנאָמיע און מעכאניק, זיינען זיי פערבליבען גייסטינע שקלאווען פון זייער צייט. זיי האָבען מורא געהאט איינצורייסען מיט דער ארמעע פון רעאקציאָנערען און גלחים און האָבען זיך שטילערהייט בעשעפטיגט מיט וויסענשאפטען. דעקארט, וועמען מען רעכענט פאר דעם פאָטער פון וויסענשאפטליכע פילאָזאָפיע, האָט זיך נעבעך געדרעהט אויף אלע זייטען, מען זאָל איהם ניט

בעשולדיגען אין אפיקורסת און ניט ערקלערן פאר אן אטעאיסט. לייבניץ האט איבערהויפט געזוכט צו געפינען חן אין די אויגען פון די רעאקציאנערען. וואס אנבעלאנגט צו דעם גרעסטען זשעני פון זיין צייט, אייזיק ניוטאן, דעם ענטדעקער פון די געזעצע פון גראוויטאציאן (צוציהונגס־קראפט), האט ער זאגאר אנגעשריעבען א פירוש אויף דעם אפאקאליפסיס (די ענטפלעקונג און חלומות פון הייליגען יאהאן).

בלויז ספינאזא איז דאן געווען אזוי גייסטיג פריי, אז ער האט געוואגט צו קריטיקירען די ביבעל אזוי וויא אן אנדער בוך. אין דיזער בעציהונג איז ער געווען אן אויסנאהמע צווישען אלע פילאזאפען פון זיין צייט און אויך פון א הונדערט יאהר נאך זיין טויט. דארום איז מען אזוי אנגעפאלען אויף איהם פון אלע זייטען, דארום האט מען פערבאטען זיינע ווערק און פערשאלטען זיין נאמען, דארום איז ער אויפגעשטאנען, קען מען זאגען, א גייסטיגען תחית המתים ערשט אין 19טען יאהרהונדערט, וויא מיר וועלען עס זעהען.

נאר ווען ער וואלט ניט געבארען געווארן אין אמסטערדאם, די הויפט שטאט פון דער פרייסטער לאנד אין יענער צייט און א צענטער פון בילדונג און פארטשריט, זאנדערן ערגעץ אין טירקיי, פוילען אדער אפילו דייטשלאנד, וואלט זיין שיקזאל געווען א גאנץ אנדערער. אויב זיין קלארע קאפ וואלט איהם געפיהרט צו קריטיק, וואלט ער וואהרשיינליך ניט געגאנגען ווייטער פון רמב״ם, וועלכער האט געזוכט צו פעראייניגען רעליגיאן מיט וויסענשאפט. פון דער אנדער זייט, ווען שבתי צבי וואלט געבארען געווארען ניט אין סמירנא, אין א נעסט פון אזיאטישע אונוויסענהייט און פון קאבאליסטען, זאנדערן אין אמסטערדאם אדער אפילו אין פראנקרייך און איטאליען, וואלט ער זיכער ניט אזוי צומישט און צודולט געווארען זיך ארויסצוגעבען פאר א משיח, ווען ער וואלט זאגאר געבליעבען פערטיעפט אין קאבאליסטישע חלומות.

דא זעהען מיר קלאר די ווירקונג פון ארומיגע אומשטענדען אויף די ענטוויקלונג און האנדלונגען פון מענשען. די אומשטענדען פארמולירען דעם כאראקטער פון יעדען מענשען. די זעלבע

פעהיגקייטען קריעגען גאנץ אנדערע ווענדונגען און א גאנץ פער־שיעדענעם אויסוועג אונטער דעם איינפלוס פון דיא אומשטענדען, אונטער וועלכע מענשען ווערען געבארען און ערצויגען. עס איז געוועזן א גליק פאר דיא מענשהייט, וואס ספינאזא איז געבארען און ערצויגען געווארען אין אמסטערדאם; עס איז געוועזן אן אונגליק פאר פיעלע אידען און א שאנדע פאר כל ישראל, וואס שבתי צבי איז געבארען און ערצויגען געווארען אין טירקיי. ווען עס וואלט געוועזן פערקעהרט, וואלטען מיר ניט געהאט א ספינאזא און ניט א שבתי צבי.

גראדע האט עס געטראפען, אז אין איין צייט האבען צוויי אידען פערקערפערט דיא צוויי געגענגעזעצטע ריכטונגען פון 17טען יאהרהונדערט: ספינאזא — דיא וויסענשאפטליך־פילאזאפישע ריכטונג, שבתי צבי — דיא מיסטיש־רעליגיעזע ריכטונג. עס איז אבער ניט געוועזן א צופאל, וואס אידען האבען פערזאניפיצירט דיזע ריכטונגען; דען נאר א טיעפער אידישער דענקער, וואס איז פערשטויסען געווארען פון זיינע ברידער און איז געקומען אין פערבינדונגען מיט פרייגעזאנענע קריסטען און מיט גרויסע גע־לעהרטע און פילאזאפען, האט זיך געקענט אוועקטראגען אויף דיא פליגלען פון פרייען גייסט אזוי וויט און לעבען אין א וועלט פאר זיך, וויא ספינאזא האט עס געטאן; און נאר א צודולטער אידישער טרוימער, וואס איז ארומגערינגעלט געוועזן פון קאבאליסטען, האט געקענט ארויסטרעטען אלס משיח און געפינען אנהענגער ניט נאר צווישען אידען, זאנדערן אויך אפילו צווישען קריסטען און מא־האמעדאנער, וויא דאס איז געוועזן דער פאל מיט שבתי צבי.

עס קלינגט וויא א ביטערע איראניע, ווען מען פערגלייכט דעם לעבען און דיא אויפטואונגען פון דיזע צוויי אידען, וועלכע שטעלען פאר צוויי בעזונדערע וועלטען, און עס ווערט זעהר טרויעריג אויפ'ן הארצען, ווען מען לעזט דיא געשיכטע, אז איינער, דער געניאלער דענקער און א שטאלץ פאר אידען, איז פערפאלגט און פערשאלטען געווארען פון זיינע ברידער, און דער צווייטער, א פוסטער טרוימער און פאלשער משיח, איז איינפאך פערגעטערט

געוואָרען פון מאסען מענשען. אָבער דער טרויער ווערט אומגעוואנ־
דעלט אין פריידע, ווען מען בערעכענט, וויא דיא מענשהייט האָט
פּראָגרעסירט אין דיא לעצטע 200 יאָהר, אז ספּינאָזא ווערט פער־
עהרט פון אלע דענקענדע מענשען און אזא שבתי צבי איז געוואָרען
אן אונמעגליכקייט.

מיר וועלען איצט איבערגיין צו א בעשרייבונג פון ספּינאָזא׳ס
לעבען און צו אן ערקלערונג פון זיין פילאָזאָפיע. וועגען שבתי
צבי וועלען מיר ריידען אין אן אנדער ביכעל.

I.

ספינאָזא'ם יוגענד און אידישע ערציהונג.

ברוך ספינאָזא איז געבאָרען געוואָרען אין אמסטערדאם דעם 24 אָקטאָבער 1632. זיינע עלטערן זיינען געקומען פון שפאניען אָדער פּאָרטוגאל. מען ווייס פון זיי גאַנץ ווייניג, דען דיא פאמיליע האָט זיך ניט אויסגעצייכענט ניט מיט תורה און ניט מיט רייכטהום. זיי זיינען וואהרשיינליך געווען קליינע הענדלער. לויט נאָך דעם נאָמען (אייגענטליך: עספינאָזא), האָט דיזע פאמיליע אמאָל גע־וואָהנט אין א שטעטעל מיט דעם זעלבען נאָמען אין דער אומ־געגענד פון דער שטאָט בורגאָס. ספינאָזא האָט יעדענפאלס גע־קענט ריידען און שרייבען שפאניש, דען זיין ערשטען פּראָטעסט געגען דעם בעשלוס איהם ארויסצושיקען פון אמסטערדאם האָט ער אָנגעשריעבען אין שפאניש.

פון זיינע קינדערשע יאָהרען ווייסען מיר ניט מעהר, אז מען האָט איהם אָבגעגעבען אין דער אידישער שולע, וועלכע איז גע־גרינדעט געוואָרען אין 1639 פון פּאָרטוגעזער אידען און איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דיא דאָרטיגע דריי גרעסטע רבנים שאול מאָרטעירא, יצחק אבוהב און מנשה בן ישראל. דיא שולע איז געווען צוטהיילט אין 7 קלאסען. אין דיא העכערע קלאסען האָט מען געלערנט ניט נאָר תלמוד, זאָנדערן אויך אידישע פילאָ־זאָפיע און ליטעראטור. ספינאָזא האָט געענדיגט אלע קלאסען און איז גערעכענט געווען פאר איינעם פון דיא בעסטע שילער.

דיזע לעהרערם זיינען ניט נאָר געווען בעוואוסטע תלמודיסטען, זאָנדערן האָבען אויך שטודירט פילאָזאָפיע און שפראכען. מנשה בן ישראל האָט געקענט עטליכע שפראכען, דארונטער אויך דיא לא־טיינישע. אלע זיינען זיי געווען געבילדעטע פּאָרטוגעזער אידען.

דער בעריהמטעסטער פון זיי איז מנשה בן ישראל, אבער ניט אזוי דורך זיינע קענטניסע, וויא דורך זיין פאליטישע טהעטיגקייט, אז מען זאל אריינלאזען אידען אין ענגלאנד. א געוויסע צייט פון זיין לעבען האט ער זיך אין גאנצען אבגעגעבען צו העלפען זיינע פערפאלגטע ברידער דורך עמיגראציאן נאך ענגלאנד. וויא בע־וואוסט, האט ער נאך לאנגע ביטעם ביי דעם ענגלישען פארלא־מענט און נאך פערהאנדלונגען מיט דער ענגלישער רעגיערונג ענד־ליך אויסגעפיהרט זיין הויכען ציעל, און זייט דאן מעגען אידען וואהנען אין ענגלאנד. דורך דעם האט ער זיך אויך בעקענט מיט פיעלע קריסטליכע געלעהרטע און שטאאטסמענער, וועלכע האבען איהם זעהר געאכטעט.

צוליעב דיזע פאליטישע טהעטיגקייט האט מנשה בן ישראל ניט געקענט זיך אריינמישען פיעל אין דיא אינערליכע אנגעלעגענ־הייטען פון דער אמסטערדאמער קהלה, דיא וויכטיגסטע און איינ־פלוסרייכסטע אין יענער צייט, ווען איבעראל האט מען נאך באר־באריש פערפאלגט דיא אידען און ווען דיא אינקוויזיציאן האט געברענט איהרע אפפער. אבער זיין אריינמישונג וואלט גאר ניט געהאלפען ספינאזא'ן, וועמעס קריטישער גייסט האט זיך ארויס־געוויזען נאך, ווען ער איז אלט געווען א יאהר פופצעהען אויב ניט פריהער. דען טראץ זייער וועלטליכער בילדונג, זיינען דיא פארשטע־הער פון דער אמסטערדאמער קהלה געווען זעהר ענגע ארטהאדאק־סען. זיי האבען זיך שטרענג געהאלטען אן יעדען בוכשטאב פון תלמוד, פון שלחן־ערוך און פון דיא אנערקענטע קאמענטאטארס. דיא שרעקליכע פערפאלגונגען, וואס דיא שפאנישע אידען האבען געליטען, האבען געצוואונגען דיא יעניגע וועלכע עס איז געלונגען זיך צו רעטען פון דער אינקוויזיציאן, צו האלטען זיך פעסט אן יעדע תלמודישע פארשריפט און זיך אבצוטרייסלען מיט שרעק פון יעדע ענדערונג אין זייערע רעליגיעזע מנהגים. זיי זיינען גע־ווען פרום מיט'ן גאנצען הארצען, אבער אויך פאנאטיש און יעדענ־פאלס ניט טאלעראנט. אויך זיינען זיי געווען געניינט צו מיסטי־ציזמוס און האבען הויך געשעצט דיא קבלה. אפילו מנשה בן

ישראל איז געווען א מיסטיקער און האָט געגלויבט, אז אין דיא קאבאליסטישע ביכער געפינען זיךווירקליך געטליכע סודות. איינע פון דיא אורזאכען, ווארום ער האָט אזוי שטארק געארבייט מען זאָל ערלויבען אידען זיך צו בעזעצען אין ענגלאנד, איז געווען, וויא בעוואוסט, זיין מיסטישער גלויבען, אז משיח וועט נאָר קומען ער־לייזען זיין פאָלק ערשט דאן, ווען דיא אידען וועלען זיין צושפרייט איבער אלע לענדער. נאָך נייע רעכנונגען פון קאבאליסטען האָט משיח געזאָלט קומען אין 1666, און מנשה בן ישראל האָט מורא געהאט, אז אויב אידען וועלען זיך ניט בעזעצען אין ענגלאנד, וועט דיא ערווארטעטע ערלייזונג ניט קומען. אין דער פעטיציאָן, וואָס ער האָט דערלאנגט דעם ענגלישען פארלאמענט אין 1657, האָט ער אָנגעגעבען דיזע מיסטישע האָפנונג אויף משיח'ס קומען אלס איי־נעם פון דיא ארגומענטען, ווארום מען דארף אריינלאָזען אידען אין ענגלאנד, און קריסטען זיינען אליין געווען אזוי דורכגעדרונגען מיט א בלינדען גלויבען און מיט מיסטיציזמוס, דאָס זיי האָבען ניט נאָר אנערקענט דיזען ארגומענט אלס אן ערנסטען, זאָנדערן האָבען אויך געגלויבט, אז דער אָנקומען פון א אידישען משיח איז גאנץ נאָהענט.

יעדענפאלס האָט מנשה בן ישראל בעטראכטעט יעדע אָב־טרעטונג פון דיא אָנגענומענע רעליגיעזע פאָרמאליטעטען, יעדע פרייע פערטייטשונג פון א וואָרט אין תלמוד אָדער אפילו אין דער קבלה פאר א געפעהרליכע אפיקורסת. אין דיזער בעציהונג האָט ער זיך א האָאר ניט אונטערשיידעט פון דיא פערביסענסטע און ענגהערציגסטע אָרטהאָדאָקסישע רבנים. דיא פערפאָלגונגען האָבען נאָר ערביטערט דיא הערצער אפילו פון דיא געבילדעסטע שפא־נישע אידען; דיא קאטוילישע אינטאָלעראנץ, וועלכע האָט מעגליך געמאכט דיא אינקוויזיציאָן מיט דיא אָטאָ־דא־פעס, האָט ליידער ניט ארויסגערופען טאָלעראנץ צווישען אידען, פארקעהרט, זיי זיי־נען געוואָרען פאנאטישער, און יעדען איינעם, וואָס האָט זיך נאָר ערלויבט אויסצודריקען עפּעס א פרייען געדאנק אין רעליגיעזע זא־כען, האָבען זיי ניט נאָר בעטראכטעט פאר אן אפיקורס, זאָנדערן

איינפאך פאר א פעררעטהער צום כלל ישראל, צום גאנצען יודענ־טהום. זייער טרייסט האבען זיי געזוכט אין דער קבלה און אין האפנונגען אויף משיח׳ס צייטען.

דערמיט ערקלערט זיך, ווארום אפילו דיא בעסטע פארשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה זיינען געווען מיסטיקער און קאבא־ליסטען און ווארום אלע האבען זיך אבגעטרייסעלט פון דיא צוויי פרייע דענקער, אוריאל אקאסטא און ברוך ספינאזא, און זיי ארייג־געלעגט אין חרם.

ספינאזא האט גאנץ גוט געוואוסט, וואס פאר א ביטערן סוף אוריאל אקאסטא האט געהאט פאר זיינע פרייע געדאנקען, פאר זיין ארויסטרעטען געגען דיא ארטהאדאקסען (וויא בעוואוסט, האט אקאסטא געענדיגט מיט זעלבסטמארד אין 1640 יאהר נאכדעם וויא מען האט איהם א צווייטען מאל אריינגעלייגט אין חרם). עס איז מעגליך, אז ער איז, אלס 8 יעהריגער אינגעל, שוין געווען אין דער סינאגאגע, ווען מען האט געצוואונגען דעם אונגליקליכען אקאסטא צו טאן תשובה נאך דעם צווייטען חרם. נאר דאס האט איהם דאך ניט אבגעשראקען. נאך ווען ער איז געזעסען אויף דער באנק אין דער ישיבה און האט געלערנט תלמוד צוזאמען מיט זיינע חברים ביי רבי שאול מארטעירא, האבען זיך שוין אין זיין קאפ גערדעהט פרייע געדאנקען און אין זיין הארץ האט זיך אריינגע־גנב׳עט צווייפעל, דער פאטער פון קריטיק. וואס ער האט גע־דענקט און געפיהלט, וואס פאר א קאמפף ער האט דורכגעמאכט מיט זיך זעלבסט ביז ער איז אפען ארוים מיט זיין קריטיק געגען דיא ביבעל, דאס ווייס מען ניט, ווייל ער האט ליידער וועגען זיך זעלבסט כמעט גאר ניט געשריעבען און האט וועגען דעם אויך ניט דערצעהלט. ער איז געווען מערקווירדיג בעשיידען, האט ניט געזוכט זיך צו מאכען א נאמען און האט אויסגעמיידעט יעדע זאך, וואס האט איהם געקענט שטערען אין זיינע מחשבות, אין דער אויסאר־בייטונג פון זיין פילאזאפישער סיסטעם. אין דיא בריעף צו זיינע פריינד און געלעהרטע האט ער אויך נאר געשריעבען וועגען פילא־זאפישע און וויסענשאפטליכע פראגען אדער וועגען זיינע ווערק,

זעהר זעלטען האָט ער בעריהרט עפּעס פון זיין פּריוואטלעבען. זיין בעשיידענהייט איז אזוי וויינט געגאנגען, דאָס ער האָט אָנגעזאָגט זיינע פריינד, אז אפילו דיא ווערק, וואָס וועלען ערשיינען נאָך זיין טויט, זאָלען ניט טראָגען זיין נאָמען.

אין איין אָרט פון זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט“ בעמערקט ער: „איך שרייב דאָ ניט עטוואָס אזעלכעס וואָס איך האָב ניט איבערגעטראכט לאנג פריהער. אָבוואָהל אין מיין יוגענד האָט מען מיך געלערנט אָנצונעהמען דיא געוועהנליכע מיינונגען וועגען דיא הייליגע שריפטען, בין איך דאָך געצוואונגען געוועזען זיך אָפּצוזאָגען פון זיי.“

יעדענפאלס איז ער שוין צו 20 יאָהר געוועזען א זעלבסטשטענ־דיגער דענקער און האָט ביי זיך אין קאָפּ געהאט דיא הויפּט־גע־דאנקען פון זיין פילאָזאָפיע. וויא וויינט מען קען דערגיין פון זיינע בריעף און פון זיינע ווערק, דארף מען אָננעהמען אז דיא ערשטע, וואָס האָבען איהם ארויפגעפיהרט אויף א קריטישען וועג, זיינען גראדע געוועזען דיא צוויי גרעסטע אידישע דענקערס און פערעהרטע לעהרערס, דער רמב״ם (משה מאימאָניד) און אבן עזרא. זיין אונ־ערזעטליכע שטרעבונג צו קענטשאפט האָט איהם געטריעבען צו שלינגען אלע אידישע ווערק, וועלכע ער האָט נאָר געקענט קריעגען. נאָך אלס איינגעל האָט ער שטודירט דיא ווערק פון רמב״ם און פון אבן־עזרא, וועלכע ווערען נאָך יעצט בעטראכט פון שטרענגע תלמודיסטען פאר אפּיקורסישע. דיא חקירות פון רמב״ם צו פערשי־טען דעם אָבגרונד צווישען רעליגיאָן און וויסענשאפט — חקירות וועלכע זיינען מיט דער צייט אָנגענומען געוואָרען פון שפּאנישע און פּאָרטוגעזער אידען אלס א טהייל פון אידישען גלויבען, וואָס מען טאָר ניט קריטיקירען — האָבען אין ספּינאָזא׳ס שארפען און דענקענדען קאָפּ נאָר ארויסגערופען צווייפעל און קריטיק. דאָרט וואו מאימאָניד האָט זיך געסטארעט צו פערגלעטען א ווידערשפּרוך און צו צייגען דיא ריכטיגקייט פון ביבלישע בעהויפּטונגען, דאָרט האָט

ספינאָזא געפונען בעווייזע פאר זיינע פרייע געדאנקען.*) אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" טרעט ספינאָזא ארויס זעהר שארף געגען מאימאָניד'ס פילאָזאָפיע. אבן־עזרא, וועלכער איז געוועזן דער פרייעסטער דענקער פון זיין צייט און האָט זיך ערלויבט פיעלע פרייהייטען אין זיין פּירוש, האָט נאָך מעהר געווירקט אויף ספינאָזא'ס קריטישע קאָפּ. די קריטיק, וועלכע אבן־עזרא האָט געזוכט צו פערדעקען מיט א דונקעלע שפּראך, האָט ספינאָזא שנעל פערשטאנען.

נאָר ווער עס האָט ניט ארויפגעפיהרט דעם יונגען דענקער אויף א קריטישען וועג, זיכער איז עס, אז ער האָט זיין צווייפעל צו־ערשט אויסגעדריקט אין געוויסע פראגען, וועלכע ער האָט גע־שטעלט זיין געאכטעטען לעהרער, רבי שאול מאָרטעירא. מען זאָגט, אז איהם איז דאן געוועזן פופצעהן יאָהר און אז מאָרטעירא איז שטארק ערשטוינט געוואָרען צו הערען אזעלכע פראגען פון א אינ־געל. ליידער ווייס מען גאָר ניט, וואָס פאר אן אנטוואָרט דער רבי האָט געגעבען דעם שילער. וואהרשיינליך האָט ער איהם אָנגע־זאָגט מעהר ניט צו טראכטען וועגען אזעלכע ענינים און צו גלויבען אין אלעם וואָס די חכמים האָבען געזאָגט.

---

*) וועגען די לעהרע און אויפטואונגען פון רבי משה מאָימאָ־גיד, ווי אויך וועגען דעם ביטערען קאַמפּף, וואָס ער האָט ארויסגע־רופען מיט זיינע שריפטען צווישען אידען, זעהט ב. פּיגענבוים'ס „לעבענסבעשרייבונג פון רמב"ם," ארויסגעגעבען פון דער אינטערנא־ציאָנאַלער לייברערי פּובלישינג קאָמפּאניע.

II.

ספינאָזא׳ס לאַטיינישער לעהרער און ראָמאַן.

נאָר ארום דער צייט האָט דער יונגער דענקער געקראָגען אנ־דערע לעהרערס. שטרעבענדיג צו קענען וואָס מעהר, האָט ער אויך אָנגעפאנגען צו לערנען דיא לאַטיינישע שפּראַך, וועלכע איז דאַן נויטוועגדיג געווען פאר יעדען געבילדעטען מאַן, דען אלע פילאָזאָ־פישע און וויסענשאַפטליכע ווערק זיינען אין איהר געשריעבען געוואָרען. לאַטיין איז נאָך געווען דיא וועלט־שפּראַך אין 17טען יאָהרהונדערט, און אלע געבילדעטע אידען האָבען מעהר אָדער וויניגער געלערנט דיזע שפּראַך. דארום האָט קיינער ניט געשטערט ספּינאָזאַ׳ן צו לערנען לאַטיין, ווען ער איז נאָך געווען אין דער ישיבה.

אָבער גראדע האָט עס געטראָפען, אז זיין לאַטיינישער לעה־רער איז געווען א געוויסער דאָקטאָר וואַן־דען־ענדע, וועלכער איז אויך געווען א פריי־געזאָנענער מאַן. זיינע שילער האָט ער ניט נאָר געלערנט דיא לאַטיינישע גראַמאַטיק, זאָנדערן האָט זיי אויך בע־קאַנט געמאַכט מיט דיא בעסטע פילאָזאָפישע ווערק פון דיא דענקער, וועלכע האָבען געקעמפפט געגען דעם קאַטאָליציזמוס און דיא פּאַפּסטען אין דער צייט פון רענעסאַנס (דאָס הייסט אויפלע־בונג), ווען דיא גריכישע פילאָזאָפיע האָט אויפגערודערט די מוחות און האָט געפיהרט צו דער רעפאָרמאַציאָן אין 16־טען יאָהרהונ־דערט. ספּעציעל האָט ער איבערגעגעבען זיינע שילער דיא פילאָזאָ־פיע פון דעקאַרט און דיא ענטדעקונגען וואָס זיינען געמאַכט גע־וואָרן אין וויסענשאַפטען. דאָס האָט ער אלץ געטאָן אין דער שטיל, אז מען זאָל איהם ניט בעשולדיגען אין אפּיקורסות, אָבער שליסליך איז מען דאָך דערגאַנגען, אז ער „פערדאָרבט דיא מוחות פון זיינע שילער״, און „שטופּט זיי אין דיא נעגעל פון טייוועל״, וויא דיא גייסטליכע האָבען עס ערקלערט. דער סוף איז געווען, אז וואַן־דען־

ענדע איז פערשריעען געוואָרען פאר אן אטעאיסט און אז ער האָט געמוזט פערלאָזען אמסטערדאם, דען ער איז געבליבען אָהן שילער און אָהן ברויט.

דיזער פרייער לעהרער האָט געהאט א בעזאָנדערס גרויסען איינפלוס אויף ספינאָזא'ן. דורך איהם איז דער יונגער דענקער בעקאנט געוואָרן מיט א נייע וועלט, מיט דיא פילאָזאָפען און געלעהרטע פון דער ניט־אידישער וועלט, מיט דיא חכמות אומות העולם.

מען האָט דערצעהלט, אז ספינאָזא האָט זיך נאָך פערליעבט אין דער איינציגער טאָכטער פון זיין לאטיינישען לעהרער. ספינאָזא'ס ערשטע ביאָגראפען האָבען וועגען דעם איבערגעגעבען א גאנצע ראָמאנטישע געשיכטע, און אלע אנדערע האָבען עס נאָכהער ווידערהאָלט (אָערבאך האָט זאָגאר אָנגעשריעבען א ראָמאן, אין וועלכע ספינאָזא שפּיעלט דיא ראָלע פון א העלד) מיט איינצעלהייטען, וויא דיזע געלעהרטע טאָכטער פון וואן־דען־ענדע האָט שליסליך פערוואָרפען דיא שטילע ליעבע פון דעם אָרימען פילאָזאָף און האָט חתונה געהאט מיט א דייטש, אן אנדער שילער פון איהר פאָטער, ווייל דער לעצטער האָט איהר געשאָנקען א ווערטהפאָלען האלזבאנד.

אָבער אלע ליעבהאָבער פון ראָמאנען האָבען זיך געמוזט אָבזאָגען פון דיזע געשיכטען, ווען דער האָלענדער וואן־בלאָטען האָט געפונען אין דיא ארכיווען פון אמסטערדאם א ריכטיגען דאָקומענט, וועלכער צייגט, אז ווען ספינאָזא האָט שוין געמוזט פערלאָזען אמסטערדאם נאָך דעם חרם אויף איהם, איז זיין "געליעבטע" אלט געווען בלויז 12 יאָהר. זיא האָט חתונה געהאט צו 27 יאָהר אין 1671, מיט 6 יאָהר פאר דעם פילאָזאָף'ס טויט.

עס איז אונמעגליך אָנצונעהמען, אז אזא ערנסטער יונגער מאן און טיעפער דענקער, וויא ספינאָזא איז געווען, זאָל זיך קענען פערליעבען אין א 12־יעהריגע מיידעל. איבערהויפּט גראמט זיך גאָר ניט ליעבע צו פרויען מיט איהם: ער איז צופיעל געווען פערטיעפט אין זיינע אייגענע געדאנקען, אין זיין פילאָזאָפיע, און

האָט צופיעל געהאט צו ליידען אי פון א געירש'ענטע קראנקהייט — דיא שווינדזוכט, וועלכע האָט איהם פריהצייטיג אריינגעיאָגט אין קבר — אי פון זיינע פיינד — דיא גרויסע ארמעע פון גייסט־ליבע — אי פון נויט, דען דיזער עדעלער דענקער האָט זיך שטענ־דיג אָפּגעזאָגט פון פּענסיאָנען און פון דער שטיצע פון זיינע פריינד און האָט געלעבט פון זיין אייגענע שווערע און ניט געזונטע ארבייט — דיא ארבייט פון א שלייפער פון אָפּטישע גלעזער.

אין זיין הויפּט־ווערק — „דיא עטיקע" — פּרעדיגט ער גאנץ שטארק, אז מענשען דארפען זעהען צו לעבען אין ריינע פערגעני־גען אויף דער וועלט; אָבער אליין האָט ער עס ניט פּראקטיצירט אין דער איינזאמקייט און ארמוטה, אין וועלכע ער האָט געלעבט. זיינע פערגעניגען זיינען נאָר געוועזן גייסטיגע, זיין גאנצער געגום פון לעבען איז בעשטאנען אין ליעבע צו וואהרהייט און וויסענ־שאפט. מיט פרויען האָט ער יעדענפאלס קיין פערקעהר געהאט. דאָס גיבען צו אלע זיינע ביאָגראפען.

III.

דעקאַרט און ספינאָזאַ.

פון ניט־אידישע דענקערס האָט דעקאַרט געהאט דעם גרע־סטען איינפלוס אויף ספינאָזא'ן. א געוויסע צייט האָט מען ספינאָזא'ן געהאלטען פאר א קארטעזיאנער (א נאָכפאָלגער פון דעקארט'ס פילאָזאָפיע), אָבוואָהל ער איז גאנץ שנעל ארויסגע־טראָטען געגען פיעלע אויספיהרונגען פון דיזען גענׅיאלען פראנצויז, וועלכער ווערט מיט רעכט גערעכענט פאר דעם „פאָטער פון דער נייער פילאָזאָפיע". ביידע האָבען געזוכט דיא וואהרהייט אויף דעם גרונד פון ריינע פערנונפט; ביידע האָבען געזוכט דעם שלי־סעל צו דיא געהיימניסע פון דער נאטור ניט אין נסים און הייליגע ביכער, זאָנדערן אין וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען; ביידע האָ־בען געהאט טיעפע מאטעמאטישע און קריטישע קעפּ.

דעקארט איז געווען איינער פון דיא גרעסטע זשעניען פון זיין צייט. ער האָט געשאפען דיא אנאליטישע געאָמעטריע און האָט זעהר פיעל אויפגעטאָן אין דער נאטורוויסענשאפט. זיין פילאָזאָ־פיע האָט ער אָנגעפאנגען מיט א צווייפעל אין אלעם ארום איהם, אום צו האָבען א פרייען גרונד פאר זיינע ווייטערע אויספיהרונגען. נאכדעם וויא ער האָט אָנגעוויזען, אז מען קען צווייפלען אפילו אין דער עקזיסטענץ פון גאָט און אז מען קען פאָלגליך ניט גלויבען אין דער עקזיסטענץ פון יעדער זאך, האָט ער ערקלערט, אז עפּעס עקזיסטירט דאָך, וויינגסטענס דער געדאנקען, דען אפילו אין דער צייט, ווען מיר זאָגען, אז מיר צווייפלען, דענקען מיר דאָך. פון דיזען פונקט, וועלכער איז בעגרינדעט אויף אונזער פערנונפט, אויף אונזער פעהיגקייט צו דענקען, האָט ער שוין געצויגען פיעלע וויכ־טיגע שליסע, וועגען וועלכע מיר קענען דאָ ניט ריידען, דען דאָס וועט אונז צו ווייט אראָפּפיהרען פון אונזער ענין.

ספּינאָזא האָט ניט נאָר גרינדליך שטודירט דעקארט'ס פילאָ־

זאָפיע און איבערגעגעבען איהר אינהאלט אין זיין ערשטע געדרוקטע ווערק „דיא גרונדלאגען פון קארטעזיאניזמוס", זאָנדערן איז נאָך אוועק פיעל וויטער און אָפענער אין זיין קריטיק. ער האָט מיט דאנקבארקייט דערמאָנט אָן דעם, אז אין דעקארט'ס ווערק האָט ער געפונען א קוואל פון אלגעמיינע אויפקלערונג און פון וויסענ־שאפט; אָבער ער איז אין דער ווירקליכקייט קיין מאָל ניט געווען א שילער פון דיזען פילאָזאָף און האָט איהם אויך גלייך פון אָנפאנג קריטיקירט. אין זיינע ווערק האָט ער דייטליך ערקלערט, אין וועל־כע פונקטען ער שטימט ניט מיט זיין פאָרגענגער און געוויסערמאַ־סען לעהרער.

נאָר דיזע צוויי גייסטיגע ריזען האָבען זיך בעזאָנדערס שטארק אונטערשיידעט אין זייערע כאראקטערע. דעקארט האָט ניט גע־האט גענוג מוטה ארויסצוטרעטען אָפען געגען דיא קירכע. ער האָט אויך אויסגעמיידעט צו בעריהרען אזעלכע פונקטען, וועלכע האָבען איהם געקענט פערשאפען אונאנגענעהמקייטען און ארויפציהען אויף איהם בעשולדיגונגען אין אפיקורסות און אטהעאיזמוס. אין זיין פורכט פאר דיא פערפאָלגונגען פון דער קאטאָלישער קירכע איז ער אזוי ווייט געגאנגען, אז ער האָט ערקלערט, דאָס יעדער דארף זיך האלטען אָן דער רעליגיאָן, אין וועלכער ער איז ערצויגען געוואָרן.

ספינאָזא אָבער האָט ניט געקענט מאכען אזעלכע פשרות מיט זיין געוויסען. איין מאָל האָט ער אנערקענט עטוואָס פאר ריכטיג, האָט ער עס שוין ניט געוועלט און ניט געקענט אומגעהן מיט דריידלעך. זיינע איבערצייגונגען זיינען געווען פאר איהם אזוי טהייער און הייליג, אז ער האָט ניט געקענט אפילו איין מינוט האנדלען געגען זיי. „ספינאָזא", ערקלערט פּראָפעסאָר גרעטץ גאנץ ריכטיג, „איז געווען אזא פעסטער מאָראלישער כאראקטער, וויא א טיעפער דענקער". עס איז געווען אונמעגליך פאר איהם אָבצוטהיי־לען טהעאָריע פון פּראקטיק, צו האלטען אירגענד וואָס פאלש אין טהעאָריע און דאָך אָנצונעהמען עס אין דער פּראקטיקע אויס פורכט, געוואָהנהייט אָדער נוצען. ער איז געווען גאנץ אנדערס גע־

שאפען וויא זיין געאכטעטער לעהרער דעקארט, וועלכער האָט צו־ריקגעהאלטען פון דער קירכע דעם פאקעל פון וואהרהייט וואָס ער האָט אָנגעצונדען, וועלכער האָט געמאכט אַן אונטערשיעד צווישען טהעאָריע און פּראקטיקע, אום אויסצומיידען א צוזאמענשטוים מיט דער קירכע, און וועלכער האָט, צום ביישפּיעל, געמאכט א רייזע צו דער הייליגער מאריע פון לאָרעטא, אום זיין פילאָזאָפישע סיסטעם זאָל האָבען אַן ערפאָלג, טראָץ איהרע אפּיקורס׳ישע שטרעבונגען. ספּינאָזא האָט געהאלטען, אז יעדע האנדלונג דארף זיין א׳ן אמת׳ער שפּיגעל פון פערשטאנד. ווען ער האָט מעהר ניט געקענט געפינען וואהרהייט אין דער אידישער רעליגיאָן, האָט ער זיך שוין ניט געקענט צווינגען צו פאָלגען איהרע פאָרשריפטען. ער האָט אויפגעהערט צו געהן אין שול, האָט ניט געהאלטען שבת און יום־טובים און האָט אויך געגעסען טריפה.״

IV.

דער חרם.

דער ערשטער אויסוועלטיגער צייכען פון ספינאָזאַ'ס אונצופרידענהייט מיט דער אידישער רעליגיאָן און פון זיינע פרייע געדאנקען איז געווען, דאָס ער האט אויפגעהערט צו געהן אין סינאַגאָגע. דאָס האָט נאטירליך ניט געקענט פארבייגעהן אונבעמערקט. דיא פאָרשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען עס זעהר בעדויערט, ווייל זיי האָבען געהאָפט, אז אזא פעהיגער יונגער מאן וועט מיט דער צייט ווערן א וויכטיגער תלמודיסט און א שטיצער פון דער אידישער רעליגיאָן. דיא רבנים האָבען איהם צוערשט געשטראָפט און געזוכט איינצוריידען מיט גוטען, אז ער זאָל זיין פרום. נאָר באלד האָבען ספינאָזאַ'ס צוויי געוועזענע חברים איבערגעגעבען דיא רבנים, אז ער האָט אין א געשפרעך מיט זיי קריטיקירט דיא ביבעל און געלייקענט געוויסע פונקטען פון דער אידישער רעליגיאָן. דאן האָט מען איהם גלייך גערופען צו א פערהער.

צווישען דיא אויספרעגערס האָבען זיך אויך געפונען זיינע תלמודישע לעהרערס, דיא הויפט־רבנים מאָרטעירא און אבוהב (מנשה בן ישראל איז דאן געווען אין לאָנדאָן), וועלכע האָבען געהאָפט אויף איהם צו ווירקען; נאָר ער האָט ערנסט און מוטהיג געגעבען אזעלכע אנטוואָרטען, אז מען האָט בעשלאָסען איהם צו געבען א מאָנאט צייט אויף חרטה, זאָנסט וועט מען איהם אריינלייגען אין חרם. אין פערלויף פון דיזען מאָנאט האָט מען איהם פערבאָטען צו האָבען אירגענד וועלכען פערקעהר מיט דיא מיטגלידער פון דער געמיינדע. מען וואָלט געגען איהם גלייך שטרענג געהאנדעלט, ווען דיא פאָרשטעהער פון דער קהלה וואָלטען ניט געוועלט אויסמיידען אזא גרויסען סקאנדאל וויא מיט אקאָסטאַ.

מען האָט געהאָפט, אז דער יונגער מאן וועט בעסער ווערן, דען

קיינע אנדערע חטאים אויסער זיין פרייען דענקען האָט מען געגען איהם ניט געפונען. ער איז געווען געאַכטעט פאר זיינע גוטע מדות און עהרליכע אויפפיהרונג. ווייטער איז ער אייגענטליך ניט ארויסגעטראָטען אין דער עפענטליכקייט מיט זיינע מיינונגען. מען האָט אויך מורא געהאַט, אז ווען מען וועט איהם פערשטויסען פון דער געמיינדע, וועט ער גאָר איבערגעהען צום קריסטענטהום. דיזע פורכט איז ארויסגערופען געוואָרן דורך דעם, וואָס ער איז ארומגעגאַנגען מיט איינינע קריסטליכע פריינד, בעזאָנדערס מיט מיטגלידער פון דער פערפאָלגטער סעקטע מענאָניטען. אזוי וויא מען האָט איהם ניט געלאָזען קומען אין פערקעהר מיט אידען, האָט ער נאַטירליך געמוזט זוכען דיא געזעלשאַפט פון פאָרטגעשריטענע קריסטען, בעזאָנדערס אזעלכע, וואָס זיינען פערפאָלגט געוואָרן פאר זייערע איבערצייגונגען; אָבער ער האָט זיכער קיין מאָל ניט געדענקט זיך צו טויפען, דען ער האָט ניט געהאַלטען פון אירגענד וועלכע פאָרמאַלע רעליגיאָן. קריסטענטהום האָט איהם יעדענפאַלס ניט געקענט בעפרידיגען מעהר וויא יודענטהום. נאָר דיא פאַרשטעהער פון דער אידישער געמיינדע האָבען ניט פערשטאַנען, אז זיי האָבען צו טאָן מיט א גרויסען פרייען דענקער, און האָבען זיך געשראָקען, אז זיי וועלען האָבען א געלערנטען משומד אין זייער שטאָט.

דארום האָבען איינינע פּרובירט איהם אונטערקויפען, אז ער זאָל בלייבען א איד און פון צייט צו צייט זיך צייגען אין דער סינאַגאָגע. מען האָט איהם דערפאר פאָרגעשלאָגען א פענסיאָן פון 1000 גולדען, אָבער ער האָט זיך נאַטירליך ענטזאגט צו פערקויפען זיין געוויסען פאר געלט. ער האָט ערקלערט, אז ער פערלאַנגט ניט מעהר, וויא פרייהייט צו דענקען און זיך צו פיהרען וויא ער פערשטעהט און האַלט עס פאר ריכטיג.

דיא אויפרעגונג צווישען דיא אידען איז דארום געוואָרן אַלץ שטאַרקער, און עס האָט זיך געפונען א פאַנאַטיקער, וועלכער האָט בעשלאָסען איהם איינפאך צו ערמאָרדען, אום צו מאַכען א סוף פון דעם גאַנצען גערודער און פון א געפעהרליכען אפיקורס. איין

נאכט, ווען ספינאָזא איז ארויס פון א טהעאטער, איז איינער פלוצלונג אָנגעפאלען אויף איהם מיט א שפיעז אין האנד. גליק־ליכערווייזע האָט עס ספינאָזא בעמערקט גענוג אין צייט, אום זיך א דרעה צו טאָן א ביסעל אָן א זייט, זאָ דאָס דער שפיעז האָט נאָר דורכגעשניטען זיין מאנטעל. דיזען מאנטעל האָט ספינאָזא נאכהער געהאלטען צום אנדענקען. אום אויסצומיידען אָן אנדער מערדערי־שע אטאקע, איז ער דאן אריבערגעפאָהרען צו זיינעם א קריסטלי־כען פריינד, א מיטגליד פון דער פערפאָלגטער סעקטע קאָלעגיאנ־טען, אין א דאָרף ניט ווייט פון אמסטערדאם.

אונטער אזעלכע אומשטענדען האָט מען שוין גאָר ניט געקענט דענקען וועגען שלום אָדער א פשרה. דיא רבנים און אלע פאָר־שטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען זיך צוזאמענגע־קליבען און האָבען דעם 24 יולי 1656 ארויפגעלייגט דעם גרויסען חרם אויף דעם יונגען פילאָזאָף. דער חרם איז אויסגעשפראָכען געוואָרן פאר אן אָפענעם ארון קודש מיט דיא געוועהנליכע צערע־מאָניעס און קללות. דער הויפט־פונקט, פאר וואָס מען האָט ספי־נאָזא'ן ארייגעלייגט אין חרם, האָט געלויטעט אזוי:

„דער געמיינדע־ראטה איז שוין לאנג דערגאנגען וועגען דיא שלעכטע מיינונגען און האנדלונגען פון ברוך דע ספינאָזא, וועלכע ווערן טעגליך ערגער טראָץ דיא אָנשטרענגונגען איהם איבערצוריי־דען. בעזאָנדערס לערנט ער און פערשפרייט א שרעקליכע אפיקורסת, אויף וועלכע גלויבענסווערטהע עדות האָבען אָנגעצייגט אין דער אנוועזענהייט פון דעם אָנגעקלאָגטען".

אלע אידען, בעזאָנדערס יונגע לייט, האָט מען שטרענג פער־באָטען צו לעזען זיינע שריפטען. דיא פאָרשטעהער האָבען זאָרג־פעלטיג אויפגעפאסט, אז זיינע אפיקורסת זאָל זיך ניט פערשלעפען צווישען דיא געבילדעטע יונגע אידען; אָבער זיי האָבען זיך אומ־זיסט געשראָקען דערפאר. דען ניט נאָר האָט ספינאָזא זיך אליין צוריקגעהאלטען פון פראָפאגאנדירען זיינע אידעען — ער איז אי־בערהויפט ניט געשאפען געוואָרן צו זיין אן אגיטאטאָר און א פאָלקספיהרער — זאָנדערן זעהר ווייניג מענשען פון זיין צייט זיי־

נען אין שטאנד געווען צו דערהויבען זיך צו זיין פילאָזאָפיע און צו וואגען זיין פרייע דענקער. אלע זיינע חברים פון דער ישיבה, אפילו דיא פעהיגסטע פון זיי, זיינען געווען ניט נאָר טרייע תלמודיסטען, זאָנדערן אויך הייסע קאבאליסטען.

מען רעכענט, אז דיא קלאגע אין חרם וועגען ספינאָזא'ס „שרעקליכע אפיקורסת" האָט זיך בעצויגען אויף זיין ערשטע שריפט איבער "גאָט, דעם מענש און זיין זעליגקייט". געשריבענע קאָפּיעס פון דיזער שריפט האָבען צירקולירט צווישען זיינע נעהענטסטע פריינד. ווען ער האָט אָנגעשריבען דיזען טראקטאט, ווייס מען ניט, נאָר דאָרט זיינען שוין אָנגעגעבען געוואָרן דיא וויכטיגסטע גרונדלאגען פון זיין פילאָזאָפיע, וועלכע ער האָט שפּע־טער סיסטעמאטיש איבערגעגעבען אין זיין הויפּטווערק — „דיא עטיקע".

ווען ער האָט ערהאלטען דיא נאכריכט וועגען דעם חרם, האָט ער עס אויסגעהערט, וויא מען בעהויפּטעט, גאנץ גלייכגילטיג. ער האָט נאָר בעמערקט, אז יעצט איז ער געצוואונגען צו טאָן דאָס, וואָס ער וואָלט סיי וויא סיי געטאָן. ער האָט דערמיט געמיינט, אז ער וועט יעדענפאלס בעקאנט מאכען דורך שריפטען זיינע גע־דאנקען. נאָר ווען דיא פאָרשטעהער פון דער אמסטערדאמער קהלה האָבען זיך געווענדעט צו דיא פערוואלטערס פון דער שטאָט, אז מען זאָל איהם אויף אייביג אויסווייזען פון אמסטערדאם, האָט ער שוין ניט געשוויגען און האָט אריינגעשיקט א פּראָטעסט, אין וועלכען ער האָט זעהר מוטהיג און געשיקט פערטהיידיגט דאָס רעכט פון יעדען בירגער צו האָבען פולע רעליגיעזע פרייהייט, א רעכט, וועלכער איז נאָך דאן געזעצליך אין ערגעץ ניט אנערקענט געווען. אין דיזען פּראָטעסט האָט ער שוין אויסגעדריקט דיא גע־דאנקען וועגען פרייהייט פון קריטיק און רעליגיאָן, וועלכע ער האָט שפּעטער ענטוויקעלט אזוי קרעפטיג אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטי־שען טראקטאט". פאר דיזע פרייהייט האָט ער זיך געלאָזט אריינ־לייגען אין חרם, אָפּזונדערן פון זיינע חברים און אפילו פון זיינע עלטערן און שוועסטער; פאר דיזע פרייהייט האָט ער געליטען זיין

גאנצען לעבען, און פאר דיא פערטהיידיגונג פון דיזער פרייהייט האָט ער עם אָנגעשריעבען דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט", וועלכער האָט ניט אומזיסט אָנגעמאכט אזא גערודער איז דער וועלט און האָט אויפגערייצט אויף איהם דעם צאָרן פון אלע גייסטליכע.

דיא שטאָט־בעאמטע האָבען איבערגעגעבען דיא ביטע פון דער אידישער קהלה צו דער ענטשיידונג פון דיא פּראָטעסטאנטישע גייסטליכע, ווייל דיא פראגע איז געווען א רעליגיעזע, און דיא לעצטע האָבען זיך אויסגעשפּראָכען צו גונסטען פון דיא מיינונגען פון דיא רבנים. מען וויים ניט זיכער, אויב מען האָט ווירקליך בעשלאָסען אויסצו־ווייזען ספּינאָזא'ן. מען רעכענט יעדענפאלס, אז דער בעשלוס איז נור געווען גילטיג אויף עטליכע מאָנאט, דען ספינאָזא איז נאכהער פיעלע מאָל געווען אין אמסטערדאם אָהן שום שטערונגען.

V.

ספינאָזא'ס איינזאמער לעבען נאָך דעם חרם.

אין דער צייט, ווען מען האָט איהם אריינגעליינט אין חרם, האָט ספינאָזא, וויא געזאָגט, געוואָהנט ביי א קריסטליכען פריינד אין א דאָרף. דאָרט האָט ער פערבראכט פיער יאָהר און איז נאכהער אריבערגעפאָהרען צוזאמען מיט זיין ווירטה אין דער שטעטעל רהיינבורג, וואו עס איז געווען דער הויפּט־פּונקט פון דער סעקטע קאָלעגיאנטען. אין דיזע צוויי ערטער, וואו ער האָט פערבראכט 8 יאָהר (פון 1656 ביז 1664), האָט ער פאָרטגעזעצט זיינע פילאָזאָפישע שטודיען, ווען נאָר ער האָט געהאט צייט נאָך זיין שווערע ארבייט צו ערנעהרען זיך. נאָך זייענדיג אין אמסטערדאם, האָט ער זיך געלערנט צו שלייפען אָפּטישע גלעזער, אום צו קענען לעבען אונאבהענגיג פון זיין ארבייט. וואָס פאר מיינונגען ער האָט ניט געהאט פון תלמוד, נאָר פון איין תלמודישען פאָרשריפט האָט ער זיכער געהאלטען. נעמליך: אז א געלעהרטער, א למדן דארף קענען עפּעס א מלאכה. דיא שלייפעריי פון גלעזער האָט ספינאָזא הפּנים אויסגעקליבען, ווייל ער האָט זיך שטארק אינטערעסירט מיט פיזיק און ספּעציעל מיט אָפּטיקע. זיינע פריינד פלעגען פערקויפען זיינע געשליפענע גלעזער. אזוי וויא ער איז געוואָרען א קינסטלער אין זיין פאך, איז ניט שווער געווען צו געפינען קונים פאר זיינע גלעזער. ער איז גערעכענט געווען פאר איינעם פון דיא בעסטע אָפּטיקער אין האָלאנד.

ביי טאָג פלעגט ער שלייפען גלעזער און ביי נאכט פלעגט ער לעזען אָדער שרייבען. ער האָט אזוי זיך געלעבט אָרים און איינ־

זאם, אָבער זעהר רוהיג און אויך אונאבהענגיג, וויא אן אמת'ער פי־לאָזאָף. דיא קריסטליכע סעקטאנטען, צווישען וועלכע ער האָט גע־לעבט, זיינען געוועזען זעהר עהרליכע און איינפאכע מענשען. אזוי וויא זיי האָבען אליין געליטען פאר זייערע טיעפע רעליגיעזע אי־בערצייגונגען, זיינען זיי געוועזען טאָלעראנט צו אנדערע. דעם אָרימען און פערפאָלגטען פילאָזאָף האָבען זיי זעהר געאכטעט פאר זיין איינפאכען און עהרליכען לעבען. נאָך ביז יעצט ווערט דיא שמאָלע געסיל, וואו ער האָט געוואָהנט, גערופען „ספינאָזא'ס גאס".

אונטער אזעלכע איינפאכע אומשטענדען האָט ער צייט גע־האט צו לערנען און איבערצוטראכטען דיא פונקטען פון זיין פי־לאָזאָפיע. א טהייל פון זיין פרייע צייט איז פערנומען געוועזען מיט שרייבען בריעף צו זיינע פריינד און שילער און אויך צו געלעהרטע. איייגע פון דיזע בריף צייגען, אז אין אמסטערדאם האָט זיך דאן געפונען א גרופע פון אויפגעקלערטע יונגע לייט, וועלכע האָבען שטודירט פילאָזאָפיע אונטער זיין גייסטיגע לייטונג. ער פלעגט זיי ערקלערן אין בריף פילאָזאָפישע פונקטען און זיי אויך איבערגעבען זיינע אייגענע קריטישע בעטראכטונגען און מיינונגען. פון צייט צו צייט פלעגען איהם בעזוכען אייניגע פון זיינע שילער און אויך אויפגעקלערטע מענשען, וועלכע האָבען געהאט א געלעגענהייט פון איהם צו הערען און האָבען געוועלט שליסען מיט איהם בקאנט־שאפט און פערפיהרען מיט איהם א געשפרעך איבער רעליגיאָן און פילאָזאָפיע.

פאר אייניגע פון זיינע שילער האָט ער צוזאמענגעשטעלט א קורצען לעהרבוך פון דעקארט'ס פילאָזאָפיע. איין מאָל, ווען ער איז געקומען אויף א קורצע צייט נאָך אמסטערדאם, זיינען אייניגע פריינד צו איהם צוגעשטאנען, ער זאָל דיזען לעהרבוך צוגרייטען צום דרוק און לאָזען פערעפענטליכען. ער האָט עס ניט געוואָלט טאָן, נאָר זיי האָבען אָנגעצייגט, אז ווען דיזער בוך וועט געדרוקט ווערן, וועט איהם נאכהער לייכטער זיין צו פערעפענטליכען זיינע פילאָזאָפישע שריפטען. דאס האָט אויף איהם געווירקט, און אזוי איז ערשינעי זיין טראקטאט איבער דעקארט'ס פילאזאפיע. דיזער

בוך איז נאכהער איבערזעצט געוואָרן אויף האָלענדיש. אין דער הקדמה, וואָס זיין שילער און פריינד מעיער האָט אָנגעשריעבען, ווערט אויסדריקליך ערקלערט, אז ספינאָזא איז אין פיעלע פונקטען ניט איינפערשטאנדען מיט דעקארט'ן; נאָר אין דעם לעהרבוך זעלבסט צייגט זיך עס ארויס. דאָך האָט מען איהם צוליעב דיזען בוך געהאלטען, וויא עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרן, פאר א קארטעזיאנער.

VI.

דער טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישער טראַקטאַט.

מיט זיין אייגענע קריטישע ווערק און פרייע מיינונגען איז ער ערשט ארוים פאר דער וועלט אין 1670, ווען עס איז ענדליך פער־עפענטליכט געוואָרן זיין בעריהמטער „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישער טראַקטאַט.“ אָנגעשריבען האָט ער איהם וואהרשיינליך מיט א יאָהר 5 פריהער, ווען ער איז אריבערגעפאָהרען נאָך וואָרבורג ניט ווייט פון האאג. דאָרטען האָבען שוין דיא קריסטען, וועלכע האָבען גע־הערט צו דער הערשענדער פּראָטעסטאנטען־קירכע, געקוקט אויף איהם מיט פיינדליכע אויגען. עס האָבען זיך זאָגאר געפונען 53 קריסטליכע פרומאקעס, וועלכע האָבען אונטערגעשריבען א פּראָטעסט געגען איהם אלס א גאָטלאָזען מענש. „דיזער ספּינאָזא“, האָבען זיי גע׳מסר׳ט, „שטאמט פון אידען, נאָר ער איז אן אטע־איסט, א פיינד פון יעדע רעליגיאָן און איבערהויפּט א שעדליכע און געפעהרליכע פּערזאָן.“ נאָר אין האָלאנד זיינען דיא צייטען פון אינקוויזיציאָן גליקליכערווייזע געוועזען פּאָראיבער, רעליגיעזע פריי־הייט איז אלץ מעהר אנערקענט געוואָרן פון דער רעגירונג אונטער דער לייטונג פון אזא עהרליכען און דעמאָקראַטישען שטאאטסמאן, וויא יאן־דע־וויטט, וועלכער איז אויך געוועזען פריינדליך צו ספּינאָ־זא׳ן; דארום האָט מען איהם דאָך געלאָזט וואָהנען און ארבייטען אין וואָרבורג.

אין דער צייט האָבען האָלאנד און ענגלאנד געפיהרט א מלחמה צוליב זייערע האנדעלס־אינטערעסען. ספּינאָזא, וועלכער האָט זעהר ליעב געהאט האָלאנד און האָט געאכטעט דעם דעמאָקראטישען

פיהרער יאן־דע־וויטט, האט סימפאטיזירט מיט דיא האלענדער אין זייערע קאמפפען געגען שפאניען, ענגלאנד און פראנקרייך; אבער אין א בריעף צו איינעם פון זיינע פערעהרער דריקט ער זיך אזוי אוים וועגען דיא מלחמה:

„דיזע אלע גערודערס רופען אין מיר ארוים ניט געלעכטער און ניט טרערען, זאנדערן ערנסטע געדאנקען און א שטרעבונג נאכצו־פארשען דיא מענשליכע נאטור. איך האלט ניט פאר מעגליך אפ־צולאכען פון דער מענשליכער נאטור, נאך וויניגער איהר צו בע־קלאגען; דען איך רעכען, אז מענשען, אזוי וויא אלעם אנדערעס, זיינען בלויז א טהייל פון דער נאטור, און איך וויים ניט, וויא אזוי יעדער טהייל פון דער נאטור שטימט מיט איהר גאנצעם און וויא וויים איין טהייל הענגט אפ פון דיא אנדערע“.

אין דעם זעלבען בריעף גיט ער צו וויסען, אז ער שרייבט א „טעאלאגיקא־פאליטישען טראקטאט“, א ווערק, וועלכן ער לאכט אפט און ערגערט זיך נאך עפטער אין דער צייט פון שרייבען. ער האט גאנץ גוט געוואוסט, אז דיזער בוך וועט ארויסרופען א שטורם מיט פראטעסטען און גוואלדען אין דער רעליגיעזער וועלט, דארום האט ער ניט אונטערשריעבען זיין נאמען. מען האט זאגאר אנגעגעבען פאלש דעם נאמען פון דעם דרוקער און פון דער שטאט אויף דעם פארדערבלאט. עס האט געהייסען, אז דער „טעאלאגיקא־פאליטי־שער טראקטאט“ איז ארויסגעגעבען געווארען פון הענריך קאנראד אין האמבורג, וועהרענד אין דער ווירקליכקייט איז ער געדרוקט געווארען ביי קריסטאף קאנראד אין אמסטערדאם. נאר מען איז באלד דערגאנגען דעם נאמען פון דעם שרייבער, דען ספינאזא האט עס גאר ניט געהאלטען בסוד. ער אליין האט זיך ניט געשראקען אנצוגעבען זיין נאמען. וויא עס ווייזט אוים, האט מען געזוכט אפ־צונארען דיא גייסטליכע, אום זיי זאלען ניט אנפאלען אויף דיא האלענדישע רעגירונג און בעזאנדערס אויף יאן־דע־וויטט, וועלכער האט בעשיצט דעם פרייען פילאזאף.

דער פולער טיטעל פון דיזען בוך האט געלויטעט: „טעאלאגי־קא־פאליטישער טראקטאט — ענטהאלט איינינע בעטראכטונגען,

אין וועלכע עס וועט בעוויזען, אז פרייהייט פון דענקען קען ער־לויבט ווערן ניט נאָר אָהן שום שאדען פיר פרומקייט, זאָנדערן קען ניט אונטערדריקט ווערן אָהן גפאהר פיר פרייהייט און פיר פרומקייט".

דיזען בוך האָט ער אָנגעשריבען מיט הארץ און זאָגאר מיט ליידענשאפט. דער טיעפער דענקער האָט זיך אין פיעלע שטעלען ארויסגעצייגט אלס א הייסער און מוטהיגער פרייהייטס־קעמפפער. ער איז ארויס מיט פייער געגען אלע רעאקציאָנערען און גייסטליכע, וועלכע פערפאָלגען יעדען פרייען געדאנקען און ווילען צווינגען אלע מענשען ניט אנדערס צו גלויבען און צו דענקען וויא זיי. נאכהער האָט ער געזוכט צו צייגען, אז עס איז שעדליך פאר דעם שטאאט צו אונטערדריקען דיא פרייהייט פון געדאנקען און פון וואָרט. דיא געזעצע, האָט ער געזאָגט, וואָס צווינגען מענשען צו ריידען און צו האנדלען געגען זייערע איבערצייגונגען, מוזען נאָר ענטוויקלען פאלשקייט און צבוע'עצסטווע און דערמיט אונטערגראָבען דעם פונ־דאמענט פון א ריכטיגע געזעלשאפט.

ריידענדיג וועגען דיא פערפאָלגונגען געגען געוויסע סעקטען, פרעגט ער אין איין אָרט: „איז עס דען ניט אן אונגליק פיר דעם שטאאט, ווען עהרליכע מענשען, וואָס קענען ניט דענקען וויא אנ־דערע און וואָס קענען זיך ניט פערשטעלען, ווערן ארויסגעיאָגט פון לאנד? איז עס ניט אן אונגליק, ווען מענשען, וועלכע זיינען ניט שולדיג אין קיין פערברעכען, אין קיינע שלעכטע האנדלונגען, ווערן ערקלערט פאר פיינדע פון שטאאט און ווערן הינגעריכטעט, און ווען דער עשאפאָט, וואָס דארף זיין א שרעק פאר פערברעכער, ווערט אומגעוואנדעלט אין א טריבונע, פון וועלכער מען גיט דיא בירגער ביישפיעלען פון מוטה און פון ערהאבענע זעלבסטאויפ־אָפפערונג? מענשען, וואָס זיינען זיכער אין זייערע איבערצייגונ־גען, האָבען קיין מורא ניט פאר'ן טויט און בעטען ניט אום גנאדע. זיי האָבען קיינע געוויסענביסען, וועלכע זיינען דער רעזולטאט פון א פערברעכען, און האלטען עס ניט פאר א שטראָף, זאָנדערן פאר אן עהרע און גדולה צו שטארבען פאר א גוטע זאך."

דאָס זיינען ווערטער פֿון א פייערדיגען רעוואָלוציאָנער; אָבער ניט דערפאר איז מען אויף איהם אָנגעפאלען מיט א ווילדען צאָרן פון אלע זייטען. מען וואָלט איהם פערגעבען אלע זיינע געוואגטע אויספיהרונגען וועגען דיא נוצען פון פרייהייט פון געוויסען, ווען ער וואָלט אין דער זעלבער צייט ניט קריטיקירט דיא ביבעל זעלבסט און ניט ערקלערט, דאָס ער גלויבט ניט אין נסים, נביאות און געטליכע אָפפענבארונג. מען האלט איהם מיט רעכט פאר דעם פאָטער פון ביבלישע קריטיק אויף דעם גרונד פון גראמאטיקע און שפראך, דען ער האָט פיעלע פונקטען דער ערשטער אויפגעוויזען און פעסטגעשטעלט. דיא ביבעל האָט ער בעטראכטעט איינפאך אלס א בוך, וועלכער ענטהאלט דיא געשיכטע, גלויבען, מנהגים און געזעצע פון אידען. שטיצענדיג זיך אויף זיין גרינדליכע קענטניס פון לשון קדש און פון דער אידישער ליטעראטור, האָט ער געזוכט צו צייגען, אז אין דער ביבעל געפינען זיך פיעלע פעהלערס פון אי־בערשרייבערס, פיעלע אריינגעשטעלטע און פערדרעהטע פסוקים, און אז דיא הייליגע שריפטען זיינען ניט דיא ארבייט פון זייערע אָנגענומענע פערפאסערס. אפילו דיא עשרת הדברות זיינען ניט פערבליבען אין זייער אָריגינעלער פאָרמע. דערביי האָט ער זיך בע־נוצט מיט פיעלע דונקעלע אָנדייטונגען פון אבן־עזרא, וועלכע זיי־נען קלאָר געוואָרן אין זיין קאָפּ.

מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין איינצעלהייטען וועגען ספינאָזא'ס קריטישע נאָכפאָרשונגען, ניט נאָר אזוי ווייל דאָס וועט פערנעהמען צו פיעל פלאץ, זאָנדערן ווייל אין אונזער צייט האָט מען אויך געמאכט ריזיגע פאָרטשריטע אין קריטישע נאָכפאָרשונ־גען איבער רעליגיאָנען און אלע הייליגע שריפטען. דער „טעלאָגיקאָ־פאָליטישער טראקטאט" האָט נאָר א גרויסען היסטאָרישען ווערטה אלס דער אָנפאנג פון א פרייע בעטראכטונג איבער דער ביבעל.

נאָר אין 17טען יאהרהונדערט זיינען דאָס געווען איינפאך רע־וואָלוציאָנערע ערקלערונגען. דיא גייסטליכע האָבען ערקלערט, אז „ספינאָזא האָט געעפענט דיא טירען פון גיהנם און האָט א לאָז גע־טאָן אלע טייוואָלים אויף דיא זינדיגע מענשהייט". עס איז אונ־

ערהערט, עס איז גרויליך, עס איז הימעל־שרייענד, האָבען זיי געוואלדעוועט און געשאָטען פעך און שוועבעל אויף דעם אָרימען פילאָזאָף. איינער האָט איהם טיטולירט: „דער פאלשער לעהרער, וואָס איז געבאָרן געוואָרן פיר דעם אונטערגאנג פון רעליגיאָן און שטאאט“. אן אנדרערער האָט ערקלערט, אז „דער בוך איז פול מיט ענטדעקונגען, וועלכע מען האָט נור געקענט שעפען אין גיהנם.“ א דריטער האָט געשריעבען: „דיזער גאָטלאָזער שרייבער האָט דערגרייכט אין זיין חוצפה און אפיקורסת אזוי ווייט, אז ער בעהויפטעט, דאָס דיא נביאות זיינען גאָר בעגרינדעט אויף דיא פאלשע איינבילדונגען פון דיא פראָפעטען, דאָס דיא פראָפעטען האָבען כלומרשט זיך גענארט, אזוי וויא דיא אפאָסטאָלען. ביידע, זאָגט ער, האָבען נאָר געשריעבען נאָך זייער נאטירליכען פערשטאנד אָהן אירגענד וועלכע ענטפלעקונג אָדער הימלישע אריינמישונג. נאָך מעהר, ער זאָגט, אז זיי האָבען זיך גאָר געסטארעט צוצופאסען דיא רעליגיאָן צו דיא בעגריפע פון זייער צייט און אז דארום האָט יעדער איצט דאָס רעכט צו פערטייטשען דיא הייליגע שריפטען נאָך זיין אייגענעם פערשטאנד.“

דיא געפילדערס געגען דעם „טעאָלאָגיקאָ־פאָליטישען טראקטאט“ זיינען געוואָרען אזוי גרויס אין האָלאנד גופא, אז באלד נאָך דעם שרעקליכען טויט פון יאן־דע־וויטט האָט מען איהם פערבאָטען. עס האָבען זיך אָבער דאָך געפונען א סך לעזערס, זאָ דאָס מען האָט דעם פערבאָטענעם בוך איבערגעדרוקט אין 1673 אונטער אזעלכע אויסגעטראכטע נעמען: „דיא ערשטע זאמלונג פון דיא היסטאָרישע ווערק פון דאניעל גענזיוס,“ „נייע טהעאָריע פון אלגעמיינע מעדיצין, פון פראנציסק דע־לא־באָע־סילווא,“ „זאמלונג פון כירורגישע ווערק פון הענריקעץ דע־ווילאקאָרטא, לייב־ארצט פון דיא קעניגע פיליפ IV און קארל II “. דעם נאָמען פון דעם קעניגליכען לייב־ארצט האָט מען הפנים אויסגעקליבען, אום ספינאָזא׳ס ווערק זאָל מען אויך קענען אריינשמוגלען אין שפאניען.

איינִיגע פריינדע האָבען געוואָלט אָפדרוקען א האָלענדישע איבערזעצונג פון „טעאָלאָגיקא־פאָליטישען טראקטאט,“ וועלכער

איז געשריעבען געוועזן וויא אלע אנדערע ווערק פון ספינאָזא אויף לאטייניש; נאָר דער פילאָזאָף, וועלכער האָט דערזעהען, וואָס פאר א גערודער זיין בוך האָט אָנגעמאכט אפילו צווישען געבילדעטע מענשען, האָט געבעטען, אז מען זאָל עס ניט טאָן, ווייל דיא איבער־זעצונג וועט זיכער פערבאָטען ווערען. ערשט עטליכע יאָהר נאָך זיין טויט זיינען ערשיענען איבערזעצונגען פון „טעאָלאָגיקאָ־פאָליטישען טראקטאט” אין פראנצויזיש, ענגליש און האָלענדיש.

VII.

עדעלמוטהיגע ענטזאגונג צו זיין פראפעסאר אין היידעלבער־גער אוניווערזיטעט.

ספינאזא האט קיינעם ניט געענטפערט. פיעלע אטאקעס אויף דעם „טעאלאגיקא־פאליטישען טראקטאט" זיינען געוועזן אזוי דום און לעכערליך, דאס ער האט זיי אפילו ניט געוואלט איבערלעזען. ער האט פארטגעזעצט זיין שווערע ארבייט צו ענדיגען „דיא עטיקע," אין וועלכער ער האט ענטוויקעלט זיין גאנצע פילאזאפיע. אין דיזער צייט, ווען אלע גייסטליכע האבען איהם ביטער אטאקירט און פערלוימדעט און ווען אפילו אייניגע פון זיינע פריהערע פער־עהרערס זיינען אבגעשטאנען פון איהם, ווייל זיי האבען זיך דער־שראקען פאר זיין ראדיקאלע קריטיק, איז ער געווים ניט וויניג ער־שטוינט געווען, ווען ער האט ערהאלטען א'ן איינלאדונג אין נאמען פון דעם זעהר ליבעראלען קורפירסט, קארל לודוויג, וועלכער האט אונטערשטיצט פילאזאפען און געלעהרטע, אנצונעהמען דיא שטעלע פון א פראפעסאר פון פילאזאפיע אין היידעלבערגער אוניווערזי־טעט. ער וואלט פיעלייכט אנגענומען דעם פארשלאג, ווען אין דעם איינלאדונגס־בריעף וואלט ניט געשטאנען פאלגענדע פראזע: „איהר וועט האבען פולע פרייהייט צו פילאזאפירען. נאר דער גנעדיגער קורפירסט האפט, אז איהר וועט זיך ניט בענוצען דערמיט צו צור־טרייסלען דיא גרונדען פון דער שטאאטס־רעליגיאן."

דער עדעלער פילאזאף האט גאנץ גוט פערשטאנען, אז דאס בע־דייטעט צו מאכען פשרות מיט זיין געוויסען און ניט ארויסצוזא־גען דיא פולע וואהרהייט, פאר וועלכע ער האט אזוי שווער גע־קעמפפט און אזוי פיעל געליטען. ער האט דארום געשיקט פאל־גענדע אנטווארט, וועלכע באראקטעריזירט אם בעסטען דיזען עדעל־מוטהיגען מאן און פרייען דענקער: „אויב איך וואלט ווען עס איז געטראכט צו ווערען א פראפעסאר אין אירגענד וועלכען אוניווער־

זיטעט, וואָלט איך זיכער ניט געוואונשען א בעסערע שטעלע וויא דער גנעדיגער קורפירסט שלאָגט מיר פאָר, בעזאָנדערס נאָך דערי־בער, ווייל מען ערלויבט מיר פילאָזאָפישע פרייהייט. אָבער אזוי וויא איך האָב קיין מאָל ניט געהאט דיא אבזיכט ארויסצוטרעטען אלס עפענטליכער לעהרער, זאָ האָב איך ניט געקענט בעשליסען, וויא פיעל איך האָב ניט נאָכגעטראכט, צו בענוצען זיך מיט אזא גליקליכען צופאל. ערשטענס, דענק איך, אז דיא בעשעפטיגונגען אלס פראָפעסאָר וועלען מיר שטערען אין מיינע ווייטערע פילאָזאָ־פישע ארבייט; צווייטענס, ווייס איך ניט אין וועלכע גרענ־צען דארף זיך געפינען דיא מיר ערלויבטע פרייהייט צו פילאָזאָ־פירען, אום ניט ארויסצורופען א פערדאכט אין שטרעבונגען אָנצוגרייפען דיא שטאאטס־רעליגיאָן.

„דיא אורזאכע פון צוויסטיגקייטען וועגען רעליגיעזע פראגען ליעגט געוועהנליך ניט אזוי אין דער הייסקייט פון דעם רעליגיעזען געפיהל, וויא אין פערשיעדענע איינפאכע מענשליכע ליידענשאפטען און אויך אין דעם גייסט פון ווידערשפרוך, צוליעב וועלכען אפילו ריכטיגע זאכען ווערן פערדרעהט און פערדאמט. אזוי וויא איך האָב אויספרובירט אזעלכע אונאנגענעהמליכקייטען אפילו אין מיין איינ־זאמען לעבען, האָב איך מעהר גרונד צו פירכטען פאר זיי, ווען איך וועל פערנעהמען א הויכע שטעלע.

„דערפון קענט איהר זעהען, האָכגעשעצטער הערר, דאָס ניט דיא האָפנונג אויף א בעסערע לאגע האלט מיך דאָ אָפּ, זאָנדערן בלויז מיין ליעבע צו רוהע, וועלכע איך האָף צו פערזיכערען געוויסערמאסען דורך צוריקהאלטען זיך פון עפענטליכע לעקציעס. דארום בעט איך אכטונגספאָל דעם גנעדיגען קורפירסט, אז ער זאָל אזוי גוט זיין מיך צו בעפרייען פון דער שטעלע, וועלכע ער האָט פאר מיר בעשטימט.“

דיזער בריעף צייגט ניט נאָר, אז שפינאָזא האָט ניט געוואָלט אומבייטען זיין אָרימע פרייהייט אויף א גוט־בעלוינטע אָפיציעלע שטעלע, וואו ער וואָלט זיך געפילט בעשרענקט טראָץ דיא ערלויבניס

צו פּרעדיגען פּריי זיין פילאָזאָפיע, זאָנדערן אויך, אז ער האָט מעהר
פון אלעם געשעצט א רוהיגען לעבען. אין יענע צייטען, ווען שריי־
בערם און פילאָזאָפען האָבען ניט געקענט מאכען א לעבען פון זיי־
ער פעדער און האָבען נאָך געמוזט אָנקומען צו רייכע שעצערס פון
קונסט און וויסענשאַפטען צו קענען דרוקען זייערע ווערק—אין אזעל־
כע צייטען האָט מען טאקע בעדארפט זיין אזא הייליגער מענש וויא
ספינאָזא, אום זיך צו ענטזאגען פון א שטעלע, וועלכע וואָלט איהם
פערשאַפט כבוד און א לעבען אָהן מאטעריעלע זאָרגען. אנדערע
פילאָזאָפען און געלעהרטע וואָלטען זיך אָנגעכאפּט אָן אזא שטעלע
מיט בײדע הענד. ניט נאָר לייבניץ, וועלכער האָט זיך געחנפ׳עט צי
פירסטען און גלחים און איז פון הויט געקראָכען צו קענען צוזעצען
צו זיין נאָמען (א נאָמען מיט רעכט בעריהמט אין דער וועלט געשיכ־
טע) דעם טיטול באראָן מיט א „פאָן“, וואָלט מיט פערגעניגען אָנ־
גענומען צו זיין פּראָפעסאָר אין היידעלבערגער אוניווערזיטעט, זאָנ־
דערן אפילו דעקארט.

ווען ספינאָזא האָט צוריקגעוויזען אזא גוטע און עהרענהאפטע
שטעלע, האָט ער געוואָהנט אין א פענסיאָן ביי אן אלמנה אין האאג.
נאָר זיינע מיטעל זיינען געווען אזוי קליין, אז ער האָט באלד גע־
מוזט איבערציהען צו דעם אָרימען מאלער וואן־דער־ספּיק, ביי וועל־
מען ער האָט געוואָהנט ביז זיין טויט.

VIII.

פרעדיגט פערגניגען און לעבט וויא א פרוש.

זיינע נעהענטסטע פריינד האבען דערצעהלט, אז איין מאל איז ער 3 מאנאט כסדר ניט ארוים פון זיין צימער. אום זיך אביסעל צו צערשטרייען און צו בעפרייען זיין מוח פון פילאזאפישע געדאנקען, פלעגט ער ליעב האבען צו בעטראכטען דעם קאמפף פון פליעגען און שפינען אונטער א מיקראסקאפ. מאנכעס מאל פלעגט ער מאלען מיט א בליישטיפט בילדער, בעזאנדערס פארטרעטען פון זיינע פריינד און פון דיא איהם בעקאנטע פאלקס פיהרער. זיינע פארטרעטען האבען געהאט אן עהנליכקייט צו דיא אריגינאלען. איין מאל האט ער זיך זעלבסט אבגעמאלען, קוקענדיג אין א שפיעגעל, אין דעם קאסטיום פון דעם בעריהמטען נעאפאלטאנישען פישער מאזאניעלא, וועלכער האט אנגעפיהרט א מיאטעזש געגען דעם קעניג און איז ערמארדעט געווארען אין 1647. וואהרשיינליך איז ספינאזא געוועזען זעהר אויפגעלייגט אדער האט גלאט געוואלט מאכען א שפאס, ווען ער האט זיך אזוי אפגעמאלט, דען דיא ראלע פון פייערדיגען רעוואלוציאנער מאזאניעלא האט נאטירליך ניט געפאסט צו אזא רוהיגען פילאזאף. נאר עס איז מעגליך, אז ער האט סימפאטיזירט מיט מאזאניעלא, דען ער האט איבערהויפט סימפאטיזירט מיט דעמאקראטישע פאלקספיהרער. אין זיינע געדאנקען איז ער זיכער געוועזען רעוואלוציאנער.

אייניגע פון זיינע פריינד און פערעהרער האבען איהם ניט איין מאל פארגעשלאגען שטיצע, אבער ער האט זיך שטענדיג ענטזאגט, ערקלעהרענדיג, אז ער האט גענוג פון זיין ארבייט. אפילו ווען מען פלעגט איהם איינלאדען צו א גוטען מאהלצייט, פלעגט ער זיך

אפזאָגען, אָבוואָהל ער האָט אָפּט מעהר ניט געהאט וויא מילכיגע זופּ און א שטיקעל ברויט מיט עטוואָס ביער א גאנצען טאָג. ער איז אויך געגאַנגען ארים געקליידעט. זיין חאלאט איז געוועזן אויסגע־טראָגען און אין ערטער אָפּגעריסען.

סימאָן דע־וורים, איינער פון זיינע בעסטע נאָכפאָלגער און טרייעסטע פריינד, האָט זיך ביי איהם געבעטען צו נעהמען א גע־שאנק פון 2000 גולדען, אָבער ער האָט זיך ענטזאגט מיט דער בע־מערקונג, אז ער האָט גענוג וויא פיעל ער ברויכט און אז אזא גרויסע סומע געלד וואָלט איהם נאָר געשטערט צו ארבייטען. דיזער סימאָן דע־וורים איז געשטאָרבען א קורצע צייט נאָכדעם. ער האָט געוואָלט איבערלאָזען זיין גאנצען פערמעגען זיין געאכטעטען לעהרער, אָבער ספּינאָזא האָט איהם געבעטען דאָס ניט צו טאָן און אָנצושרייבען א צוואה אויף דעם נאָמען פון זיין ברודער, דעם געזעצליכען יורש. סימאָן דע־וורים האָט איהם געפאָלגט; אָבער אין דער צוואה האָט ער אָנגעשריעבען א פּונקט, אז מען זאָל יעהרליך געבען ספּינאָזא'ן א פּענסיע פון 500 גולדען. דער פילאָזאָף האָט אָנפאנגס זיך ענטזאגט אויך פון דיזער ירושה, אָבוואָהל אין דער צייט האָט ער שוין גאָר קיין כח ניט געהאט צו שלייפען גלאָז און דיא שווינדזוכט האָט איהם אליץ שטארקער געטריבען אין קבר. נאָר דער יורש, וועלכער האָט איהם אויך פערעהרט, איז אזוי צוגעשטאנען אז ער האָט שליסליך אָנגענומען דיא פּענסיע, אָבער נאָכהער האָט ער ערקלערט, אז 500 גולדען איז צופיעל פאר איהם און האָט מעהר ניט גענומען וויא 300 גולדען. ארום דער צייט האָט ער אויך געהאט נאָך א קליינע פּענסיע, וועלכע דער עדעלער יאַן־דע־וויטט האָט איהם איבערגע־לאָזען.

דאָס איז געוועזן א גרויסע הילפע פאר איהם אין דיא לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען, ווען דיא שווינדזוכט האָט איהם אויסגע־צעהרט, אז ער האָט זיך קוים געקענט האלטען אויף דיא פיס.

אזוי האָט ער זיין גאנצען לעבען געלעבט וויא א פּרוש, אין גרויס דחקות, אָבוואָהל ער האָט גאָר ניט געהאלטען דערפון, אז א מענש דארף זיך קוועלען און אָפּקומען אויף דער וועלט. פארקעהרט,

ער האָט געדיינקט, אז דער מענש דארף זוכען געזונטע פערגעניגען און גענוסען פון דער וועלט. אין איין אָרט פון זיין „עטיקע“ שרייבט ער וועגען דעם אזוי:

„נאָר א פינסטערער און טרויעריגער אבערגלויבען קען אונז שטערען צו גענוסען. מיין מיינונג איז: קיין גאָט און קיינער, אויסער דיא יעניגע וואָס האסען מיך, קען ניט געפינען א פערגעניגען אין מיין שוואכקייט און אין מיינע צרות און רעכענען פאר א גוטע זאך טרערען, שרעק, ווייטאָגען א. ז. וו., וועלכע צייגען אָן אויף א שוואכקייט פון דער נשמה. פארקעהרט, וואָס מעהר פערגעניגען מיר ערהאלטען, דערגרייכען מיר אלץ מעהר צו פאָלקאָמענהייט, דאָס הייסט מיר ווערען נויטווענדיגערווייזע בעטהייליגט אין דער געטליכער נאטור. דארום איז עס דיא אויפגאבע פון א חכם צו בענוצען זיך מיט זאכען און, וויא ווייט מעגליך, זיי צו גענוסען, אָבער ניט ביז ווידערווערטיגקייט, דען דאָס איז שוין ניט א גענוס. א ווייזער מאן, זאָג איך, דארף זיך פערזאָרגען און אויפהאלטען מיט אנגענעהמע און מעסיגע שפייז און געטרענק און אויך מיט דעם וואָהלשמעקען פון שעהנע און בליהענדע פלאנצען, מיט שעהנע קליידער, מוזיק, שפיעלען און פיזישע איבונגען, מיט טהעאטער און אנדערע אזעלכע זאכען, מיט וועלכע יעדערער קען זיך בענוצען אָהן שאָדען פאר אן אנדערן. דען דער מענשליכער קערפער איז צוזאמענגעשטעלט פון פיעלע טהיילען מיט א פערשיעדענע נאטור, וועלכע נויטיגען זיך שטענדיג אין נייע און פערשיעדענארטיגע נאהרונג, אום דער קערפער זאָל גלייך זיין פעהיג צו אלעס, וואָס קען ארויסקומען פון זיין נאטור, און פאָלגליך אויך, אום דיא נשמה זאָל פעהיג זיין צו בענעהמען און דערגרייכען פיעלע זאכען.“

אין דעם פונקט האָט ספינאָזא ניט געהאלטען פון זיין אייגענער לעהרע; נאָר אין דער פראגע וועגען לעבענסגענוס האָט זיך ביי איהם טהעאָריע אָבגעטהיילט פון פראקטיקע. ער האָט געפּרעדיגט צו לעבען אין פערגעניגען און אליין האָט ער נאָר געליטען, האָט זיך אָבגעזאָגט און געמוזט אָבזאָגען פון דיא געוועהנליכע זאכען אין טאג־טעגליכען לעבען. ער האָט אפילו געמוזט אליין קאָכען, אום צו

קענען דערהאלטען דיא נשמה אין גוף און ניט צו בלייבען א בעל־חוב און צו זיין גלייך, וויא ער האָט א מאָל אליין זיך אויסגעדריקט שפּאסהאפט, צו „א שלאנג וואָס האלט איהר עק אין איהרע אייגענע צעהנער."

דיא אורזאכע פון דיזען ווידערשפּרוך צווישען טהעאָריע און פּראקטיקע קענען מיר זיך נאָר ערקלערען דורך ספּינאָזא'ס זעלטענע בעשיידענהייט, דורך זיין אָבגעזונדערטקייט פון דער געזעלשאפט (דיא אידען האָבען איהם אָבגעשטויסען פון זיך און צו דיא קריס־טען איז ער ניט צוגעשטאנען, אויסער צו עטליכע איינצעלנע פּער־זאָנען), דורך זיין געוואָהנהייט צו לעבען אין ארמוטה און זיך צו־פריעדען צו שטעלען מיט ווייניג, דורך זיין ערדלען וואונש צו זיין פאָלשטענדיג אונאבהענגיג און צו לעבען נאָר פון דיא פרוכטען פון זיין ארבייט און בעזאָנדערס דורך זיין ליעבע צו פילאָזאָפיע און וויסענשאפטען. זיין „עטיקע" צייגט, אז דעם גרעסטען פערגעניגען האָט ער געהאט, ווען ער האָט זיך געקענט פערטיעפען און אָבגע־בען אין גאנצען צו זיינע ערהאבענע געדאנקען וועגען גאָט, נאַטור און מענשען. מען קען זאָגען וועגען איהם, אז ער האָט געלעבט אין זיין פילאָזאָפיע.

IX.

ספינאָזאָ'ס פּאָליטישע איבערצייגונגען און טויט.

אין אלע אנדערע הינזיכטען איז ספינאָזא געבליבען טריי ניט נאָר צו זיין אייגענער נאַטור, זאָנדערן אויך צו זיינע פילאָזאָפישע און סאָציאל־פּאָליטישע איבערצייגונגען. אין זיין „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" האָט ער געפּרעדיגט, אז יעדער בירגער איז פערפּפליכטעט צו קעמפּפען געגען אונרעכט און פאלשקייט מיט אלע מעגליכע געזעצליכע מיטעל, און ער האָט אליין אזוי געהאנ־דעלט, ווען ער האָט נאָר געהאט א געלעגענהייט דערצו.

אויבען איז שוין אָנגעצייגט געוועזן, אז ער האָט העפטיג פּראָ־טעסטירט אין נאָמען פון פרייהייט געגען דעם בעשלוס איהם ארויס־צושיקען פון אמסטערדאם, אזוי איז ער אויך ארויסגעטראָטען פאר זיין רעכט נאָך דעם טויט פון זיין פאָטער, ווען זיינע שוועסטער האָ־בען זיך ענטזאגט איהם צו געבען א חלק פון דער ירושה אויף דעם גרונד, דאָס דורך דעם חרם האָט ער פערלאָרען אלע בירגערליכע רעכט. מיר ווייסען שוין, אז ער האָט זיך גאנץ ווייניג געקימערט וועגען געלד איבערהויפּט. דיא ירושה פון זיין פאָטער איז אויך געווען א גאנץ קליינע, און ווען ער האָט געוואונען דעם פּראָצעס, האָט ער גערן אָבגעגעבען אליין זיין חלק צו זיינע שוועסטער. אָבער ער האָט געהאלטען פאר נויטיג אָנצופאנגען א פּראָצעס אויס פּרינ־ציפּ, אום צו בעשטימען דורך א געריכט, אז א חרם איז ניט גילטיג אין פּאָליטישע בירגערליכע אנגעלעגענהייטען. ווען זיינע שוועסטער וואָלטען ניט אָנגעגעבען דעם חרם אלס גרונד, ווארום זיי ווילען איהם ניט געבען א חלק פון דער ירושה, וואָלט ער זיכער קיין מאָל ניט אָנגעפאנגען א פּראָצעס וועגען דעם.

זיין ווירטה, דער עהרליכער מאלער וואן־דער־ספּיק, האָט דער־צעהלט, אז דער פילאָזאָף איז אזוי אויפגערעגט און צוקאָכט געווען, ווען ער האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טראגישען סוף פון זיין

פריינד יאן־דע־וויטט, דאָס ער האָט געוואָלט ארויסלויפען אויף אן עפענטליכען פלאץ אין האאג און אָנקלעפען א פּראָקלאמאציאָן גע־גען דיא ווילדע מענגע, וועלכע האָט ערמאָרדעט דעם עדעלען שטאאטסמאן. אין דיזער פּראָקלאמאציאָן, וועלכע ער האָט אין היי־לענעס און אין דער גרעסטער אויפרעגונג אָנגעשריעבען, האָט ער דיא מערדערס און דיא פּאָליטישע געגנערס פון יאן־דע־וויטט גע־רופען „געמיינסטע בארבארען.“ וואן־דער־ספּיק האָט ערקלערט דעם פילאָזאָף, אז ער שפּיעלט איינפאך מיט זיין לעבען, ווען ער וועט אָנקלעפּען דיא פּראָקלאמאציאָן, אָבער ספּינאָזא האָט איהם ניט געהערט און האָט זיך געאיילט ארויסצוגיין אין גאס. אום איהם אָפּצוהאלטען פון אזא געפעהרליכען שריט, האָט וואן־דער־ספּיק איהם איינפאך פערשלאָסען אין זיין צימער.

דיא ערמאָרדונג פון יאן־דע־וויטט איז געווען אזא ווילדער פער־ברעכען, אז אלע פּאָלקספריינדע זיינען אויפגעבראכט געוואָרען. ער איז געווען איינער פון דיא עדעלסטע מענער פון זיין צייט און א זעהר פעהיגער שטאאטסמאן דערצו. צוואנציג יאָהר איז ער געווען דער הויפּטמיניסטער פון האָלאנד און דער פיהרער פון דער רעפּוב־ליקאנער פּארטיי. אונטער זיין רעגיערונג האָט עס האָלאנד דער־גרייכט דיא העכסטע שטופע פון איהר מאכט. נאָר אין 1672 יאָהר איז האָלאנד פּלוצלונג בעפאלען געוואָרען פון א גרויסע פראנצוי־זישע ארמעע, וואָס דער קעניג לודוויג XIV האָט געשיקט צו אונטערדריקען דיא רעפּובליק, דעם נעסט פון פרייהייט אין יענער צייט.

דיא האָלענדישע רעגיערונג האָט קיין צייט געהאט זיך פּאָרצו־בערייטען. דיא פראנצויזישע ארמעע האָט דארום מארשירט אָהן שטערונגען. יאן־דע־וויטט איז דאן געצוואונגען געווען צו נעהמען זיך צו דיפּלאָמאטישע מיטעל. ער האָט אָנגעפאנגען צו פערהאנדלען מיט פּרינץ קאָנדע, דעם קאָמאנדיר פון דער פראנצויזישער ארמעע. זיינע פּאָליטישע געגנער האָבען דאן פערשפּרייטעט פאלשע קלאַנ־גען, אז ער האָט פערראטהען דאָס פאטערלאנד, און א מענגע פון אנגערייצטע בויאנעס איז אויף איהם אָנגעפאלען און האָט איהם

דערשלאָגען אויף טויט אין דער צייט, ווען ער איז געפאָהרען בע־זוכען זיין ברודער, וועלכער איז איינגעשפּארט געוואָרען אין א גע־פענגניס אויף דער בעשולדיגונג אין האָכפעררעטה.

עס האָט ניט פיעל געפעהלט, אז ספּינאָזא זעלבסט זאָל האָבען אזא טראַגישען סוף, וויא זיין עדלער פריינד און בעשיצער יאַן־דע־וויטט. אין 1673, אין דער צייט פון דער מלחמה מיט פראנקרייך, האָט ספּינאָזא בעקומען א בריעף, אין וועלכען מען האָט איהם איינ־געלאדען צו קומען אין דער הויפּטקוואַרטיר פון פּרינץ קאָנדע, וועל־כער האָט געוואָלט איהם זעהען. דער בריעף איז געשריעבען געוואָ־רען פון זיינעם א פריינד, א פּאָלקאָווניק מיט דעם נאָמען סטופּ, וועלכער האָט געדיענט אין דער פראנצויזישער ארמעע. דארום האָט ספּינאָזא אָנגענומען דיא איינלאדונג; אָבער עס איז אויך זעהר מעג־ליך, אז זיין רייזע האָט געהאט א פּאָליטישען צוועק.

וואָס עס איז פאָרגעקומען אין דער פראנצויזישער הויפּטקוואר־טיר, ווען ספּינאָזא איז געקומען, ווייס מען ניט ביז היינטיגען טאָג. וואן־דער־ספּיק האָט נאכהער דערצעהלט, אז ספּינאָזא האָט איהם איבערגעגעבען, דאָס דעם פּרינץ קאָנדע האָט ער ניט געטראָפען און דאָס דער מארשאל לוקסאמבור האָט איהם פאָרגעשלאָגען אין דעם פּרינץ'ס נאָמען צו ווידמען א ווערק דעם פראנצויזישען קעניג. דער־פאר האָט מען איהם פערשפּראָכען א לעבענסלענגליכע פּענסיע. נאָר אזוי וויא ספּינאָזא איז געוועזען זעהר צוגעבונדען צו זיין פרייען פאטערלאנד און האָט אויך פיינט געהאט דעם פראנצויזישען קעניג, האָט ער זיך דערפון ענטזאגט. נאָך פראנצויזישע בעריכטען, האָט זיך ספּינאָזא עטליכע מאָל אונטערהאלטען מיט פּרינץ קאָנדע זעלבסט.

נאָר וויא דיא מעשה איז דאָרטען ניט געוועזען, זיכער איז עס, דאָס ווען ספּינאָזא איז צוריקגעקומען נאָך האאג, האָט מען גלייך פערשפּרייטעט צווישען פּראָסטען פּאָלק א קלאנג, דאָס ער איז א פעררעטהער און א פראנצויזישער שפּיאָן. אזוי וויא זיין פריינד־שאפט צו יאַן־דע־וויטט איז געוועזען בעוואוסט, איז דער פערדאכט אויף איהם געוואָרען נאָך גרעסער. דיא געגענער פון יאַן־דע־וויט'ס

פארטיי האָבען וואהרשיינליך אונטערגעהעצט דעם המון געגען דעם פילאָזאָף, און אייניגע האָבען אָנגעפאנגען צו שרייען, אז „מען דארף מאכען א סוף מיט אזא געפעהרליכען מענש.“ וואן־דער־ספיק האָט זיך ערנסט געשראָקען, אז דיא מענגע וועט זיך אריינרייסען אין זיין הויז און וועט ערמאָרדען ספינאָזא׳ן. אָבער דער פילאָזאָף האָט איהם קאלטבלוטיג בערוהיגט.

„זאָרגט ניט וועגען מיר, האָט ער געזאָגט צו זיין ווירטה. מיר איז זעהר לייכט זיך צו רעכטפערטיגען. פיעלע אָנגעזעהנע בירגער און אייניגע מיטגליעדער פון דער רעגיערונג וויסען, ווארום איך בין געפאָהרען. נאָר ווען עס וועט עטוואָס טרעפען, וויא נאָר דער המון וועט זיך א לאָז טאָן אויף אייער הויז, וועל איך ארויסגיין צו זיי, ווען זיי זאָלען אפילו וועלען מיך אומבריינגען, וויא דעם אונגליקליכען דע־וויטט. איך בין אן עהרליכער רעפובליקאנער און האָב קיין מאָל ניט געהאט אין זינען עטוואָס אנדערעס אויסער דעם נוצען און דעם נצחון פון מיין פאטערלאנד.“

דאָס צייגט קלאָר, אז ער איז געשיקט געוואָרען פון דער האָ־לענדישער רעגיערונג צום פרינץ קאָנדע וועגען געוויסע שטאאטס־אנגעלעגענהייטען. וואהרשיינליך האָט דיא רעגיערונג אויך בערו־היגט דאָס פאָלק וועגען ספינאָזא׳ס רייזע, דען מען האָט איהם ניט געריהרט און געלאָזען ענדיגען זיינע יאָהרען אין רוהע.

ניט פיעל איז איהם שוין געבליעבען צו לעבען. זיינע טעג זיינען געווען געצעהלטע, דיא שווינדזוכט האָט אין גאנצען אונטערגעגראָ־בען זיין געזונד טראָץ דעם, וואָס ער האָט זיך אָבגעהיט וויא וויט ער האָט נאָר געקענט. דער שטויב פון דיא געשלייפטע גלאָז האָט זעהר שעדליך געווירקט אויף איהם און פערקירצט זיינע געצעהלטע יאָהרען. אין זיינע בריעף האָט ער ניט איין מאָל דערמאָנט, אז ער ליידעט פון בלוטפערלוסט און פיעבערס, וועלכע זיינען פער־בונדען מיט שווינדזוכט. זיינע פריינד האָבען גוט געוואוסט, אז ער וועט ניט לאנג ליידען אויף דער וועלט. איינער פון זיי האָט אין יאנואר 1677 געשריעבען צו לייבניץ׳ן: „איך האָב מורא, אז מיר וועלען באלד פערלירען ספינאָזא׳ן.“ א מאָנאט נאָכדעם איז דער

גרויסער און עדעלער פילאָזאָף אויסגעגאנגען. נאָך מיט א טאָג פאר זיין טויט איז ער ארונטער צו זיינע בעלי־הבתים, אום מיט זיי זיך א ביסעל אונטערהאלטען, וויא ער פלעגט עס אָפט טאָן. אָבער ער האָט זיך שוין געפיהלט זעהר שלעכט, דען ער האָט ארויסגערופען זיין פריינד מעיער פון אמסטערדאם. עטליכע שטונדען נאָך זיין פריינד'ס קומען, דעם 21טען פעברואר 1677, האָט ער ארויסגעלאָזען דעם לעצטען אָטהעם פון זיינע פערצעהרטע לונגען. איינער פון זיינע פיינד האָט געשריעבען, אז „געלעהרטע האָבען געשטרייטעט, אויב אזא געפעהרליכער אטהעאיסט האָט פערדיענט אזא לייכטען טויט".

מיט עטליכע מאָנאט פאר זיין טויט איז איהם גראדע אויסגעקומען צו זעהען א גרויסען און פרעהליכען יום טוב פון דער אמסטערדאמער געמיינדע, וועלכע האָט איהם אָבגעשטויסען פון זיך. דאָס איז געווען דיא ערעפנונג פון דער הערליכער סינאגאָגע, וועלכע דיא פּאָרטוגעזער אידען האָבען אויפגעבויט אלע אינקוויזיציאָנען אויף צו להכעים. מיט הונדערט יאָהר פריהער האָט אין אמסטערדאם קיין איד ניט געטאָרט וואָהנען און דיא אינקוויזיציאָן האָט דאָרט געהערשט מיט איהר גאנצע שרעקליכע מאכט. אין 17טען יאהרהונדערט איז שוין אָבער דער פּאָרטשריט געווען אזוי גרויס אין האָלאנד, אז פיעלע קריסטען האָבען אנטהייל גענומען אין דיא צערעמאָניעס לכבוד דער נייער גרויסער סינאגאָגע.

ספינאָזא האָט געקוקט פון ווייטען אויף דיזע צערעמאָניעס און דיזע שמחה פון דיא אידען אין האָלאנד. וואָס ער האָט געפיהלט דערביי, דאָס האָט ער קיינעם ניט געזאָגט. ער איז דאן זעהר פערנומען געווען מיט פּאָרבערייטונגען צו דרוקען זיין לעצטע און גרעסטע ווערק, „דיא עטיקע", וועלכע איז ערשינען נאָך זיין טויט און פון וועלכע מיר וועלען ריידען אין נעכסטען קאפיטעל.

X.

ספינאָזאָ'ס לעצטע ווערק.

דער קערפּער פון דעם אונשטערבליכען פילאָזאָף איז ערעסטירט געוואָרען פון אן אפּטייקער, וועלכער האָט פערלאַנגט עטליכע גולדען פאר דיא רפואות, וואָס מען האָט ביי איהם גענומען אין דער צייט פון ספּינאָזאָ'ס קראַנקהייט. זיין „פערמעגען" איז אויך פערהאַל־טען געוואָרען פאר קליינע חובות. דיזער פערמעגען איז בעשטאַנען פון א בעט, א מיקראָסקאָפּ, א שלייף־אינסטרומענט פאר גלעזער, עטליכע בילדער און ביכער. ווען מען האָט זיי פערקויפט, האָט קוים געקלעקט צו בעצאָהלען זיינע קליינע חובות. זיין שוועסטער האָט זיך גלייך ענטזאגט פון איהרע רעכטע אויף זיין ירושה, ווייל זיא האָט איהם געהאַלטען פאר א פערשאָלטענעם נאָך דעם חרם.

זיינע פריינד האָבען איהם בעערדיגט מיט א שטיקעלע פּאראד. כמעט אלע פריידענקער פון דער שטאָט — זייער צאָהל איז אָבער געווען קליין — און 6 קאַרעטען האָבען געפאָלגט נאָך זיין אָרימען ארון. ער איז געשטאָרבען אָרים און איינזאם וויא ער האָט געלעבט.

אָבער ער האָט איבערגעלאָזען א גייסטיגען אוצר, וועלכער איז ערשט ריכטיג אָבגעשאצט געוואָרען 200 יאָהר נאָך זיין טויט, ווען דיא גרעסטע געלעהרטע און פערטרעטער פון דיא ציוויליזירטעסטע נאציאָנען האָבען געפייערט זיין אנדענקען אין האאג, וואו מען האָט איהם אויך געשטעלט א דענקמאל אין 1880. דיזער אוצר איז בעשטאַנען אין דיא ווערק, וואָס ער האָט געלאָזען. ער האָט אָנ־געזאָגט זיין ווירטה וואן־דער־ספּיק גלייך נאָך זיין טויט איינצופּאַ־קען אין א קאַסטען זיינע מאנוסקריפּטען און זיי אוועקשיקען צו זיינע פריינד אין אמסטערדאם. דער עהרליכער מאלער האָט פּינקט־ליך אויסגעפיהרט דיא בקשה פון דעם אָרימען און פערפאָלגטען פילאָזאָף און זיינע פריינדע האָבען זיי צו ענדע פון דעם זעלבען

'אחר פערעפענטליכט נאָר מיט דיא ערשטע בוכשטאבען פון זיין נאָמען, ווייל ער האָט זיך פערבאָטען צו דרוקען זיין פולען נאָמען.
דיזע Opera Posthuma (ווערק נאָך'ן טויט) האָבען ענטהאל־טען: „דיא עטיקע", „דעם פּאָליטישען טראקטאט", „דיא גראמא־טיקע פון דער העברעאישער שפּראך" און זיין קאָרעספּאָנדענץ.

פון דיזע ווערק איז נאָר „דיא עטיקע" געווען געענדיגט, דיא איבעריגע האָבען ענטהאלטען עטליכע קאפּיטלעך. דעם „פּאָליטי־שען טראקטאט" האָט ספּינאָזא אָנגעפאנגען צו שרייבען א קורצע צייט פאר'ן טויט און האָט נאָר אויסגעדריקט זיינע בעטראכטונגען איבער מאָנארכישע און אריסטאָקראטישע רעגירונגען. איבער דע־מאָקראטישע רעפּובליקען האָט ער צייט געהאט צו פערצייכנען עט־ליכע פראזען, נאָר פון זיינע בריעף און פון דיא אויבען־דערמאָנטע פּאָליטישע האנדלונגען, בעזאָנדערס פון דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָלי־טישען טראקטאט", ווייס מען, אז ער איז געווען אן אנהענגער פון אזא רעפּובליק, אין וועלכער דאָס גאנצע פאָלק זאָל האָבען א דעה.

דעם "דקדוק לשון הקדוש„ האט ער אָנגעשריבען, ווייל אין דעם „טעאָלאָגיקאָ־פּאָליטישען טראקטאט" האָט ער ערקלערט, אז מען מוז גוט קענען דיא העברעאישע שפּראך צו זיין אין שטאנד גרינד־ליך צו פערשטעהען און צו פערטייטשען ריכטיג דיא הייליגע שריפטען. ער האָט עס געהאלטען פאר זיין פפליכט בעקאנט צו מאַ־כען דיא געלעהרטע מיט לשון קודש. אום צו געבען א ריכטיגע איבערזעצונג פון דער ביבעל, וויא ער האָט עס פערשטאנען, האָט ער אויך אָנגעפאנגען איהר צו איבערזעצען אין דער האָלענדישער שפּראך. נאָר ער האָט איין מאָל פערברענט דיזע איבערזעצונג, מען ווייס ניט ווארום. מען רעכענט, אז ער האָט עס געטאָן אין איינע פון דיא מינוטען פון פערצווייפלונג, דען דער גרויסער פילאָזאָף איז נאָך אלעמען אויך געווען א מענש.

XI

דיא עטיקע.

אין אלגעמיין האָט ספינאָזא ווייניג אָנגעשריעבען. דאָס איז מייסטענס געקומען דערפון, וואָס ער האָט אָבגעגעבען א סך צייט צו זיין ארבייט, אום צו האָבען פון וואָס צו לעבען, און צוליעב דעם, וואָס ער האָט געשריעבען „דיא עטיקע" אין אזא פאָרמע, אז ער האָט געמוזט זעהר פיעל צייט פערברענגען אין נאָכטראכטען וועגען יעדען וואָרט און אָפט איבערשרייבען זאצען און קאפיטלעך. מען וויים, אז ער האָט יאָהרענלאנג געארבייט אויף דיזען ווערק, אין וועלכען ער האָט ערקלערט זיין פילאָזאָפיע.

דיזע פאָרמע הייסט דיא געאָמעטרישע. דיא יעניגע, וואָס האָבען געלערנט געאָמעטריע, ווייסען גאנץ גוט, וואָס דאָס מיינט. פאר דיא יעניגע, וואָס זיינען אונבעקאנט מיט געאָמעטריע און איבערהויפט מיט דעם מאטעמאטישען מעטהאָד, ווערלען מיר אין קורצען בעמערקען, אז דאָס מיינט ציהען שליסע פון געוויסע זעלבסטפערשטענדליכע פונקטען, וועלכע מען רופט אקסיאָמען, און פון געוויסע בעשטימונגען. לאָמיר נעהמען אזא אויגענשיינליכע וואהרהייט אָדער אקסיאָמע, וויא, אז „דאָס גאנצע איז מעהר פון זיינעם א טהייל," אָדער אז „צוויי זאכען, וואָס זיינען גלייך צו א דריטע, מוזען אויך זיין גלייך איינע צו דיא אנדערע". דאָס דארף מען ניט בעווייזען, דאָס איז זעלבסטפערשטענדליך, אָבער דיא גאנצע געאָמעטריע איז בעגרינדעט אויף עטליכע אזעלכע אקסיאָמען. איין זאץ ציהט זיך פון אן אנדערן, איין בעשטימונג פאָלגט פון אן אנדערע מיט אן אייזערנע לאָגיקע אויף דיא גרונדען פון שטרענגסטען סילאָגיזמוס אָדער דעדוקציאָן (ציהען שליסע פון אלגעמיינע בעגריפע). (*)

(*) וועגען סילאָגיזמוס און דיא מעטהאָדען פון דענקען, זעהט מיין ביאָגראפיע פון „אריסטאָטעל", אויך ארויסגעגעבען פון דער אינטערנאציאָנאלער ליטערערי פובלישינג קאָמפאניע.

וויא באלד דיא ערשטע זאצען און בעשטימונגען זיינען נאר ריכטיג, מוז שוין אויך זיין ריכטיג אלעס, וואס עס פאלגט לאגיש דערפון. דיא אויספיהרונגען אין דער געאמעטריע וועגען ליניעס, אבערפלעכען און קערפערס זיינען אונבעשטרייטבאר, זיי פאלגען נויטווענדיגער־ווייזע איינע פון דיא אנדערע, ווייל דיא אקסיאמען, אויף וועלכע מען שטיצט זיך ביי דיזע אויספיהרונגען, זיינען ווירק־ליך אויגענשיינליך ריכטיג. ווען מען זאל קענען געפינען אין דער אלגעמיינער בעטראכטונג וועגען דיא נאטור און דעם מענש, דאס הייסט אייגענטליך אין דער פילאזאפיע, אזעלכע אקסיאמען וויא אין דער געאמעטריע, דאן קען מען שוין שאפען אזא פילאזאפישע סיסטעם, וואס זאל מוזען אנערקענט ווערן פון יעדען פאר א ריכ־טיגע און וואס זאל דינען אלס פונדאמענט פון אלע מענשליכע האנדלונגען.

אט אזא פילאזאפישע סיסטעם האט ספינאזא געזוכט און דא־רום האט ער געשריעבען זיין „עטיקע" (דערווארט שטאמט פון דעם גריכישען „עטהיקוס", וואס בעדייטעט מאראל; יעצט פער־שטעהט מען אונטער דיזען ווארט לעהרען איבער דיא פפליכטען, רעכטע און פיהרונגען פון מענשען) נאך דעם מוסטער פון דער געאמעטריע. שוין זיין בוך איבער דעקארט'ס פילאזאפיע, וואס ער האט צוזאמענגעשטעלט פאר זיינע שילער, וויא מיר ווייסען עס, האט ער אנגעשריעבען אין א געאמעטרישע פארמע; דיא ערשטע שליסע האבען געפאלגט פון דיא אקסיאמען און ערשטע בעשטימונ־גען, די צווייטע שליסע פון דיא ערשטע א.ז.וו. ספינאזא איז ניט גע־ווען דער ערשטער איינצופיהרען דיא געאמעטרישע פארמע אין דע־קארט'ס פילאזאפיע. פיעלע שילער פון דעם פראנצויזישען פילא־זאף האבען זיך בענוצט מיט דיזע פארמע, אבער קיינער פון זיי איז ניט אוועק אזוי וויט און גרינדליך וויא ספינאזא, ווייל קיינער פון זיי האט ניט געהאט אזא טיעפע דענקונגס־קראפט און אזא געניאלען קאפ וויא ער.

ספינאזא האט יעדענפאלס פעסט געגלויבט, אז איהם איז ענדליך געלונגען ניט נאר צו שאפען א שטרענג־לאגישע פילאזאפי־

שע סיסטעם, נאָר אויך אזא ריכטיגע און פונדאמענטאלע, אז אלע מוזען איהר אָננעהמען. דארום האָט ער עס אזוי לאנג און שווער געארבייט אויף זיין „עטיקע", איהר איינצושפאנען אין א געאָמעט־רישער פאָרמע. דיזע פאָרמע איז געווען ענג פערבונדען מיט דעם אינהאלט, מיט זיין גאנצען דענקען, דען אָבוואָהל ער האָט גע־זוכט זיך צו שטיצען אויף בעוויזענע פאקטען און וויסענשאפטליכע וואהרהייטען, איז ער דאָך געווען וואָס מען רופט א מעטאפיזיקער. ער האָט זיך ניט געקענט בעפרייען אין גאנצען פון דער אלטער פילאָזאָפיע, וועלכע האָט געזוכט דיא וואהרהייט ניט אין דער ארומיגער נאטור, זאָנדערן אין דעם מענשען זעלבסט, ריכטיגער: אין דעם מענשליכען דענקען.

אום דער לעזער, וואָס איז ניט בעקאנט מיט פילאָזאָפישע ווערק און האָט אויך ניט געלערנט לאָגיקע, זאָל פערשטעהן וואָס מיר מיי־נען דאָ, האלטען מיר פאר נייטיג צו זאָגען א פאָר ווערטער וועגען דעם מעטאפיזישען מעטהאָד פון דענקען, וועלכער האָט געהערשט ביז אונזער צייט און וועלכער גנב'עט זיך נאָך יעצט דורך אין פיעלע לעהרען איבער דער נאטור, בעזאָנדערס איבער דעם מענש. דער וואָרט „מעטאפיזיק" איז א גריכישער און בעדייטעט: זאכען וואָס זיינען אויסערהאלב דיא פיזישע וועלט, אָדער וואָס עקזיסטי־רען נאָר אין דער געדאנקען־וועלט, אין אונזער פערשטאנד. אלע אונזערע אלגעמיינע בעגריפע, וויא אונענדליכקייט, עקזיסטענץ, בעוועגונג, ענדערונג, אורזאכע, צייט, עוויגקייט, אונשטערבליכ־קייט א. ז. וו. האָט מען צוגערעכענט צו מעטאפיזיק, דאָס הייסט צו איבערנאטירליכעס. דיא פסיכאָלאָגיע (לעהרע איבער אונזער גייסט) לערנט אונז יעצט, וויא אזוי דיזע אלגעמיינע בעגריפע ענט־שטעהען און ווערן ענטוויקעלט אין אונזער מארך, נאָר דיא גריכישע פילאָזאָפען, דארונטער אויך אריסטאָטעל, און אלע זייערע נאָכ־פאָלגער אין מיטעלאלטער און אויך טהיילווייז אין דער נייער צייט האָבען דאָס בעטראכטעט פאר אינערליכע איינגעבאָ־רענע אידעען, וועלכע האָבען קיין שייכות ניט מיט דער אויסערער אָדער פיזישער וועלט.

דיא גרונדלאגען פון ריכטיגען וויסען, פון אמת'ער פילאָזאָפיע האָט מען געזוכט אין דעם מענשען'ס דענקען, אין זיין פערנונפט, אזוי וויא מען וואָלט געקענט אָבטהיילען דיא פיזישע און גייסטיגע נאטור פון מענשען. דיא פיזישע וועלט, האָט מען פילאָזאָפירט, ענדערט זיך, דיא ארומיגע זאכען נעהמען אָן פערשיעדענע פאָרמען, אונזערע חושים נארען אונז, מיר זעהען זאכען אנדערס וויא זיי זיינען אין דער ווירקליכקייט. דאָך בעגרייפען מיר, אז דיא נאטור איז אונענדליך און אייביג, אז עטוואס עקזיסטירט דאָך אייביג, טראָץ אלע ענדערונגען, א. ז. וו. מוז דאָך עפּעס זיין אין אונז זעלבסט, וואָס פיהרט אונז צו אזעלכע אלגעמיינע בעגריפע, צו אעלכע הויכע אידעען.

אָט דיזען „עפּעס" האָט מען פערבונדען מיט גאָט. און דיא מעטאפיזישע פילאָזאָפיע איז ענג צוזאמענגעפלאָכטען געוואָרן מיט טהעאָלאָגיע (חכמת האלהות) און איז געוואָרען דער קוואל, פון וועלכען דיא גלחים האָבען געשעפּפט זייער גאנצע חכמה און אלע זייערע בעווייזען פיר דיא עקזיסטענץ פון גאָט, פון דער נשמה א. ז. וו.

אריסטאָטעל האָט געלייגט א ריכטיגען גרונדשטיין פאר אלע מעטאפיזישע פילאָזאָפען אין זיין לעהרע איבער סילאָגיזמוס, דאָס הייסט איבער דיא ארט און וויזע וויא מיר רעזאָנירען און ציהען שליסע פון אלגעמיינע אידעען און בעהויפּטונגען. אין פערלויף פון צוויי טויזענד יאָהר האָט מען נאָר אויף פערשיעדענע ארטען און מיט פערשיעדענע ווערטער איבערגעקייט זיינע אויספיהרונגען. מען האָט זיך געגריבעלט אין זיך זעלבסט, אין דיא זאָגענאנטע „איינגעבאָרענע אידעען", אין דעם איינענעם גייסט אָדער נשמה, אום צו געפינען א פעסטען גרונד פיר שליסע איבער גאָט, נאטור און מענשען. יעדער האָט פריהער אָנגענומען א געוויסען געדאנקען אלס גרונד פון זיין לעהרע און נאכהער איז ער שוין געגאנגען ווייטער נאָך דיא געזעצע פון לאָגיק. דיזע ארט דענקען הייסט דער ד ע ד ו ק ט י װ ע ר מ ע ט אָ ד, און דיא מעטאפיזישע פילאָזאָפיע האָט זיך כמעט אויסשליסליך געשטיצט אויף איהם.

אָבער דיא אויסערע וועלט ווירקט דאָך אויף אונז, אויף די גייַ־סטיגע וועלט. די פיזישע וועלט מיט אלע איהרע ענדערונגען עקזי־סטירט דאָך שטענדיג, די חושים מאכען אויף אונז איינדריקע, מיט וועלכע מיר מוזען זיך רעכענען ניט נאָר אין דעם פּראקטישען לע־בען, זאָנדערן אפילו אין דער העכסטער מעטאפיזישער פילאָזאָפיע. וויא שטארק א מעטאפיזיקער זאָל ניט גלויבען, אז דער אלגעמיי־נער בעגריף פון, צום ביישפיעל, הייסקייט איז אן איינגעבאָרענער אָדער שטאמט פון אן אלוועלטליכע נשמה, פון אן עסענץ, סוב־סטאנץ, אָדער וויא מען זאָל עס ניט רופען, וועט ער דאָך מוזען צוגעבען, אז אין דער ווירקליכקייט קענען מיר נאָר דאן וויסען, אויב א בעשטימטע זאך איז הייס, ווען מיר ריהרען איהר אָן. נאָך מעהר, ווען אין דער פיזישער נאטור וואָלטען ניט געווען הייסע אָדער קאלטע זאכען, וואָלטען מיר גאָר קיין בעגריף ניט געהאט וועגען הייסקייט אָדער קאלטקייט. דיא מעטאפיזיקער האָבען אזוי ניט גע־אורטהיילט. אָבער ביי פיעלע זייערע בעטראכטונגען האָבען זיי איינגעזעהען, אז מען קומט אויך צו בעגריפע דורך דיא ווירקונגען פון דער אויסערער וועלט, דורך ערפאהרונג און פּראָבעס. דאָס הייסט מיט אנדערע ווערטער, אז מיר קומען צו געוויסע שליסע און אלגעמיינע געדאנקען דורך א רייהע פון איינצעלנע פאקטען, דורך דיא איינדריקע פון אונזערע חושים. וואָס פאר א פּראָצעס עס קומט פאָר אין אונז, ווען פון איינצעלנע איינדריקע דורך אונזערע חושים קומען מיר צו אלגעמיינע בעגריפע און אידעען, דאָס האָט מען ערשט גרינדליך נאָכגעפאָרשט אין אונזער צייט, ווען דיא וויסענ־שאפטען איבער דעם מענש האָבען געמאכט ריזיגע פּאָרטשריטע, אָבער דיא מעטאפיזיקער האָבען דאָס זעהר ווייניג נאָכגעפאָרשט. יעדענפאלס האָט דיזער מעטאָד פון דענקען נאטירליך שטענדיג עקזיסטירט און מען האָט איהם אויך בענוצט אין דער פילאָזאָפיע. ער הייסט דער אנאליטישער אָדער אינדוקטיווער מעטאָד.

דיא דענקונגס־וויזע, וועלכע פיהרט אונז פון אלגעמיינע גע־דאנקען צו איינצעלנע פעלע, הייסט דעדוקציאָן, דיא דענקונגס־וויי־זע, וועלכע פיהרט אונז פון איינצעלנע פעלע צו אלגעמיינע געדאנ־

קען, הייסט אינדוקציאָן. זיי האָבען שטענדיג עקזיסטירט צוזאמען אין דעם מענשענס גייסט אוןביידע צוזאמען מאכען זיי אונז פאר דענקענדע בעשעפעניסען. אָבער זאָלאנג מענשען האָבען בעזעסען ווייניג פאקטען וועגען דיא אויסערע נאטור, זאָלאנג זיי האָבען וויי־ניג נאָכגעפאָרשט, געהאט ווייניג ערפאהרונג און געמאכט ווייניג פראָבעם, זיינען זיי מעהר גענייגט געווען צו ציהען שליסע פון זייערע אלגעמיינע בעגריפע, וועלכע זיינען שליסליך געווען דער רעזולטאט פון אינדוקציאָן, וויא מיר ווייסען עס יעצט. בעזאָנ־דערס ווען זיי האָבען געטראכט וועגען דיא נאטור, וועגען דיא אור־זאכען פון דיא ערשיינונגען, וועלכע זיינען נאָך געווען פאר זיי געהיימניסע, האָבען זיי זיך אָנגעכאפט אָן אן אלגעמיינעם בע־גריף אָדער איינפאל אָן אן איינבילדונג און האָבען שוין דערפון גע־צויגען שליסע און אויסגעארבייט מיסטישע (סתרי תורה) און מע־טאפיזישע סיסטעמען. דאָס איז אין אלגעמיין געווען דיא מעטא־פיזישע פילאָזאָפיע, וועלכע האָט זיך הויפטזעכליך געשטיצט אויף דעם דעדוקטיווען מעטאָד.

מיט דער צייט אָבער, ווען מען האָט מעהר געלערנט דיא נא־טור און איהרע געזעצע, ווען מען האָט געקראָגען מעהר ערפאהרונג, ווען מען האָט געמאכט מעהר פראָבעס און גרינדליכע בעאָבאכטונ־גען און ווען מען האָט אויך איינגעזעהען, אז דיא גאנצע מעטא־פיזישע פילאָזאָפיע דרעהט זיך ארום וויא אין א בעצויבערטען צירקעל און פיהרט שליסליך צו קיין נייען געדאנקען און צו קיינע ניצליכע רעזולטאטען אין פראטישען לעבען — האָט מען אלץ מעהר זיך גענומען צום אנאליטעשען מעטהאָד אויף דעם וויסענשאפט־ליכען וועג.

דער 17טער יאהרהונדערט איז געווען דיא איבערגאנגס־צייט פון מעטאפיזישע דעדוקציאָן צו וויסענשאפטליכע אינדוקציאָן, פון גריבלעריי אין אלטע פילאָזאָפישע ווערק און אין אלגעמיינע גע־דאנקען צו נאָכפאָרשונגען און פראָבעם אין דער פיזישער וועלט, פון איבערניציווען אלטע פילאָזאָפישע סיסטעמען צו א זאמלונג פון פאקטען פיר נייע פילאָזאָפישע סיסטעמען, פון סתרי תורה און

קבלה צו פערגונפט. אָבער דיא טיעפסטע דענקער, וועלכע האָבען הויך געשעצט דיא וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען און ענטדע־קונגען און וועלכע האָבען זיך געזוכט צו שטיצען אויף פאקטען און דעם אנאליטישען מעטהאָד אין זייערע אויספיהרונגען, האָבען זיך דאָך, וויא געזאָגט, ניט געקענט אין גאנצען אָפרייסען פון דיא אַלטע מעטאפיזישע פערדרעהעניסען און פון מיסטיציזמוס און האָבען זיך פיעל געשטיצט אויף דעם דעדוקטיווען מעטהאָד.

דיא בעסטע פאָרמע פון דעם דעדוקטיווען מעטהאָד איז דיא געאָמעטרישע, ווייל דאן זעהט מען גלייך, וויא איין זאך ציהט זיך פון דיא אנדערע, וויא מען קומט צו שליסע פון אלגעמיינע געדאנ־קען און אקסיאָמען. דיזער מעטהאָד האָט דיא גרויסע מעלה, דאָס ווען נאָר דער אָנפאנג איז ריכטיג, דאָס הייסט ווען דיא ערשטע בעהויפּטונגען זיינען ווירקליך אקסיאָמען, מוזען שוין דיא שליסע זיין ריכטיג, ווען מען דענקט נאָר לאָגיש. דיא פילאָזאָפישע סיס־טעם, וועלכע איז בעגרינדעט אויף זיי, האָט דאן א פעסטען פונדא־מענט.

אָבער וואו נעהמט מען אקסיאָמען פאר דיא פילאָזאָפיע אזוי וויא מען האָט עס פאר דיא געאָמעטריע? אָט דאָ הייבען זיך אָן דיא שוועריגקייטען, אָט דאָס איז דיא קלאָץ־קשיה פאר אלע מע־טאפיזישע סיסטעמען. דיא ערשיינונגען אין דער נאטור העננגען אָפּ פון פערשיעדענע אורזאכען, דער מענשליכער גייסט העננגט אָפּ פון פערשיעדענע אומשטענדען, אלעס ארום אונז איז אזוי צוזאמענגע־פלאָכטען, איין ערשיינונג ווירקט אויף דיא אנדערע, זייערע אור־זאכען איז אזוי שווער צו בעשטימען, אז מען מוז פריהער לאנג און פאָרזיכטיג נאָכפאָרשען אנאליטיש, אום צו קענען בעשטימען מיט זיכערהייט, אויב אפילו אן אנערקענטער אלגעמיינער בעגריעף איז ווירקליך ריכטיג. דיא גאנצע צרה פון אלע מעטאפיזיקער איז גע־ווען, וואָס זיי האָבען געמאכט בעהויפּטונגען, וועלכע מען האָט בע־דארפט בעווייזען, אז זיי זיינען ריכטיג, איידער מען האָט פון זיי געצויגען שליסע. זייערע שליסע האָבען שוין דארום קיין ממשות ניט געהאט, זיי זיינען מייסטענס געווען גייסטיגע שפינגעוועבס ארום איין איינבילדונג.

אלע פילאָזאָפען, אפילו זיא יעניגע וואָס האָבען זיך געשטיצט אויף דיא גרינדליכסטע וויסענשאפטליכע נאָכפאָרשונגען און אויף דעם אינדוקטיווען מעטאָד, האָבען מעהר אָדער וויינינער געזינדיגט אויף דעם מעטאפיזישען וועג פון אלגעמיינע בעהויפּטונגען, וועלכע זיי האָבען אָנגענומען פאר אקסיאָמען, אָבער וועלכע זיינען דאָס אין דער ווירקליכקייט גאָר ניט געוועזן. ספּינאָזא איז ניט געוועזן אן אויסנאהמע אין דיזער בעציהונג. ער האָט אויך געזוכט אָנצוגעבען אזעלכע „אייביגע וואהרהייטען“, וועלכע עקזיסטירען אויסער־האלב אונז און וועלכע דריקען אויס דיא ריכטיגע עסענץ פון זאַ־כען. ער האָט ניט געפרעגט, אויב עס עקזיסטירען גאָר אייביגע וואהרהייטען. אין דעם האָט ער געגלויבט, ווייל ער איז נאָך גע־ווען דורכגעדרונגען מיט מעטאפיזישע געדאנקען. יעדענפאלס האָט ער ניט געזוכט פריהער צו בעווייזען, וואָס איז וואהרהייט איבער־הויפּט, אין וואָס זיא דריקט זיך אויס, וויא אזוי זיא קען זיך גאָר געפינען אויסערהאלב דעם מענש. זיינע אויספיהרונגען וועגען דעם, וואָס ער רופט סובסטאנץ און וואָס ער בעטראכט אלס גאָט אָדער, ריכטיגער, אלס געטליכקייט אין דער נאטור, זיינען פול מיט מע־טאפיזישע בעהויפּטונגען און חקירות.

א קורצער בליק אויף דיא גרונדלאגען פון זיין פילאָזאָפישע סיסטעם וועט עס דייטליך ארויסצייגען. ער פאנגט צוערשט אָן מיט דער סובסטאנץ, וועלכע ער בעטראכטעט אלס אן אונענדליכע און בעלעבטע מאטעריע, וואָס בעשטעהט פון אונענדליך־פיעלע צוזאַ־מענגעפלאָכטענע טהיילען, וועלכע ענדערן זיך שטענדיג נאָך נויט־ווענדיגע אייביגע געזעצע. דיא סובסטאנץ בלייבט אימער דיא זעלבע, וויא פיעל דיא זאכען זאָלען זיך ניט אומבייטען, אזוי וויא וואסער, אייז און דאמפף ענטהאלטען שטענדיג דיא עסענץ פון דער וואסער־מאטעריע. דיא פאָרמען פון דער סובסטאנץ האָט ער גערופען מאָ־דוסען. דיא פאָרמען ענדערן זיך, אָבער דיא סובסטאנץ בלייבט אימער דיא זעלבע און איז אויך דיא אימער שאפענדע קראפט. אויסער איהר און איהרע מאָדוסען עקזיסטירט גאָר ניט. זיא איז דיא גאנצע וועלט, דיא שעפּפענדע און דיא געשאפענע נאַ־

טור אין דער זעלבער צייט. זיא איז אויך גאָט, וועל־כער איז איהר אורזאכע, איהר אינהאלט. גאָט ליגט אין יעדער זאך אזוי וויא דיא סובסטאנץ. אלע בעזונדערע זאכען זיינען נאָר ערשיינונגען, מאָדוסען פון גאָט, וועלכער איז דיא איינינקייט, אונענדליכקייט און אייבינקייט פון דער וועלט.

גאָט, דיא גאנצע נאטור און דיא סובסטאנץ זיינען איינס און דאָס זעלבע. יעדע זאך איז א טהייל פון גאָט, אזוי וויא פון דער סובסטאנץ. גאָט עקזיסטירט ניט אנדערס וויא אין זאכען און מיט זאכען צוזאמען. דיא לעהרע, אז גאָט איז דיא נאטור און אז אלע זאכען זיינען א טהייל פון גאָט, איז אייגענטליך א גאנץ אלטע. אין דער פילאָזאָפיע טראָגט זיא דעם נאָמען פאנטהעאיזמוס (אלל־גאָטהייט); אָבער קיינער האָט איהר ניט ענטוויקעלט אזוי וויט, ברייט און טיעף וויא ספינאָזא.

פון דיזע מעטאפיזישע בעהויפּטונגען ציהט דער טיעפער פי־לאָזאָף א גאנצע קייט מיט שליסע, פון וועלכע פיעלע זיינען וויסענ־שאפטליך ריכטיג. דער וויכטיגסטער פון דיזע שליסע איז אז עס איז ניטאָ קיין צופעליגעס אין דער נאטור, זאָנדערן אלעס קומט פאָר נאָך אייביגע אונפערענדערליכע געזעצע. קיין זאך קען ניט זיין אנדערס וויא זיא עקזיסטירט, פאָלגליך איז זיא ניט צופעליג. אזוי וויא יעדע זאך ענטהאלט אין זיך דיא אייביגע סובסטאנץ, קען זיא אנדערס ניט זיין וויא זיא איז געשאפען. דאָס וואָס מיר רופען צופע־ליג, קומט נאָר דערפון, וואָס מיר וויסען ניט דיא ריכטיגע אור־זאכען, וואָס מיר זיינען נאָך ניט דערגאנגען דיא נאטור־געזעצע. דאָס הייסט, מיט אנדערע ווערטער, אז עס גיבט אויך קיינע נסים.

אָבער אָבוואָהל גאָט האנדעלט נאָך אייביגע געזעצע, איז ער דאָך פריי, דען דיא ריכטיגע פרייהייט בעשטעהט אין דער מעגליכ־קייט צו האנדלען נאָך אייגענע געזעצע אָהן שום אויסערן צוואנג. דיא נאטור־געזעצע זיינען אלזאָ דיא נאטור פון גאָט. דארום לייי־קענט ער אירגענד וועלכע ציעלען אין דער נאטור, וויא אויך גוטס־קייט און שלעכטעס, אָרדנונג און אונאָרדנונג. עס עקזיסטירט נאָר אן אונענדליכע רייהע פון ערשיינונגען, וועלכע זיינען ענג פער־

בונדען מיט א קייט פון אורזאכען און פאָלגען און וועלכע ענטשטע־הען פון איין סובסטאנץ נאָך דיא אייביגע געזעצע פון איהר נאטור.

דיא מענשליכע בעגריפע פון ציעלען, גוטעס און שלעכטעס, ערקלערט ספינאָזא, ענטשטעהען נאָר פון דעם, וואָס מענשען אור־טהיילען אלעס נאָך זיך, נאָך זייער שטרעבען צו פערזענליכע נוצען. זיי בילדען זיך איין, אז דיא נאטור האָט געשאפען גוטעס אָדער שלעכטעס ספעציעל פאר זיי; זיי בילדען זיך איין, אז זיי זיינען דער צענטער פון דער וועלט, אז אימיצער זאָרגט פאר זיי און זייערע בעקוועמליכקייטען. זיי בילדען זיך איין, אז דיא זון איז געשאפען געוואָרן צו געבען זיי ליכט און ווארעמקייט, פלאנצען און חיות — צו געבען זיי שפייז; וואסער — צו צושטעלען זיי א געטראנק און פיש א. ז. וו. זיי ווייסען, אז דאָס האָבען זיי אליין ניט געמאכט, דארום רעכענען זיי, אז אימיצער האָט דאָס פאר זיי אָנגעגרייט. אָבער אין דער ווירקליכקייט קימערט זיך גאָר ניט דיא נאטור וועגען מענשען, זיא האָט פאר זיי גאָר ניט אָנגעגרייט מעהר וויא פאר אלע אנדערע חיות. זיא איז בלינד און האנדעלט בלינד נאָך אייביגע געזעצע, וועלכע מענשען דארפען לערנען אויסצוגעפינען און צו פערשטעהן.

דיא אונענדליכע סובסטאנץ האָט אויך אונענדליכע מעלות, וועלכע ער רופט א ט ר י ב ו ט ע ן. מיר קענען נאָר בענעהמען צוויי גרופען פון דיזע אטריבוטען, נעמליך: פיזישע און גייסטיגע ערשיינונגען. דיא ערשטע רופט ער: אטריבוט פון רוים, דיא צווייטע — אטריבוט פון דענקען.

דיזע צוויי אטריבוטען קענען ניט צוזאמענגעמישט ווערן, אָבגלייך זיי טרעפען זיך צוזאמען אין דעם מענשען. זיי אונטערשיידען זיך דערמיט, וואָס פיזישע ערשיינונגען קענען מיר בענעהמען מיט אונזערע חושים און דיא גייסטיגע מיט אונזער פערשטאנד. ווען מיר וואָלטען ניט געהאט קיין זעלבסטערקענטניס (הכרת עצמו). וואָלטען פאר אונז נאָר עקזיסטירט פיזישע ערשיינונגען.

ספינאָזא׳ס אויספיהרונגען וועגען אטריבוטען זיינען זעהר

טיעפע און וויכטיגע. מיר קענען זיך ניט ארייגלאָזען אין זיי, ניט נאָר וויל אונזער פּלאַץ איז בעשרענקט, זאָנדערן אויך וויל אונזער מאַמע־לשון איז צו אָרים פאר אזעלכע חקירות און פילאָזאָפישע ענינים. מיר ווילען נאָר בעמערקען, אז ער איז שליסליך געקומען צו ערקלערונגען, וועלכע ווערן יעצט אנערקענט פון דער וויסענ־שאַפטליכער פּסיכאָלאָגיע.

דעם מענשען בעטראכטעט ער אלס א טהייל פון דער סובסטאַנץ מיט איהרע אַטריבוטען. ער האַלט ניט, אז די נשמה איז עפּעס א בעזונדערע עסענץ, אז זיא עקזיסטירט אָדער קען עקזיסטירען אויסערהאַלב דעם קערפּער. אלע אַטריבוטען זיינען ענג פערבונדען אין דעם מענשען; דיא אָרדנונג און דיא פערבינדונג פון אידעען, ערקלערט ער, איז דיא זעלבע וויא פון זאַכען. דארום קענען מיר גאָר ניט וויסען פון דער נשמה, ווען מיר ווייסען ניט פון קערפּער.

אלע זיינע אויספיהרונגען וועגען דיא מענשליכע נאַטור האָט ער נאָר געמאכט, אום צו קומען צום צוועק פון זיין ווערק, נעמליך: צו צייגען דיא מענשען א וועג צום גרעסטען געגוס. דאָס איז דער ריכטיגער עטישער טהייל פון זיין „עטיקע“. ער פאָרשט נאָך דיא שטרעבונגען, דיא ליידענשאַפטען, דיא מעלות און חסרונות פון מענשען, אום צו געפינען א ריכטיגען אויסוועג, אז זיי זאָלען קענען לעבען אזוי גליקליך, וויא דאָס איז נאָר מעגליך. ער ערקלערט, אז ער בעטראכטעט דיא מענשליכע האנדלונגען און געפיהלען, אזוי וויא דיא פראגע וואָלט געווען וועגען געאָמעטרישע פיגורען. נאָך פיעלע זעהר גרינדליכע בעטראכטונגען וועגען אונזערע געפיהלען, בעזאָנדערס וועגען פערגניגען און אונפערגניגען, זוכט ער צו צייגען, וויא דער מענש קען זיך און דארף זיך בעהערשען, אום ניט צו בלייבען א שקלאוו פון זיינע ליידענשאַפטען. אין גאנצען קען זיך א מענש ניט בעפרייען פון זיינע ליידענשאַפטען. עס איז אונמעג־ליך, זאָגט ער, אז דער מענש, א טהייל פון דער נאַטור, זאָל ניט פאָלגען איהרע געזעצע, אָבער עס בלייבט איהם דאָך דיא פרייהייט אויסצוקלייבען אין זיין אייגענער נאַטור דיא געפיהלען, וועלכע זאָלען איהם מאכען בעסער, עהרליכער און גליקליכער. דער לעצטער שלום פון זיינע עטישע אויספיהרונגען איז, אז דער מענש דארף

האנדלען נאָך זיין פערשטאנד און אז זיין פערגניגען דארף זיין אין דער ערקענטניס (הכרה) פון וואהרהייט און אין א בעוואוסטזיין צו בלייבען צוזאמען מיט דער נאטור. פערנינפטיגע ליעבע צו גאָט, ערקלערט ער, איז דער העכסטער גענוס פון א מענש.

אזוי האָט דער גרויסער און עדעלער דענקער אליין געפיהלט. זיין העכסטער גענוס איז טאקי בעשטאנען אין זיין פילאָזאָפיע, וועלכע איז פאר איהם געווען אן ערקענטניס פון וואהרהייט. אָבער וויא פיעל ספינאָזאס גיבט עס אויף דער וועלט? וויא פיעל מענשען קענען איבערהויפט געפינען פערגניגען אין פילאָזאָפיע און זיך בע־גנוגענען מיט גייסטיגען גענוס? ספינאָזא אליין פערשטעהט גאנץ גוט, אז דיא צאָהל פון אזעלכע מענשען איז זעהר קליין, דען ער ענדיגט זיין „עטיקע" מיט דיא ווערטער:

„אויב דער וועג, וואָס פיהרט אונז צום העכסטען גענוס, שיינט אונז זעהר א שווערער, דאָך קען מען איהם געפינען. ער מוז זיין א שווערער, ווייל מען געפינט איהם אזוי זעלטען. ווען דיא רעטונג וואָלט געווען ביי יעדען אונטער דיא הענד און מען וואָלט איהר גע־קענט קריגען אָהן בעזונדערע אָנשטרענגונגען, טאָ וויא וואָלטען מיר כמעט אלע געקענט דאָס פערנאכלעסיגען? אָבער אלעס שעהנעס און גוטעס איז אזוי שווער, וויא זעלטען."

ע נ ד ע.

וואלטער

אלם מענש און דענקער.

פון

יעקב גארדין.

.1

וואָלטערס לעבען.

מיר געפינען ניט אין דער וועלט געשיכטע א צווייטען ביישפיעל, א שרייבער זאָל שפּיעלען אזא גרויסע ראָללע און זאָל האָבען אזא מערקווירדיגע בעדייטונג, וויא דער בעריהמטער פראנצויזישער שרייבער וואָלטער. ער האָט זיך מיט זיין פעדער אזוי בעריהמט געמאכט, וויא אלכסנדר מוקדון, וויא נאפּאָליאָן באנאפּארטע און אנדערע גרויסע פעלדהערן. עס איז נאָך א פראגע, אויב זיי מיט זייערע קאָלאָססאלע ארמעען האָבען געפיהרט אזעלכע זיעגרייכע מלחמות, וויא וואָלטער, אויב זיי האבען איינגענומען אזעלכע פעסטונגען, אויב זיי האָבען געשראָקען זייערע פיינדע, וויא וואָלטער.

וואָלטערס ווערקע זיינען געדרוקט אין זיעבציג וואָליומס. ער האָט געשריעבען וועגען פילאָזאָפיע און פּאָליטיק, וועגען נאטור געשיכטע און מאטעמאטיק, איז געוועזען א היסטאָריקער, א דראמען דיכטער, א עפּישער און לירישער פּאָעט, האָט געשריעבען סאטיריען און נאוועלען, וויסענשאפטליכע טראקטאטען און הומאָריסטישע ערצעהלונגען. זיין ריכטיגער נאָמען איז ניט וואָלטער, נאָר פראנץ מאריא אראָועט. דעם נאמען דע־וואלטער, אָדער פאָן־וואָלטער האָט ער זיך א נאָמען געגעבען שפּעטער אום צו צייגען, דאָס ער שטאמט פון אריסטאָקראטישע פאמיליע. אין דער ווירקליכקייט אָבער שטאמט ער ניט פון א גרויסען יחוס. זיין פאָטער איז געוועזען א קליינ־בירגער. א נאָטאר און א פּראקטישער געשעפטס־מאן, און האָט זעהר ווייניג געהאלטען פון פילאָזאָפי מיט פּאָעזי. וויא אם מיינסטען אללע גרויסע זשעניען דער וועלט, האָט ער אויך געהאט דאָס גליק צו האָבען א מוטער, וועלכע איז געוועזען זעהר א געבילדעטע און, דאָס איז דער עיקר, א גייסטרייכע פרוי. פון איהר האָט ער גע'ירשנט פיעלע פון דיעזע נייגונגען, וועלכע האָבען איהם שפּעטער געמאכט גרויס און בעריהמט.

לײדער איז זיין מוטער געשטאָרבען, ווען ער איז געוועזען אלט זיעבען יאָהר און מיט עטליכע יאָהר שפּעטער האָט איהם דער פאָ־

טער געשיקט לעהרנען אין א יעזואיטישען קאָללעדזש. דאָ האָט ער געלערענט דיא אַלטע קלאַסישע שפּראַכען און האָט געלעזען דיא קלאַסישע פּאָעטען, וועלכע האָבען אין איהם ענטוויקעלט דיא נייגונג צו פּאָעזי, צו מליצה, צו דראַמא. דאָ אָבער האָט ער זיך בעקאַנט מיט דער יעזואיטישער סיסטעם פון לעבען.... חנפנן מעכטיגע מענשען, פעראַכטען קליינע מענשען. זיין פרום נאַר צווישען פרעמדע, אויסגעלאַסען, ציניש צווישען אייגענע. קיין פיעלע קענטניסע און קיין אמת'ע בילדונג האָט ער פון דער יעזואיטישער שולע ניט ארויסגעטראָגען. וואָלטער אליין זאָגט: „ווען איך בין ארויס פון דער שולע האָב איך געקענט לעטיין און האָב געוואוסט פיעלע אנדערע זאכען, איך האָב נאָר ניט געוואוסט, וואָס מען דאַרף וויסען“. אלס צוועלף־יעהריגער שילער פון דער יעזואיטען שולע האָט ער זיך בעריהמט געמאַכט מיט א געבעטס בריעף, וועלכען ער האָט אָנגעשריעבען אין ווערזען פיר איין אַלטען קראַנקען סאָלדאַט. דיעזער אינוואליד האָט געבעטען ביים קעניג א פענסיע און אויף אַלע זיינע געבעטס־בריעפע האָט ער קיין ענטפער געקראָגען, ביז מי האָט איהם געראַטהען ער זאָל זיך ווענדען צו דיא „געלערענטע“ תלמידים פון דער יעזואיטען שולע. וואָלטער האָט איהם אָנגעשריבען א בריעף אין שירים און דער בריעף האָט ארויסגערופען פיעל אויפמערקזאַמקייט ביים קעניגליכען האָף און אין פּאַריז. ער איז נאָך געווען זעהר יונג האָט מען איהם שוין צוגעלאָזט אין דיא סאַלאָנען פון דער העכערער געזעלשאַפט, וואו ער פלעגט זעהען לוקסוס, פערדאָרבענהייט, פאַלשקייט, און הערען אפיקורסישע דיסקוסיאָנען, שפּאָט פון רעליגיאָן און אווטאָריטעטען און וואו ער פלעגט באגעגנען מערקווירדיגע מענשען, שאַרפזיניגע אפיקורסים און פרייי־דענקער.

זעכצעהן יאָהר אלט האָט ער געענדיגט דיא יעזואיטען שולע. זיין פאָטער האָט ניט געוואָלט וויסען פון זיינע פּאָעזיען און שרייבערייען און האָט געפאָדערט וואָלטער זאָל אויסערוועהלען א פּראַקטישע פּראָפעסיאָן און זאָל מאַכען א קאַריערע. איהם האָט זיך געוואָלט זיין זון זאָל זיין אַן אדוואָקאַט און אין 1710 יאָהר איז וואָל־

טער געוואָרען א סטודענט פון א רעכט שולע. דאָ האָט ער זיך בע־קאנט מיט יונגע לייט, קינדער פון רייכע עלטערן, און אָנשטאָט צו שטודירען פלייסיג דיא תורה פון אדוואָקאטען. האָט ער געלעבט א גוטען טאָג. געשריעבען פאסקווילען אין סאטירען און פער־שווענדעט געלד מעהר, וויא פיעל זיין פראקטישער פאָטער האָט געוואָלט. דורך דעם איינפלוס פון זיינע מעכטיגע פריינד איז איהם געלונגען צו קריעגען פאר זיין זון א שטעללע, אלס א פאזש ביי דעם געזאנדטען אין האָללאנד. וואָלטער איז געקומען קיין האאג האָט זיך באלד בעקאנט געמאכט מיט דיא פראנצויזישע עמיגראנטען, וועלכע האָבען געוואוינט אין דער שטאָדט, האָט זיך פערליעבט אין איינגע מיידעל און איז דורך זיין ראָמאן פערוויקעלט געוואָ־רען אין פערשיעדענע אינטריגעס. דער געזאנדטער האָט איהם משלח געווען צוריק קיין פאריז מיט ניט זעהר א גוטען אטעסטאט. דער פאָטער איז געווען אויסער זיך און האָט געצוואונגען זיין זון צו ווערען א שרייבער ביי א פראָקוראָר. אין דער קאנצעלאריע פונ'ם פראָקוראָר האָט ער מעהר געטראכט פון דיא פערגעניגענס, וועלכע מי קען געפינען אין אזא שטאָדט וויא פאריז. און אָנשטאָט צו שריי־בען פראָטאָקאָלען האָט ער געשריעבען סאטיריען, בייסענדיגע און שטעכיגע פאסקווילען אויף דיא גרויסע הערשער און מעכטיגע פער־זאָנען, מיט דעם פלעגט ער זיך שאפען פיעל פיינדע און פערפאָלגער אָבער דאָס פלעגט איהם מאכען בעריהמט און פאָפולער.

אין 1715 יאָהר איז געשטאָרבען דער פראנצויזישער קעניג לודוויג דער פיערצעהנטער און ווייל דער טראָנפאָלגער איז נאָך גע־ווען קלייניעהריג איז דער געדצאָג פיליפ פון אָרלעאנס געוואָרען רעגענט, אָדער במקום מלך. דיא פערדאָרבענהייט און אויסגעלאסענ־הייט וועלכע זיינען געווען אין לודוויגס צייטען פערבאָרגען אונטער דער מאסקע פון גרויסארטיגען עטיקעט און היפאָקריטישע מאס־קען, זיינען ארויסגעטראָטען גאנץ אָפפען. אלע זיטליכע צוימען זיי־נען געווען אומגעוואָרפען און פיליפ פון אָרלעאנס אליין האָט זאָ־גאר ניט געמאכט קיין געהיימניס פון זיינע פערהעלטניסע צו זיין איינענע טאָכטער.... אין דער צייט איז פאריז פערפלייצט געוואָרען

מיט שמוטציגע פאסקווילען, שטעכיגע סאטיריען און פערשיעדענע הומאָריסטשעי פּאָעמען. וואָלטער איז געווים ניט אָבגעשטאַנען פון אנדערע, ער האָט אָנגעשריבען א סאטיריע אויף'ן רעגענט און מי האָט איהם ארויסגעשיקט פון פאריז. צוויי יאָהר איז איהם געווען פערבאָטען צוריק קעהרען זיך. ער האָט אָנגעשריבען א מליצה בריף אין שעהנע שירים צום רעגענט, האָט אָבגעלייקענט, אז דיא סאטי־ריע, וועלכע מי שרייבט איהם צו, איז ווירקליך געשריעבען פון איהם. און א ראיה, זאָגט וואָלטער, אז ניט איך האָב עס געשריעבען, ווארום עס איז געשריעבען געוואָרען מיט זעהר שלעכטע ווערזען. מי האָט איהם ערלויבט אומקעהרן זיך און דער רעגענט האָט איהם ווידער געשענקט זיין גנאדע. ניט לאנג אָבער האָט וואָלטער גע־לעבט אין שלום מיט'ן קעניגליכען האָף און מיט דיא גרויסע אריס־טאָקראטען. ער האָט ווידער אָנגעשריעבען א סאטיריע. ער האָט געפּרובט ווידער אָבלייקענען, אז ער איז דער מחבר, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען. אן אָפיציער האָט געשפּיעלט דיא ראָלע פון א שפּיאָן. ער האָט זיך געמאכט גוט פריינד מיט וואָלטער'ן, און וויל וואָלטער האָט זיך ליעב געהאט צו בעריהמען, האָט ער דעם שפּיאָן ענטדעקט דעם אמת, ווער דער ריכטיגער פערפאסער פונ'ם פאסקוויל איז. דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס מי האָט וואָלטערן פערשפּארט אין דער באסטיליע, וועלכע האָט אזא טרויעריגע היס־טאָרישע בעריהמטהייט. אין דיעזער פעסטונג איז וואָלטער געזעסען כמעט א יאָהר. נאכדעם האָט מען איהם ווידער ארויסגעשיקט פון פאריז.

עטליכע יאָהר האָט ער אומגעוואנדעלט פון איין אָרט צום אנדערן, פון איין שלאָס צום אנדער'ן, מיט זיין שארפזינן און ווי־ציגען שכל האָט ער זיך אום און אום געשאפען פערעהרער און פיינ־דע. ביסלאך וויז איז דיא שנאה נעגען איהם אין קעניגליכען האָף אָבגעקיהלט געוואָרען און ער פלעגט זיך ערלויבען קומען א מאָל אין דער הויפּט שטאָדט פון פראנקרייך. אין דער צייט איז ער בע־קאנט געוואָרען אלס א דראמען דיכטער. ער האָט געהאט זעהר פיעל ליעבע צו דער ביהנע און טהעאטער קונסט, פלעגט אליין רע־

זשיסירען זיינע פּיעסען, שפּיעלען אין זיי ראָללען. האָט א פּיעסא
ביי דער ערשטער פאָרשטעלונג ניט געהאט קיין ערפאָלג האָט ער
זיא ביז דער צווייטער פאָרשטעלונג אזוי געענדערט און אומגעאר־
ביטעט אז זיא פלעגט שוין האָבען דעם גרעסטען ערפאָלג. ער האָט
געקענט דיא ביהנע און פערשטאנען גוט, וואָס דיא „מבינים“ פון
זיין צייט האָבען געפאָדערט. ניט אומזיסט האָט מען אויף איהם
געזאָגט: „וואָלטער מאכט זיינע פּיעסען צווישען דיא פאָרשטעלונ־
גען“. דער ערפאָלג פון זיינע פּיעסען און היסטאָרישע (עפּישע) פּאָ־
עמען האָבען איהם צוריק געקעהרט דיא גנאדע פונ'ם געראָג פון
אָרלעאנס, ער האָט געקריגען מתנות, געלד, א מעדאל און כבוד. דאָס
האָט געדויערט ביז ער האָט אָנגעשריעבען א סאטיריע. מי האָט
איהם ווידער ארויסגעשיקט פון פאריז און, ווי שטענדיג, האָט ער
ווידער געפונען מיטלען צו נושא חן זיין און ווערען בעגנאדיגט. דאס
אלעס אָבער האָט איהם ניט געקענט בעפרידיגען. ער האָט שטענדיג
געוואָלט אָנגעשיקטער שטאאטסמאן און דיפּלאָמאט. ער האָט געוואָלט
קריגען איין אנגעזעהענע פּאָליטישע שטעלע. קריגען אזא פּאָסט
האָט מען געקענט אין יענער צייט נאָר דורך א געוויסען דיובוא,
וועלכער איז געוועזן מיניסטער און דיא רעכטע האנד פון דעם רעגי־
רער. ער איז געוועזן א פאָלשער, אויסגעלאסענער און זעהר פער־
דאָרבענער מענש. דאָס אָבער האָט ניט געהינדערט וואָלטערן און ער
האָט געפונען מיטלען צו ווערען בעקאנט און בעפריינדעט מיט דעם
דיובוא. א מאָל, ווען וואָלטער איז געוועזן איינגעלאדען צו דיובו־
א'ס טיש, האָט ער בעמערקט, אז איינער פון דיא אנגעזעהענסטע
געסט איז דער זעלבער אָפיציער, וועלכער האָט איהם פער'מסר'ט
אזוי פעררעטהעריש און צוליעב וועלכען ער איז געזעסען אין דער
שרעקליכער באסטיליע. דאָס האָט איהם זעהר אויפגעבראכט און
ער האָט מיט כעס אויסגעשריען: „איך האָב ניט געוואוסט, אז שפּי־
אָנען געפינען אן עהרען־פּלאץ ביים טיש פון מיניסטאָרען!“ דער
אָפיציער האָט וואָלטער'ן אָבגעוואַרט אויף איינע פון דיא פאריזער
בריקען און האָט איהם געשלאָגען מכת רצח. עס איז ארויס א סקאנ־

דאָל אויף גאַנץ פּאריז. וואָלטיער איז געלאָפּען צו אלע מיניסטאָרען און אללע מיליטערישע דעפּארטמענטען און האָט ניט געקענט געפינען געגען זיין בעליידיגער קיין דין און קיין דין.

נאָך א מיאוסער סקאנדאל איז ארוים ביי וואָלטערן מיט א געוויסען קאוואליר פאָן ראָהאן שאבא. דיזער אריסטאָקראט האָט געהאלטען פאר איין ערנידערונג מיט זיינע ווייסע הענד שלאָגען א מענשען, וועלכער איז ניט קיין נאָבעלמאן, און איז נאָר א פּאָעט און פילאָזאָף, ער האָט געשיקט זיינע קנעכט זאָלען וואָלטערן שלאָגען און ער איז געזעסען אין זיין קארעטע און האָט געקאָמאנדעוועט וויא אזוי מען זאָל שלאָגען. וואָלטער איז ארוים פון זיך, ער האָט זיך געלערענט פעכטען און האָט ארויסגערופען זיין בעליידיגער אויף א דועל. דער קאוואליער האָט איהם ניט געענטפערט. וואָלטער איז אומגעלאָפען וויא א פערסאמטער איבער גאנץ פּאריז, האָט געבעטען זיינע מעכטיגע פריינדע זאָלען זיך פאר איהם אָננעהמען, האָט געזוכט הילפע און האָט איבעראל בעגעגענט שפּאָט, חוזק און ערנידערונג. דער גייסטיגער צושטאנד פון דעם אויפגעבראכטען וואָלטער האָט זיך בעוויעזען געפעהרליך פיר דעם שטאָלצען אריסטאָקראט, מי האָט מורא געהאט, דער פערצווייפעלטער וואָלטער זאָל זיך ניט ערלויבען עטוואס געגען אזא מיוחס. און מי האָט וואָלטער׳ן נאָך א מאָהל פערשפּארט אין דער באסטיליע. פון דער באסטיליע האָט מען איהם ארויסגעשיקט פון פראנקרייך און וואָלטער, וועלכער האָט געהאט פריינדע אין ענגלאנד, איז אוועק געפאָהרען אין דעם איינציגען לאנד, וואו א מענש האָט אין יענער צייט געקאָנט געפינען רעכטע און א געוויסע פרייהייט.

ענגלאנד מיט איהרע אינסטיטוטען און פּאָליטישע איינריכטונגען, מיט איהרע געלעהרטע פילאָזאָפען און פריי דענקער, האָט געמאכט א גרויסען איינדרוק אויף וואָלטערן. פאר איהם האָט זיך געעפענט א נייע וועלט, נייע ערשיינונגען, נייע סאָציאלע פערהעלטניסע, נייע פראגען. ענגלאנד איז געוועזן וואָלטער׳ס גרעסטע און בעסטע שולע. דאָ האָט ער זיך גיך בעקאנט מיט דיא בעריהמטעסטע פּאָרשטייער פון דער וויסענשאפטליכער און ליטעראַרישער

וועלט, האָט זיך אויסגעלערענט ענגליש, האָט שטודירט ענגלישע קלאסיקער, האָט געלעזען שעקספּירען אין זיין אָריגינעלע שפּראַך און ווען איהם איז ענדליך דורך דיא שתדלנות פון זיינע איינפלוס־רייכע פריינדע ערלויבט געוואָרען קומען צוריק נאַך זיין היימאטה האָט ער געהאט גענוג מאטעריאל, וואָס צו פּאָפּולאריזירען, אימיטי־רען, וועגען וואָס צו דענקען און צו שרייבען. אין 1729 יאָהר האָט ער זיך אומגעקעהרט צוריק נאָך פּאריז, וואו ער האָט געוואוינט אין א פּאָרשטאָדט אונטער אן אויסגעטראכטען נאָמען. ער האָט א גע־וויסע צייט זיך געהאלטען וויא א סטאטעק, געשריעבען ערנסטע ווערקע און קיינעם ניט פּוגע בכבוד געווען. דאָס האָט אָבער לאנג ניט געקענט דויערן. דיא וועלט בעריהמטע שוישפּיעלערין אנדריענע לעקאוברער, וועלכע איז א מאָל געווען איינע פון וואָלטערס פיעלע געליעבטע, איז געשטאָרבען און דיא קאטהאָלישע גלחים האָבען ניט ערלויבט זיא בעערדיגען מיט א קריסטליכע לויה, ווייל זיא איז ניט געווען איבריג פרום. וואָלטער האָט וועגען דעם אויפגע־שריעבען א פּאָעמא אין וועלכע ער האָט שוין מכבד געווען דיא קאַ־טוילישע גייסטליכע פאטערס.... נאכדעם האָט ער זיך געמוזט בע־האלטען... זיין ווערק „פילאָזאָפישע בריעף“ — איז אין 1734 יאָהר דורך דיא הענד פון א הענקער פערברענט געוואָרען. ענדליך אום צו פּטור ווערען פון אלע פערפאָלגונגען און אָנגרייפע האָט ער זיך בע־זעצט אין דעם שלאָס פון זיין געלעהרטע געליעבטע דיא מארקיזע דיו שאטעל. ביי איהר אין שלאָס האָט ער פערבראכט כמעט 15 יאָהר. אויף א קורצע צייט פלעגט ער מיט איהר אָדער אליין ארומ־פאָהרען קיין ברוסעל, אָדער האָללאנד און באלד זיך צוריק קעהרען. דאָ אין שלאָס האָט ער אליין און מיט זיין געליעבטע געשריעבען פיעלע ווערקע איבער דיא העכערע מאטעמאטיק, איבער פילאָזאָפיע, געשיכטע און האָט פערפאסט פיעלע דראמא און פּאָעמען.

וואָלטער איז געוואָרען בעריהמט אין גאנץ יעוראָפּא. דער פּריי־סישער קעניג, וועלכער איז בעקאנט אלס פרידריך דער גרויסער, איז געווען איינער פון וואָלטערס טרייעסטע אנהענגער. ער האָט שוין לאנג געבעטען וואָלטער זאָל קומען צו איהם לעבען, אָבער כל

זמן דיא מארקיזע דיו שאטעל האט געלעבט, האט ער ניט געקאנט ערפילען דעם קעניגס ווילען —זיא האט איהם פשוט ניט געלאזט— ער האט עס נור געקענט טוהן נאך איהר טויט. אין 1750 יאהר איז ער געקומען קיין בערלין, דער קעניג האט איהם געגעבען א וואהנונג אין זיין שלאס, האט איהם געמאכט פאר א קאוואליער, האט איהם בעשטימט 20 טויזענד ליוורען א יאהר געהאלט. זיין נייגונג צו אב־שפאטען, אבלאכען, זיין קנאה, זיינע אינטריגען און פאלעמישע שטרייטיגקייטען, זיין איבערמעסליכע דורשט נאך כבוד און געלד האבען זעהר גיך איבערגעפיהרט דיא גוטע פערהעלטניסע צווישען איהם און דעם קעניג. דער פרעזידענט פון דער בערלינער אקאדעמיע פון וויסענשאפט א געוויסער מאפערטיוס איז געווען זעהר א בעגרענצטער מענש און א פעדאנט. טראץ דעם וואס פרידריך האט איהם געאכטעט, האט וואלטער זעהר פון איהם אבגעלאכט. ער האט דעם וויסענשאפטליכען פרעזידענט אנגערופען מיט'ן נאמען אקא־קיא און האט געמאכט חוזק פון זיין פלאן דורכבויערן דעם קוגעל פון דער ערד דורך און דורך... דאס האט ארויסגערופען א פאלעמיק צווישען איהם און זיין קעניגליכען תלמיד, וועלכער האט זיך אויך גערעכענט פאר אגאנצען קענער (פיעלע פון דיעזען קעניגליכען קע־נערס ווערקע זיינען געווען בעארבייטעט און רעדאקטירט פון וואל־טערן). אין 1753 יאהר האט וואלטער געמוזט פערלאזען דייטש־לאנד. אויף דער דייטשער גרענעץ האט מען איהם פערהאלטען מיט זיין געפעק און מי האט צוגענומען ביי איהם א שקאטולקע מיט פרידריך'ס מתנות. אבוואהל שפעטער האט זיך וואלטער מיט זיין תלמיד איבערגעבעטען, אבער גוטע אמתע פריינדע וויא פריהער זייי־נען זיי שוין קיין מאל ניט געווען. אומקערען זיך צוריק קיין פאריז האט מען וואלטערן ניט ערלויבט ער האט זיך געקויפט א לאנדגוט (א אימעניע) אויף דער גרענעץ פון שווייצערלאנד און פראנקרייך, וועלכע האט זיך גערופען פערנעי. דא האט ער פערבראכט דיא איב־ריגע צוואנציג יאהר פון זיין לעבען אלס א בארא‍ן און א מאגנאט אומגעבען מיט א גאנצע סוויטע פון בעדיענטע, פריינדע, אנהענגער און פערעהרער. דיא גרעסטע לייט פון דער וועלט פלעגען פאהרען

קיין פערנעי, וויא חסידים פאהרען צו א צדיק. זיין יעהריגער איינ־קונפט איז געוועז איבער 140 טויזענד ליווערן און ער האט געלעבט וויא א פירשט אין לוקסוס און פערגניגען. דא האט ער געהאט זיין אייגענעם טהעאטער פיר וועלכען ער פלעגט שרייבען שטיק, ער אליין פלעגט זיי אויפפיהרען, ער אליין און זיינע פריינדע פלעגען זיי שפיעלען. ביז דיא לעצטע מינוטען פון זיין לעבען איז ער געוועזן טהעטיג, פולל מיט ענערגיע און ענטוזיאזם. ער איז געשטארבען אין דער שטאדט, וואו מען האט איהם ניט ערלויבט צו לעבען. — אין פאריז, אין דעם יאהר 1778, אין דער עלטער פון 84 יאהר. אין דעם יאהר 1878, אין דעם טאג פון זיין הונדערט יעהריגען טויט, איז אין פאריז געוועזן זעהר גרויסע און גלענצענדע פעסטליכקייטען. אין דעם יאהר 1891 האט מען איהם אין פערנעי געשטעלט א גרוי־סען און מערקווירדיגען מאנומענט.

מי וואלט געדארפט האבען פיעל פלאץ בלויז צו דערמאנען דיא נעמען פון אללע זיינע ווערקע. ער האט פערפאסט איבער פופציג דראמען, קאמעדיען און טראגעדיען. פון זיינע טראגעדיען זיינען מעהר בעקאנט „זאירע“, „עראפע“ און „מאהאמעד“, דיא לעצטע איז איבערזעצט פון דעם גרויסען דייטשען דיכטער געטע. פון זיינע גרויסע עפישע פאעמען זיינען מעהר בעריהמט זיין מייסטערווערק „העגריאדא“ און דיא „פוסעל'ן“ אין וועלכע ער מאכט חוזק פון דער הייליגער שזאנע דארק פון זיינע פיעלע ערצעהלונגען און נאוועלען זיינען מעהר בעקאנט „קאנדיד“ און „זאדיק“, אין וועלכע ער קריטיזירט דיא רעליגיאן און דיא סאציאלע פערהעלטניסע פון דער געזעלשאפט. זיינע פילאזאפישע טראקטאטען, זיין פילאזא־פישע ענציקלאפעדיע, זיינע היסטארישע מאנאגראפיען, זיינע אב־האנדלונגען וועגען דער פילאזאפיע דער היסטאריע וועגען רעליגיאן, און, הויפטזעכליך, זיינע פובליציסטישע ארטיקלען האבען קיין צאל ניט. א גרויסע היסטארישע בעדייטונג האט זיין קארעספאנדענץ— ווארום זיינע קארעספאנדענטען זיינען געוועזן דיא גרעסטע געלע־רענטע פון זיין צייט, דיא גרעסטע דיכטער און שרייבער, דיא גרעס־טע הערשער און קעניגע.

קיין שרייבער אין דער וועלט האָט ניט געשפּיעלט אזא גרויסע ראָללע, וויא וואָלטער.

.2

וואָלטער אלס מענש און שרייבער.

וועגען וואָלטער'ן זיין לעבען, זיין טהעטיגקייט, זיין איינפלוס אויף דער ציוויליזירטער וועלט פון 18 יאהרהונדערט און זיינע ווערקע, וועלכע זיינען, וויא מיר האָבען אויבען דערמאָנט געדרוקט אין 70 וואָליומס קען מען און מי דארף שרייבען זעהר פיעל. אין א קליינע בראָשורע איז מעגליך צו געבען וועגען איהם נאָר א קורצע חאראקטעריסטיק.

עס איז געוועז א צייט, ווען מי האָט דיא רעאקציאָנערע וועלט געשראָקען מיט וואָלטער'ן, וויא מען שרעקט קליינע קינדער מיט דעם „בוגימען"‏.... דער נאָמען „וואָלטעריאַנעץ" איז געוועז אזא קללה פונקט וויא איצט ביי דער בורזשואזער וועלט דיא שמות: ניהילסט, סאָציאַליסט, אנארכיסט. עס איז ניט שרעקליך! ער איז ניט געוועז קיין רעוואָליוציאָנער אין קיין זינען, דיא עקאָנאָמישע פערהעלטניסע פון זיין צייט האָבען איהם ניט אינטערעסירט אלס א וויכטיגע סאָציאַלע פּראָבלעם. אָבוואָהל עס האָבען שוין דאמאָלס עקזיסטירט דיא עקאָנאָמיסטען, וועלכע זיינען אונז בעקאַנט אלס פיזיאָקראטען. (דיא דאָזיגע עקאָנאָמיסטען האָבען געלערענט דאָס די רייכקייט פון נאציאָנען בעשטעהט ניט אין גאָלד און זיל־בער, נאָר אין פּראָדוקטען פון אגריקולטור, דאָס אלע מענשען האָבען דאָס גלייכע רעכטע צו געניסען דיא פריכטע פון זייער ארבייט און דאָס איז אוננאטירליך— ליידיג־געהער זאָלען לעבען א גוטען טאָג און דיא וואָס ארבייטען זאָלען ליידען נויטה). ער איז ניט גע־ווען קיין פּאָליטישער ראדיקאַל, ער האָט געמאכט חוזק פון דיא שרייבער, וועלכע האָבען געגלויבט אין א רעפּובליקאנישע פאָרם פון רעגיערונג. פארקעהרט, ער האָט געגלויבט אין דיא נויטווענדיגקייט פון אן אווטאָקראט, ער מוז נאָר זיין א געבילדעטער און „הומאנער

דעספאָט". וואלטער איז זאָגאר קיין געוועהנליכער דעמאָקראט ניט געוועזן. ער האָט גאנץ אָפפען געלאכט פון די קאנאליען, פון וועלכע עס בעשטעהט דאָס פאָלק, דער פעבעל, די פראָסטע מענשעלאך. שוסטער און דיענסטמיידלאך אויפקלעהרען, זאָגט ער, דאָס איז ניט אונזער זאך, דאָס איז די אויפגאבע פון אָפּאָסטאָלען. עס האנדעלט זיך ניט אין דעם, זאָגט ער, אונזערע לאקייען פערהינדערען פון צו גיין אין קירכע, הערען דרשות און דאווענען... „מיר וועלען גיך האָבען א נייעם הימעל און א נייע ערד. אָבער ווער? די אנשטענדיגע לייט נאָר. וואָס בעטרעפט די קאנאליען, דעם פעבעל איז די דומ־סטע ערד און דער דומסטער הימעל געראדע דאָס וואָס זיי דארפען. דאָס פאָלק וועט איממער דום און בארבאריש בלייבען. זיי זיינען אָקסען, וועלכע דארפען האָבען א יאָך, א שטאהל און א בינטעל שטרוי".

ער איז אפילו קיין אטעאיסט אויך ניט געווען. ער האָט גע־גלויבט אין א פערזענליכען גאָט און האָט זעהר פיעל געשריעבען, אום צו איבערצייגען די אונגלויביגע, אז א גאָטט איז א נויטווענ־דיגע זאך. די גאנצע וועלט ווייסט זיין בעריהמטע סענטענץ: „אויב עס איז ניטא קיין גאָטט, מוז מען אזעלכען ערפינדען". געבילדעטע מענשען און פילאָזאָפען האָט ער נאָך וויא עס איז ערלויבט צו זיין אטעאיסטען, דאָס פאָלק אָבער מוז האָבען א גאָטט, ווייל דאָס איז פראַקטיש. דער פראָסטער מענש זאָל ניט מורא האָבען פאר'ן גיהנם, פאר שמיץ, וועט קיין פאָרם פון רעגיערונג קענען עקזיסטירען און קיין אָרדנונג אין דער געזעלשאפט. מיט דיעזער טעאָריע זיינער האָט ער געהאט פיעל קאָפּ־דרייעניש. ער האָט געגלויבט אין גאָטט אין שכר ועונש, און האָט ניט געגלויבט אין דער אונשטערבליכקייט דער זעעלע. ער האָט געלאכט פון די, וואָס גלויבען אז דער מענש האָט ערגעץ וואו א נשמה. פרעגט זיך, אז קיין נשמה איז ניטא און קיין יענע וועלט איז ניטא, וויא אזוי וועלען די פויערען און קא־נאליען בעשטראָפט ווערען פאר זייערע חטאים און עברות? אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען ער איז געווען זעהער רייך און האָט גע־לעבט וויא א באראָן, האָט ער אין זיין אימעניע אויפגעבויט אקירכע,

אויף וועלכער עס איז געווען אויפגעשריעבען: וואלטער האָט דאָס אויפגעבויט פאר גאָטט! פאר זיין שטארבען האָט ער ערקלערט אָפפען, אז ער וויל שטארבען אין דער הייליגער קריסט־קאטאָליש־אפּאָסטאָלישער קירכע. און פאר זיין טויט האָט ער אונטערגעשריע־בען א פאפיער, אין וועלכער ער האָט זיך ענטזאגט פון אללעס וואס ער האָט געשריבען געגען קריסטענטהום. מיט איין וואָרט, וואָלטער איז אין קיין הינזיכט ניט געווען צו ראדיקאל. נאָך פאר איהם און אין זיין צייט זיינען געווען דיינקער, וועלכע האָבען א סך ראַ־דיקאלער בעהאנדעלט אללע פראגען פון געזעללשאפטליכען לעבען. פאר וואס־זשע פלעגט פאללען אן אימה ופחד אויף דער רעאקציאָ־נערע וועלט, אז מען פלעגט נאָר דערמאָנען זיין פערהאסטען נאָמען ?

מען זאגט, וואָלטער איז געווען א גרויסער קעמפפער פאר דיא פרייהייט דעם וואָרטעס, פאר דיעזען קאמפף זיינעם איז ער עט־ליכע מאָל געזעסען אין באסטיליע און איז פערטריעבען געוואָרען פון זיין פאטערלאנד. דאס איז ניט ריכטיג. ער איז ניט געווען קיין בראווער בעוואגטער קעמפפער, ער איז נאָר געווען א שרעקלי־כער דעמאגאָג. ער האָט ניט געהאט קיינע פרינציפּען, קיינע סימ־פאטהיען, קיין הייליגטהום. וויא אן אכזר דאָט ער פערפאָלגט מיט א טייוולישע ענערגיע זיינע אינטערעסען, אָהן רחמנות, אָהן מיט־לייד, אָהן אבשיי. אבער ער איז קיינמאָל ניט ארויס אין א'ן אָפע־נעם קאמפף געגען דיא, וואס אונטערדריקען און רויבען דיא פריי־הייט. פארקעהרט, זיין גאנצען לעבען איז ער געווען א מחותן מיט קיסרים קעניגע, פירסטען, פּרינצען... האָט זיך גע'חנפ'עט צו זיי, געשנאָרעט געלד ביי זיי, געמאכט זיי קאָמפּלימענטען. ער איז געזעסען אין באסטיליע פאר פּאסקווילען און שמוציגע ארטיק־לען, וועלכע ער פלעגט ארויסלאָזען אונטער א פרעמדען נאָמען.... ער האָט קיין מאָל ניט געהאט קיין מוט מודה זיין זיך, אז אן ארטיקעל, וועלכער האָט אימיצען פון דיא גרויסע בייז געמאכט, איז געווען געשריעבען פון איהם.... ער פלעגט זיך שווערען אז דאס איז א בלבול און שטילערהייט פלעגט ער צו בעקאנטע און בעריהמ־

טע מענשען, צו ליעבהאָבער פון סענזאַציאָן און סקאַנדאַל געבען קאַפּיעס פון זיין שריפט... דאס האָט איהם געמאכט פאר א געפעהרליכען מענשען.

אלס מענש איז ער געווען א שרעקליכער עגאָאיסט. דיא מענשען, זאגט ער, זיינען געשאפען צו זיין אָדער איין אמבוס אָדער א האמער. איך וויל בעסער זיין א האמער... ער האָט געקלאפּט וואו ער האָט נור געפונען מעטאל צו שמיעזיען. ער האָט געדענקט נור פיר זיך, האָט ליעב געהאט כבוד, האָט געוואָלט זיין רייך און האָט ניט מקפיד געווען וועגען מיטלען... ער האָט געמאכט געלד און פיעל געלד, וואָרום ער איז ענדליך געוואָרען א גרויסער עושר, ניט פון שרייבען, נור פון פערשיעדענע אפּערעס, האָט געגעבען געלד אויף פּראָצענט, געהאנדעלט מיט פּאַפּיערען, געווען א קאָנטראַקטאָר, א פּאָדריאַטשיק, א ספּעקולאַנט און איז געווען זעהר א קארגער, אָבוואָהל ער האָט ניט געהאט ניט קיין ווייב און ניט קיין קינדער. אויף דער עלטער, ווען ער האָט געלעבט אין זיין פּאלאַץ אין זיין אייגענע אימעניע פערנעו, אויף דעם גרענעץ פון שווייצערלאנד און פראנקרייך, האָט ער געלעבט וויא אללע מאַגנאטען מיט אן אייגענעם טהעאטער, אייגענע פּאָדדאַנעס, פערד, וועגען, גלחים און פערעהרער. אין דער צייט פלעגט ער אמאָל זיך ארויסצייגען אויך אלס א בעל צדקה, אבער ווער ווייסט, וועלכע מאָטיוון ער האָט דערביי געהאט. ער איז ניט געווען קיין גוטער מענש. האָט קיין מאָל ניט מוחל געווען, אויב מען האָט איהם פוגע בכבוד געווען. אין פילאָזאָפישע טראַקטאַטען, אין פּאָעמען, אין דראַמען פלעגט ער געפינען פּלאַטץ פיר זיינע פּערזענליכע חשבונות, וויא פון זיינע שונאים נקמה נעהמען, שימפּפען און בעליידיגען זיי. ער איז ניט געווען קיין אויפריכטיגער מענש. אין דיא אויגען האָט ער געזאגט אזוי און אונטער דיא אויגען אנדערש. א״ס וואָלטער האָט ער גערעדט פון א פּערזאָן אזוי און אונטער אן אויסגעטראכטען נאמען פלעגט ער שרייבען גאָר אנדערש. פריעדריך'ען דעם גרויסען פלעגט ער שרייבען, אז ער איז דער שלמה המלך און אונטער דיא אויגען פלעגט ער איהם רופען אפּפע... דער

רוססישער צאַריצע יעקאַטערינאַ האָט ער געשריעבען אז זיא איז דיא איינציגע „סעמיראמים דעם נאָרדענס"... און מיט א קורצע צייט פריהער האָט ער דאסזעלבע געשריעבען דער האלב־ווילדער צאַריצע יעליזאוועטע... דער עיקר איז געוועזן ביי איהם נאָר צו קריגען א קאָממישאָן. ווען ער איז געוועזן ביי פריעדריך'ען אין פרייסען האָט ער געוואָלט ווערען א געהיימער אגענט פון זיין רעגיערונג און אויסגעפינען פאָליטישע סעקרעטען... עס האט איהם אבער ניט געגליקט... פריהער האָבען איהם דיא פראנצוי־זישע דיפּלאָמאטען ניט געגלויבט און שפּעטער האָט זיך פריעדריך נים געלאָזט נאררען. ער האט זיין רבי, וואָלטער'ן, זעהר גוט פער־שטאנען. דיינע ווערקען, האָט פריעדריך געזאגט וואָלטער'ן, פערדיענען מאָנומענטען און דיינע טהאטען פערדיענען קייטען. — „עס איז גוט וואָלטער'ן צו לעזען, אבער ניט צו קענען"... עס איז אין וואָלטערם כאראקטער ניט געלעגען צו פיהלען ווארימע פריינד־שאפט און ליבע... פיעלע פרויען האָבען איהם געליבט, פערגעטערט, ער אָבער האָט זיך נאָר אמוזירט... איהם האָט ליעב געהאט דיא בעריהמטע אקטריססע אנדריענא לוקובריער, איהם האָט ליעב געהאט א יונגעס מעדכען וועלכע ער האָט בעגעגענט אין דער פראָווינץ... ער האָט זיא געבראכט קיין פאריז, צוגעזאגט צו מאבען זיא פאר א בעריהמטע אקטריסע און ווען ער האָט זיא ניט גע־דארפט מעהר, האָט ער זיא פערגעסען.. שפּעטער ווען זיא האָט גע־הייראטהעט מיט א בעריהמטען נאָבעלמאן, האָט ער זיא ווידער געוואָלט בעגליקען, האָט זיא איהם אבער געהייסען נעהמען דעם וועג... דאס האָט איהם ניט לאנג פערדראָסען, ער האָט זעהר גיך געפונען אנדערע געליעבטע... דיא איינע פרוי מיט וועלכע ער איז געוועזן פערבונדען א היבשע צייט איז דיא מארקיזע דו שאטעל.... אין יענע צייטען האָבען די העכערע קלאסע מענער ניט געהאט רא־געגען, זייערע פרויען זאָלען האָבען געליעבטע, טרייהייט אין פא־מיליען־לעבען האָט זיך גערעכענט פאר אן אבגעשמאקטע זאך, וועלכע איז ארויס פון דער מאָדע. וואָלטער איז געוועזן פיעל יאהרען דער מארקיזעס געליעבטער, ער האָט געלעבט רוהיג אין איהר

שלאָסס מיט אַללע בעקוועמליכקייטען... זיא איז ווירקליך געוועז
אַ מערקווירדיגע פרוי, קלוג, שעהן און זעהר געבילדעט.... זיא האָט
יעם גרויסען וואָלטער געהאַלטען אונטער איהר פאַנטאָפעל, דער־
פאר האָט ער זיך נעבען איהר אַזוי לאַנג געהאַלטען... דאס טרעפט
זיך שטענדיג מיט מענשען, וועלכע האָבען אַזעלכע חאַראַקטערס
וויא וואָלטער. דאָ איז דער פּלאַץ צו בעמערקען, אַז ער האָט פער־
ביטען זיין ריכטיגען נאָמען אום צו פערלייקענען אַז ער שטאַמט
פון אַ קליין־בירגערליכע פאַמיליע... ער האָט זיך אַ נאָמען געגעבען
פאָן וואָלטער, עס זאָל אויסזעהן גרויסאַרטיגער און זאָל קלינגען
בעססער.

עס איז געוועזען אַ צייט, ווען מען האָט וואָלטער'ן גערופען: דער
קעניג פון דיא דענקער פון 18טען יאהר־הונדערט. דידעראָ איז
געוועזען אַ סך אַ טיעפערער דענקער פון וואָלטער'ן. זשאַן זשאַק
רוססאָ איז אַ סך נעהענטער צוגעגאַנגען צו אַלע וויכטיגע פּראָבלע־
מען פון'ם סאָציאַלען לעבען. אמת, וואָלטער האָט אויפגעשריבען
זיעבציג בענדער. ער איז געוועזען אַ פילאָזאָף, אַ היסטאָריקער, אַ
פּאָעט, אַ דראַמאַטורג, אַ ראָמאַניסט. אָבער פערנעהמט דען וואָל־
טער אַ פּלאַץ אין דער פילאָזאָפיע אַלס אַ זעלבסטשטענדיגער פי־
לאָזאָף? האָט ער געשאַפען אַ פילאָזאָפישע סיסטעם? אין קיין
היסטאָריע דער פילאָזאָפיע געפינט איהר ניט וואָלטער'ן צווישען
דיא פילאָזאָפען. אפילו זיינע גרעסטע פערעהרער אַנערקענען נאָר,
אַז וואָלטער איז געוועזען דער געשיקטעסטער מענש אין דער וועלט
נאָר צו ערקלעהרען און פּאָפּולער מאַכען פילאָזאָפישע געדאַנקען
פון אַנדערע. אין אַללע זיינע 70 ביכער געפינט מען ניט איין
ווערק, וועלכע זאָל איהם אין דער געשיכטע דער ליטעראַטור שטע־
לען אויף איין פּלאַץ מיט דיא וועלט־בעקאַנטע קלאַסיקער. ער
האָט ניט אויפגעשריבען קיין „פויסט", קיין „האַמלעט", קיין
„דאָן קיכאָט". אַללע זיינע ווערק האָבען נאָר אַ היסטאָרישע בע־
דייטונג און זעלטען ווען איהר קענט וואָלטער'ן געפינען אין אַ
פּריוואַט ביבליאָטהעק.

אַלס אַ היסטאָריקער איז ער בעקאַנט נאָר מיט זיינע שבחים,

וועלכע ער האָט געשריעבען וועגען דעם מערדער און בוטשער קארל דעם עלפטען, וועגען דעם אויסגעלאסענעם דעספאָט און טיראן לודוויג דעם 14טען, וועלכען וואָלטער האָט פארגעטערט. ער האָט געשריעבען דיא געשיכטע פון רוסישען צאר פעטער, ווייל ער האָט געהאט אן אָרדער און האָט געקראָגען גוט בעצאהלט. ווען זשאן זשאק רוססאָ האָט זיך ערלויבט אויסצודריקען א געדאנק, אז רוססלאנד איז א פינסטערע מאכט, וועלכע דראָהעט דער גאנ־צער ציוויליזרטער יעווראָפא, איז וואָלטער אויף איהם ארויפגע־פאללען מיט דיא ניעדריגסטע בעליידיגונגען, האָט איהם אנגערו־פען א פליעג, א גאָרנישט, וועלכער וויל פון זיין בוידעם זעהן דיא עראייגניססע פון דער וועלט־געשיכטע. שלאָסער זאגט, אז פון אללע היסטאָרישע ארבייטען פון וואָלטער, איז נאָר זיין געשיכטע פון לודוויג דעם 14טען דיא איינציגע פון וועלכע מען קען זיך ער־לויבען, און דאס מיט א גרויסע פאָרזיכטיגקייט, איינינע בעמערקונ־גען צו ענטלייהען.

ער האָט אויפגעשריעבען זעהר פיעל דראמען און איינינע קאָמעדיען, וועלכע האָבען אין זיינער צייט געמאכט א שטורם. וואו זיינען זיי איצט? וואו שפיעלט מען זיי? וועמען זיינען זיי בעקאנט? ער אליין האָט זיך געהאלטען פאר א זעהר גרויסען דראמאטורג, האָט געשריבען אין א הויף־פערקינצעלטען קלאסישען טאָן, נאָך דיא אללע רעגעלען און קאזיאָנע געזעצע פון טראגעדי. פון שעקספיער'ן האָט ער ניט זעהר שטארק געהאלטען. אבוואָהל ער האָט צוגעגעבען, אז שעקספיער איז א זשעני, אָבער זיינע דראָ־מען זיינען געשריעבען געוואָרען צו ווילד און בארבאריש. זאָגאר „האמלעט“ איז נאָך זיין מיינונג א שטיק וואו איינער ווערט משוגע אין ערשטען אקט, דער צווייטער אין צווייטען אקט, אין דריטען אקט שלאָגט מען זיך און מען טרינקט, נאכדעם גראָבט מען א קבר אויף דער ביהנע, מען שלאָגט זיך און מען פערגיפטעט. ווען ער, וואָלטער, וואָלט האָבען א מאכט, זאָגט ער, וואָלט ער שעקס־פירען ניט אריינגעלאָזט אין פראנקרייך. און דאָך וואס האָט ער אליין געטהאָן? ער האָט אין זיינע דראמען נאָכגעקרימט שעקס־

פירען, האָט געמאכט אַן אָטהעללאָ נאָך זיין מוסטער, האָט געווי־ זען שעקספּיערן וויא מען דאַרף שרייבען ראָמעאָ און דזשוליא א. ז. וו. לעסינג האָט געמאכט א תל פון וואָלטער׳ס דראמען אין זיינע קריטישע בריעף וועגען דראמאטורגיע. ער האָט פּשוט איבער־ צייגט אַז ער איז א שאַרלאטאַן. וועגען וואָלטער׳ס דראמא „מע־ ראָפּע“ ערצעהלט לעסינג, וויא אַזוי דאָס שטיק איז גענומען גע־ וואָרען ביי א איטאַליענישען שרייבער. וויא אַזוי וואָלטער אליין האָט אונטער דעם נאָמען פון אַן אויסגעטראַכטען לינדעל אויפ־ געשריעבען א פּאסקוויל אויף דעם אָריגינעלען פערפאַסער, האָט איהם געמאכט מיט דער בלאָטע און געצייגט אויף וויפיעל זיין „מעראָפּע“ שטייט ניעדריגער פון דעם גרויסען וואָלטער׳ס „מע־ ראָפּע“. דאַרויף האָט כלומר׳שט שוין אליין וואָלטער געענטפערט, אַז אָבוואָהל דעם איטאַליענערס „מעראָפּע“ האָט אין זיך גרויסע פעהלערן, איז דאָך לינדעל ניט אין גאַנצען גערעכט. מיט אַזעלכע פּאַרטעלען, רעקלאַמען און פאַלשע פּסעוודאָנימען האָט זיך וואָל־ טער זעהר אָפט בענוצט.

זיינע פּאָעטישע ווערקע זיינען זעהר גלענצענד, קלינגענד אין זעהר א רייכע שאַרפע שפּראַכע, זיי זיינען אבער קאַלט, טרוקען און געפיהללאָז, ווארום ער אַלליין איז געוועזן א טרוקענער קאַל־ טער מענש, אָהן געפיהל און אָהן האַרץ. זיינע פּאָעזיען בעריהרען קיינע גרויסע פּראָבלעמען און רעדען ניט צו דער זעלע פון׳ם מענ־ שען. זיינע ראָמאַנען קען מען רעכענען פאַר אַללעס אין דער וועלט, נאָר ניט פאַר בעלעטריסטישע ווערקע. עס איז פילאָזאָ־ פישע טראַקטאַטען, סאַטירען, קריטיקען, אבער קיינע קונסט־ ווערקע, קיינע ראָמאַנען. די פּערזאָנען פון זיינע ערציילונגען זיינען ניט לעבעדיגע מענשען, עס איז מאַריאָנעטען, קוקלעס, וועלכע טאַנצען אום, וויil וואָלטער ציהט זיי פאַר׳י שטריקעל און צווינגט זיי צו מאַכען אַלערליי האַוואַיעס און צו אויסשרייען אַזעלכע קלוגע מאַנאָלאָגען און שאַרפע געדאַנקען, וויא זייער בעל הבית וויל. גע־ נומען זיינען זיי אַלע ניט פון ריכטיגען לעבען, נאָר פון א פאַנטאַס־

טישע אויסגעטראכטע מערכענוועלט... דיא ווירקליכקייט, דאָס רעאלע לעבען שפּיעלען קיין ראָללע אין וואָלטעו'ס ראָמאנען.

אין וואָס־זשע שטעקט זיין קראַפט, זיין מאכט, זיין גרויסקייט? וואונדערן זיך שוין מאנכע פון אייך. איהר האָט נאָר געדולד... בעפאָר איך וועל פערענטפערן דיא פראגע, וועט איהר אייך נאָך מעהר וואונדערן.

3.

וואָלטער אלס יודען־פיינד.

דיא היינטיגע אנטיסעמיטען מיט אלע זייערע רייד און שריי־בערייען קענען זיך רעכענען געגען וואָלטער'ן אלס קליינע הינטע־לעך. וואָלטער האָט דיא אידען געביסען מיט גרויסע שארפע און גיפטיגע צייהן. וואו ער האָט נור געקענט, איז דאס געווען אויף'ן פּלאַץ אָדער ניט, איז דאָס געווען פּאסענד אָדער ניט, אין א פילאָ־זאָפישע אבהאנדלונג, אָדער אין א היסטאָרישע מאָנאָגראפיע, אָדער אין א ראָמאן, אום און אום וואו ער האָט נור געקענט פון דיא אידען אָבלאכען, ערניעדריגען זיי, בעשימפּפען, בעשמוצען, — האָט ער עס ניט פערפעהלט צו טהון פלייסיג און מיט ענערגיע. ער איז אליין געווען א געשעפטמאכער און א פּראָצענטניק און דיא אידען האָט ער מיט דעם געשטאָכען דיא אויגען. ער אליין האָט ניט געגלויבט אין השארת הנפש און דיא אידען האָט ער גערעכענט פאר א ניעדריגעם בארבארישעם פאָלק ווייל אין זייער ביבעל זאגט מען צו דיא פרומע אידען נאָר עולם הזה און קיין עולם הבא. פון דער ביבעל, וואו ער האָט נאָר געהאט א געלעגענהייט, האָט ער געמאכט חוזק. אין זיין פילאָזאָפישען ווערטער־בוך, ווען ער קומט צום וואָרט „יוד“ דערציילט ער אין א היסטאָרישע פאָרמע נאָר זיינע מחלוקות, קריעג און מלחמות. זאָגאר זייער העלדישען קאמפף פיר זייער פרייהייט מיט דיא רוימער לאכט ער אָב און זאגט קאלטבלוטיג, אז דיא רוימער האָבען פיעלע טויזענדער אידלאך פערקויפט ניט טהייערער פון דעם פּרייז, וואָס מען נעהמט פיר א

בעשעפעניש, וואס דיא אידען טאָרען ניט עסען. ער דערציילט אז דיא אידישע פרויען איז פערבאָטען איז דער ביבעל צו ליעגען מיט אייזלען און פערד, עס איז א סימן אז דיא אידישע פרויען זיינען געווען געוואוינט צו אזעלכע דעליקאטעסען. ער מאכט זיך לוסטיג דאריבער וויא טויזענדער אידען זיינען אויסגעשלאכטעט געוואָרען, ווייל אנשטאט „שין" האָבען זיי געזאגט „סין", אָדער ווייל זיי האָבען זיך צוגעריהרט צום ארון קודש א. ז. וו. ער ענדיגט זיין היסטאָרישען איבערבליק מיט דיעזע ווערטער: „דערפון זעהט מען אז דיא אידען זיינען געווען שטענדיג אָדער בראדיאגעס, אָדער רויבער, אָדער קנעכט, אָדער מיאטעזשניקעס. זיי זיינען נאָך איצט וואגאבונדען אויף דער ערד, פעראכטעט פון אלע מענשען און טענה'ן נאָך אלץ אז דיא הימלען, דיא ערד, דיא גאנצע מענשהייט זיינען בעשאפען געוואָרען נאָר פון זייער'ט וועגען". ער בעשולדיגט דיא אידען אין דעם, דאס זיי זיינען געווען קאניבאלען (האָבען געגעסען מענשען־פלייש) און האָבען צו זייער גאָט געבראכט מענשען פאר קרבנות... אין זיין פילאָזאָפישען ווערטערבוך גיט ער געגנוג פלאץ אברהם'ן, דוד המלך, אלע נביאים.. מאנכעס מאָל זעהר שארף און וויציג.. וועגען דעם נביא יחזקאל דערציילט ער, אז גאָט האָט איהם געהייסען געהרען זיך א געוויסע צייט מיט ברויט, וואס איז בעדעקט מיט מענשליכע... יחזקאל האָט קוים אויסגעבעטען ביי גאָט דיא טובה, אנשטאט מענשליכע... איינקנעטען אין זיין ברויט דעם קויט פון א בהמה... א איד אין אמסטערדאם האט איהם געזאָגט, אז מען דארף עס ניט פערשטעהן בוכשטעבליך, עס איז א פאנטאזיע... אויב עס איז א פאנטאזיע, בעמערקט וואָלטער, דארף מען בעסער לעזען דיא פאנטאזיען פון האָמער, ווירגיל און אָוויד. נאָר וועמען עס געפעלט בעסער דיא פראָפעצייהונג פון א יחזקאל זאָל עסען מיט איהם זיין אָנבייסען...

אלס געשעפטסמאכער האָט וואָלטער געהאט צו טהון מיט אידישע סוחרים אין ענגלאנד, אין האָלאנד און דייטשלאנד. דאס געוויס, האָט איהם ניט געקענט מאכען פריינדליכער צו דער גאנצער אידישער נאציאָן. ווען ער איז געווען אין לאָנדאָן האָט ער

פערטרויעט א קאפּיטאל צו א אידען, א געוויסען מענדעס, מיט וועלכען ער האָט געוואָלט ספּעקולירען בשותפות. מענדעס האָט באנקראָטירט און וואָלטער'ן איז אנגעקומען נאָר א קליינער טהייל פון זיין געלד. אין בערלין האָט ער זיך פארפּלאָנטערט מיט א אידען הירשעל גאָר אין א מיאוסע געשיכטע.... ער האט דורך דעם הירשעל געוואָלט צונויפקויפען פּאַפּיערען, וועלכע זיינען פערבאָטען אין פּרייסען. ער האָט דאָס געמוזט טהאָן בשתיקה, זיין פּאטראָן, תלמיד און פערעהרער, פריעדריך דער גרויסער זאָל דאס ניט וויססען. ער איז דאמאלס געווען פריעדריך'ס קאמער־העדר, האָט געקראָגען פון איהם צעהנער טויזענדער א יאהר, האָט געלעבט ביים הויף, געפּאָהרען אין הויף'ס־קארעטען, געגעסען ביים קעניגס טיש און געשפּיעלט א ראָללע פון זעהר א גרויסען פּריץ. מען ווייס ניט, אויב עס איז וואהר אָדער ניט, דער איד הירשעל האָט ער־קלעהרט אז אנדערע אידען, קאָנקורענטען, האָבען אונמיסטען אויפגעהויבען דעם קורס פון דיא פּאַפּיערען, איידער ער האָט זיי געקויפט און אז ער האָט דערביי פערלאָרען זיין געלד און אויך וואָלטער'ס געלד... וואָלטער האָט ארויסגענארט ביי דעם אידען א סך טהייערע בריליאנטען, כלומרשט מיט'ן צוועק צו קויפען זיי, און האָט עס ניט געוואָלט צוריקגעבען. דערצו האָט ער נאָך גע־פעלשט אן אונטערשריפט פון הירשלען. עס איז ארויס אן עפענט־ליכער סקאנדאל, דער איד האָט דערלאנגט אויף וואָלטער'ן אין געריכט.... פריעדריך האָט פריהער אויך געוואוסט וואס פאר א ניעדריגען כאראקטער וואָלטער האָט, דיעזער סקאנדאל האָט אבער גערויבט דיא לעצטע ביסעל אכטונג וואס דער געקרוינטער תלמיד האָט געהאט צו דעם בעריהמטען רבי'ן. לאָזט צו רוה, האָט פריעד־ריך צו איהם געזאגט, דעם נייעם און דעם אלטען טעסטאמענט. א פילאָזאָף דארף זיין פריהער פון אלץ איין אנשטענדיגער מענש... דיעזער סקאנדאל האָט געפיהרט נאכדעם דערצו, אז צווישען דיזע צוויי גדולים איז ארויס א מחלוקה. וואָלטער, אלס נוקם ונוטר האָט דאס געוויס ניט געקענט פערגעסען. מערקווירדיג איז דאס, דאס וואָלטער'ס פּאַפּיערען און דאָקומענטען ביי דיעזען שמוציגען

פראַצעס פון הירשעל און וואָלטער האָט איבערזעצט פון פראַנצױ־זיש אין דייטש דער גרויסער לעססינג, וועלכער איז דאמאלס געווען א יונגערמאן פון א יאהר צוואנציג, דער זעלבער וואס האָט זיך בעריהמט געמאכט מיט זיין „נאָטהאַן דער ווייזע״ . . . וואָלטער האָט לעססינג'ן ניט געליעבט. לעססינג האָט וואָלטער'ן שוין דאמאלס פערשטאנען...

א פּאָרטוגעזישער איד מיט'ן נאָמען פינטאָ, איז ארויס געגען וואָלטער'ן מיט א פּאָלעמישע בראָשורא... דיא פּאָרטוגעזישע און שפּאַנישע אידען האָבען זיך דאמאלס גערעכענט פאר דיא אריסטאָ־קראטען פון אידישען פאָלק און האָבען געקוקט אויף דיא פּוילישע און דייטשע יהודים, וויא דיא יהודים פון דעם ניו יאָרקער אריסטאָקראטישען קוואַרטאַל קוקען איצט אויף דיא אידלאַך פון דער ניו יאָרקער געטאָ. דיזער פינטאָ האָט געזאגט, אז דאָס וואס וואָלטער שרייבט קען זיין איז וואהר, אויב ער מיינט דיא פּוילישע און דייטשע אידען, דיא פּאָרטוגעזישע אבער זיינען איידעל־לייט און אריסטאָקראטען... וואָלטער האָט צוגעגעבען אז פינטאָ איז גערעכט און ער איז בערייט צו מאכען איין אויסנאהמע פאר דיא פּאָרטוגעזישע אריסטאָקראטען... ער, האָט בערעכענט, אז ער מאכט דערביי א בעסער געשעפט, אלס זיין אָפּאָנענט, דער אידישער פערטהיידיגער פינטאָ...

אין זיינע „בריעף געגען זעקס אידען״ גיסט ער ווידער גיפט, שוועבעל און פעך אויף דיא אידען. ער דערמאָהנט זיי ווידער די אלטע חטאים און ענדיגט איינעם פון זיינע בריעף מיט דיעזער פריינדליכער עצה: געגנוג אייך צו זיין אנימאלס, וואס קענען נאָר רעכענען, צייט איהר זאָלט אנהייבען דיינקען... אויב איהר ווילט געהן קיין פּאלעסטינא, זאגט ער אין דיעזע בריעף, געהט אייך גע־זונדערהייט אין דעם לאַנד פון שטיינער און זאמד, וואו גאָט האָט אייך צוגעזאגט מילך און האָניג און האָט פארגעסען אז מען דארף ברויט אויך. אבער ווען איהר וועט געהן, בעט איך אייך, לאָזט אונז איבער עטליכע אידען, ווארום אויב מיר זיינען אין רעליגיאָן

זאכען אזוי נארריש וויא איהר, זייט איהר אין פראגען פון קויפען און פערקויפען א סך קליגער פון אונז...."

וואס דיא אידען קענען מאכען געלד ביים קויפען און פער־קויפען, דאס איז געווען דיא איינציגע זאך, וואס ער האט דיא אידען מקנא געווען.

פאר וואס־זשע רעכענט מען וואָלטער'ן פאר א גרויסען מענשען?

.4

וואלטער אלס א־יפקלעהרער.

ניט אין דער געשיכטע פון פילאָזאָפיע און ניט אין דער געשיכטע פון ליטעראטור דארף מען זוכען וואָלטער'ס פלאץ, איהם קומט א בעזונדער קאפיטעל און א גרויסער קאפיטעל אין דער אל־געמיינער וועלט־געשיכטע, וועלכע דערציילט וויא דיא קולטור פון דער מענשהייט האט זיך ענטוויקעלט, וויא אזוי דער גייסט פון דעם מענשען האט זיך עמאנסיפירט פון דעם יאָך פון אבערגלויבען און האט זיך בעפרייט פון דיא קייטען פון פאנאטיזמוס. אין דער וועלט־געשיכטע דארף וואָלטער פארנעהמען פלאץ וויא דער רע־פאָרמאטאָר מארטין לוטהער און דער קריעגס־פיהרער נאפאָלעאָן באָנעפארטע. ער איז א נאפאָלעאָן און א לוטהער צוזאמען! וויא נאפאָלעאָן האט ער מיט זיין פראנצויזישער ארמעע, א ארמעע פון גלענצענדע שריפטען שארפע קריטיקען, גיפטיגע סאטירען, הומאָ־ריסטישע הארא‏קטעריסטיקען, געשריעבען אין דער קלינגענדער רייכער פראנצויזישער שפראכע,—מיט דיעזער ארמעע האט ער איינגענומען דיא גאנצע ציוויליזירטע יעוראָפּע, אומגעוואָרפען אלע גרענעצען פון דער אלטער טראדיציאָן, ארונטערגעשמיסען הערשענדע מיינונגען און געזעצט אויף דיא טהראָנען פון דעם מענשענס אינטילעקטואלען קעניגרייך נייע רעגיערענדע געדאנ־קען, נייע הערשענדע אנשויאונגען. וויא לוטהער איז ער געווען איין רעפארמאטאָר. לוטהער האט רעפאָרמירט יעוראָפּא דערמיט וואָס ער האט אָבגענומען דעם אָווטאָריטעט בייא דעם פאבסט פון רוים. דער איינציגער אווטאָריטעט, האט ער געזאָגט, איז אין דיא

הימלען.... וואָלטער האָט רעפאָרמירט דיא ציוויליזירטע וועלט דערמיט, וואס ער האָט אָבגענומען דעם אווטאָריטעט ביי דיא הימלען, און האָט ערקלעהרט, אז דער איינציגער אווטאָריטעט איז דער מענש אליין. וואָלטער איז ניט געווען קיין פילאָזאָף, ניט קיין פּאָעט, ער איז געווען א גרויסער אויפקלעהרער און עמאַנסיפּאַטאָר! א קריעגס־גענעראל אָהן עפּאָלעטען, א רעפאָרמאַטאָר אָהן א יאָר־מולקע פון א מאָנאך.

דיא דענקענדע מענשען פון 18טען יאהר־הונדערט האָבען פריי־הער פון אלץ אנגעהויבען רעדען פון דעם מענשענס אינטערעסען, שפּעטער שוין האָט מען אָנגעהויבען צו רעדען פון דעם מענשענס רעכטע. דער מענש האָט אין דער אלטער רעאקציאָנערער וועלט ניט געהאט קיין פּערזענליכע אינטערעסען אין דעם לעבען; ער האָט נאָר געלעבט צוליעב גאָטט און זיינע פּאָרשטייער.... דאס האָט געפיהרט צו דעם געגענזאַץ דאס דיא דענקער פון דעם 18טען יאהר־הונדערט זיינען געווען גרויסע עפּיקוריער, האָבען פּראָפּאגאנדירט דיא אידעע פון אינדיווידועללען גליק און אוטיליטאריזם — פּער־זענליכע נוצליכקייט, דערפאר זעהען מיר אז אין 18טען יאהר־הונדערט האָבען פּרינציפּען געשפּיעלט א קליינע ראָללע, דיא הויפּטזאכע איז געווען דער צוועק — ערקלעהרען דעם מענשען זיינע אייגענע אינטערעסען... וואָלטער איז ניט געווען קיין פּרינציפּיעלער מענש! זיין ארבייט איז געווען א נעגאטיווע, ניט קיין פּאָזיטיווע... ער האָט ניט געבויט, ער האָט צושטערט אלטע געביידעס, ער איז געקומען אבלאכען, פּערשפּאָטען, פּערניינען, קריטיזירען, רייסען דיא דומהייט פאר דיא אויערען און ער האָט עס געטהאָן מיט א מערקווירדיגע ענערגיע זיין גאנצען לעבען, און געלעבט האָט ער דערצו זעהר לאנג. ער איז ניט געווען קיין אידעאליסט, ער האָט ניט פילאָזאָפירט צוליעב דער פילאָזאָפיע, און ניט פּאָעטיזירט צו־ליעב דער פּאָעזי, ער איז געווען א פּראַקטישער ארבייטער, וועלכער האָט געוואָלט קומען אין בעריהרונג מיט דער גאנצער וועלט, אויפ־קלעהרען יעדען מענשען און רעדען צו יעדען מיט א פערשטענד־ליכע שפּראכע. אויב איהר ווילט אייך פּאָרשטעללען דיא קראַפּט

און דעם געוואלטיגען איינפלוס פון וואָלטער'ן, נעהמט אללע ציי־טונגען פון דער גאנצער וועלט, אללע זשורנאלען, וויסענשאפטליכע און פּאָליטישע צייטשריפטען לייגט דאָם אללעם צונויף, זייערע דרוק־מאשינען, ארמען שרייבער און מיליאָנען מיטארבייטער, פערקערפּערט דאָס אללעם אין איין מענשען — דאס איז וואָל־טער! ער איינער איז דאמאלס געוועזן דיא גאנצע וועלט־פּרעססע; איהם האָט געלעזען דיא גאנצע ציוויליזירטע וועלט... ער אליין איז געוועזן דער לייטענדער גייסט פון דער עפענטליכער מיינונג פון גאנץ יעווראָפּא, אין איהם אליין איז געזעסען אן ארמעע רעפּאָרטיאָרען— פולל מיט פייער און ענערגיע, אין איהם זיינען געוועזן פערקערפּערט טויזענדער רעדאקטאָרען מיט טאלענט, לאָגיק, פּראקטישע פעהיג־קייט. ער האָט פּאָפּולאריזירט וויססענשאפט מיט איין פּראַקטישען ציעל, דער פערדריקטער מענש זאָלל אָנהייבען לעבען מיט זיין שכל, ער האָט געשריען איבער דער גאנצער וועלט און געפאָדערט גערעכטיגקייט פאר דעם מענש און האָט געלערנט דעם מענשען פארשטעהן זיינע אייגענע אינטערעסען... זיינע שריפטען האָבען דערפאר געהאט א גרויסע בעדייטונג נאָר פאר זיין צייט, זיין טהע־טיגקייט אבער וועט האָבען א בעדייטונג איממער, זאָ לאנג ביי דער מענשהייט וועט האָבען א בעדייטונג אויפקלעהרונג און פּראָ־גרעסס. וואָלטער האָט געהאט א גוטען קאָפּ, א קלוגען קאָפּ, א שארפען מח און האָט געגלויבט נאָר אין אינטעלעקטועלע טהעטיג־קייט... האָב שכל! זיי נים קיין נארר! מען דארף ניט גלויבען — מען דארף פערשטעהן! דאס איז דאס איינציגע וואס ער האָט גע־פּרעדיגט אין אלע זיינע זיעבציג ביכער. אלס קלוגער פּראקטישער ארבייטער האָט ער אליין גוט פארשטאנען דיא בעדייטונג פון זיין שרייבען. מיט אזא געפּעק וויא מיין שרייבען, האָט ער גע־זאגט, קומט מען ניט צו דער נאכוועלט.... איינס קען איך זאגען, איך האָב מיינע לעזער ניט געלאנגווײלט... ניין! ער האָט געשריבען לעבעדיג, קלוג, אינטערעסאנט. ער איז געגאנגען גלייך צום פּונקט, גערעדט צו דער זאכע, האָט זיך ניט געפוילט פיעל מאָל אין פער־שיעדענע פאָרמען איבער'חזר'ן דאָס זעלבע, ביז ער האָ טזיין גע־

דאנק אריינגעהאקט אין דעם לעזער'ס קאָפּ. זיינע דראמען, זיינע ראָמאנען, זיינען ניט געשריעבען צו בלייבען ליטעראַרישע מאָנו־מענטען, זיי זיינען געשריבען געוואָרען מיט דעם זעלבען פּראקטי־שען ציעל; אויפקלערען דעם מענשען, עמאַנסיפּירען זיין גייסט, בעפרייען זיין פערדולמטען קאָפּ פון דונקעלהייט און אבערגלויבען. ער האָט זיך בענוצט מיט דיא אַללע פאָרמען פון ליטעראַטור נאָר אויפצוקלערען דעם מענשען. וואס גהעט אייך אָן דער כאראקטער און דיא פערזענליכקייט פון דעם לאמפּאָוושציק, וואס צינדט אָן דיא לאמפּען ביי נאכט אין דיא גאסען פון שטאדט? איהר ווייסט נאָר, דיא גאסען זיינען בעלייכטעט. וואָלטער איז געווען דער גרויסער, מעכטיגער, אונערמיעדליכער לאמפּאָוושציק פון 18טען יאהר־הונדערט פיר דער גאנצער וועלט, ער האָט געטראגען ליכט אין אַללע ווינקעלאך פון דער מענשהייט און האָט בעלייכטעט דיא אַללע נאכט חיות און וואַמפּירען, וועלכע האָבען ביז דאמאלס אין דער פינסטערניס רוהיג געזויגען דעם מענשען'ס בלוט און דעם מענשענס מח... ווייניג וואס ער האָט זיי ענטדעקט און געוויזען, וויא זיי זעהען אויס אין דער ליכטיגקייט, ער האָט זיך אָבגעשטעלט נעבען זיי און געלאכט מיט א דעמאָנישען, טייוולישען, זעהר אָפט ציניזשען געלעכטער, גאנץ יעוראָפּא זאָלל הערען. איהם האָבען געהערט קעניגע און פּאבסטען. קארדינאַלען און פּרינצען, גע־בילדעטע לייט און רעגיערער, און דורך איהם האָט אויסגעבראָכען דיא רעאקציאָן געגען דער גאנצער אלטער וועלט. ביז איהם האָט מען געשריבען צירליך־מאַנירלאך, ער האָט אנגעהויבען רעדען מיט אַן אָפענע שפּראכע, ביז איהם האָט מען געגעבען דיא לעזער זיסע קאָנפעקטען, ער האָט זיי געהיילט פון קדחת מיט ביטערע פּיללען. ביז איהם האָט מען געפּרעדיגט קריסטליכען אסקעטיזם, געדאנקען פון ענטזאגונג, פון פאסטען און פון תשובה, ער האָט געלערנט צו זיין אַן אפּיקורס (עפּיקור), לעבען א גוטען טאָג און זיין א מענש אויף דער וועלט, ניט א היילינגער אויף יענער וועלט. ער האָט אָפט וועה געטהאָן, ווען ער האָט געשניטען מיט זיין אנאַטאָמישען מעס־סער דיא געשווירען און אבצעססען פון זיינע פּאציענטען — דאס

האָט איהם ניט געארט, ער איז ניט געווען קיין סענטימענטאלער שרייבער. רוססאָ איז געווען א סענטימענטאלער שרייבער, ער האָט געשריעבען מיט זיין זעלע, — וואָלטער איז געווען א קאלטער ראציאָנאליסט, ער האָט נור געשריעבען מיט זיין לאָגיק און ריזאָן.

זיין אויפגאבע איז ניט געווען צו זיין איין זעלבסטשטענדיגער פילאָזאָף. ער האָט ניט געהאט דיא רוהע און זעבסטבעהערשונג דערצו, מיט דאס בלוט און נערוואָזיטעט פון טויזענד זשורנאליסטען אין זיך האָט ער פּאָפּולאריזירט דיא געדאנקען פון דיא גרויסע און ראדיקאלע ענגלישע דענקער, הויפּטזעכליך לאָק און האָט געלערנט דעם מענשען וואס ווייניגער גלויבען און וואס מעהר קענען, וויסען און בעגרייפען.

זיין אויפגאבע איז ניט געווען צו ווערען א היסטאָריקער, א ספּעציאליסט, ער האָט, אלס פּראקטישער ארבייטער ניט געהאט קיין צייט צו פערגראָבען זיך אין היסטאָרישע ארכיווען. ער האָט אבער געלערנט וואס היסטאָריע דארף בעדייטען... היסטאָריע, זאגט ער איז א זעקעל מיט „טריקס“ (שפּיצלעך), דורך וועלכע מען מאַכט חוזק פון די געשטאָרבענע. היסטאָריע דארף זיין די געשיכטע פון דעם מענשען, זי דארף לערנען יעדען אינדיווידיואום צו זאָגען: האָמאָ סום, — איך בין א מענש! ביז איהם האָבען דיא קאזיאָננע היסטאָריקער דיא גאנצע וועלט-געשיכטע און דעם שיקזאל פון דער מענשהייט צוגעבונדען מיט דער ביבעל, מיט דיא הייליגע שריפטען; ער האָט געזעהען וויא נארריש, שעדליך און אונבעגרינדעט אזא טהעאָריע איז און ער האָט מיט א צינישע פרעכהייט אָבגעלאכט און בעשמוצט דעם בוך פון „אָפּענבארונג“, האָט געוויזען אללע אומגעלומפּערטע און אוננאטירליכע, אללע שוואכע און ניט היסטאָרישע זייטען פון דיא הייליגע שריפטען. ער איז מיט זיין גאנצער זעלע געווען געגען קריסטענטהום, ער איז געווען איבערצייגט, אז דער שכל פון'ם מענשען וועט זיך ניט בעפרייען ביז וואנען ער וועט ניט בעפרייעט ווערען פון יעזוס קריסטוס מיט זיינע גלחים און קירכען און אזוי וויא דער נייער טעסטאמענט איז געבויעט אויף דעם אלטען, האָט ער הויפּטזעכליך געגראָבען זיין אונטערן פונדא-

מענט. ער האָט געוואָלט איבערהאקען דעם אלטען וואורצעל אום דער גאנצער בוים מיט אללע זיינע צווייגען זאָל אומפאלען און ניט פארשטעלען דאס ליכט פון דער שיינענדער זון....

מען דערצעהלט מיר עפּעס פון א גאָטט, זאגט ער, וועלכען מען בעהאלט פון מיר. איך וויל איהם ליעבען און זוך אין איהם מיין פאטער, מען צייגט מיר עפּעס א טיראן, וועלכען איך מוז האססען. ער האָט געשאפפען דיא מענשען אין זיין געשטאלט אום זיי מעהר צו ערניעדריגען. ער האָט אונז געגעבען פערדאָרבענע הערצער, אום צו האָבען דאס רעכט אונז צו שטראָפען. נאָכדעם וויא ער האָט דעם מענשען בעשאפפען נאָך זיין אייגענעם בילד, הויבט ער פּלוצלינג אָן חרטה האָבען נאָך וואס ער האָט עס געטהאָן, אלס אויב דער ווערק־מייסטער האָט פריהער ניט געקענט דיא מאנגלען פון זיין ווערק... ער בעשטראפט די זינדיגע מיט א מבול, קען מען מיינען אז נאָך דער פערפלייצונג וועט׳ער א ריינערע וועלט ערשאפען. עס הויבט זיך ניט אָן! עס ענטשטעהען רויבער, שקלאפען און טיראנען נאָך ערגער וויא פריהער. וואס וועט ער איצט טהאָן? מיט וועלכע בליצען וועט דיעזער שטרענגער גאָטט בעשטראפען דעם נאָך זינדי־גערען מענשען? הערט וויא דער זעלבער גאָטט, וועלכער האָט דיא עלטערן דערטרונקען פאר זייערע זינד, וויל אליין שטארבען פאר דיא זינד פון זייערע קינדער. עס איז דאָ אן עלענדעם פאָלק, שוואך וואנדעלבאר געניינגט צום אונזיניגען אבערגלויבען, בעזיעגט פון זיינע שכנים, דער שפּאָטט פון אללע נאציאָנען, — דער זונן גאָט־טעס, דאס הייסט גאָט אליין, מאכט זיך פאר א מיטבירגער פון דיעזען פערהאססטען פאָלק. ער לאָזט זיך געבאָרען ווערען פון׳ם לייב פון א יודענע און אונטער איהרע אויגען מאכט ער דורך אללע שוואכהייטען פון קינדער־עלטער. לאנגע יאהרען וואנדערט ער אום וויא א פּראָסטער ניעדריגער ארבייטער און דאן פּריידיגט ער דריי יאהר און שטארבט. נאָך זיין טויט קען מען האָפען דאס מיר וועלען שוין ניט ליידען פאר אונזערע זינד. וויים איך! מען בע־שטראפט אונז נאָך ערגער, מען האקט, מען בראָקט, מען רייסט שטיקער־וויין. וויא? ! גאָטט אליין איז געשטאָרבען אויסצוקויפען

אונזערע זינד און ברענגען אונז איין עווינע מחילה און דאס העלפט אויך ניט! דער גאָטט וואס האָט צוליעב אונז פערגאָסען זיין בלוט, פערפאָלגט אונז נאָך אלץ מיט זיין שטראפע? דער גאָטט האלט פיעלע פעלקער אין אונוויססענהייט פון דעם, וואס דער זוהן פון א סטאָליער, דאס הייסט ער אליין איז ערגיץ אין א ווינקעל אין סיריא געשטאָרבען אויפ'ן קרייץ, כדי מען זאָל דיעזע פעלקער דערפאר וואס זיי האָבען דאס ניט געוואוסט, אויסרייסען און אויס־ראָטטען פון דער וועלט. הער מיך דו גאָטט! איך בין קיין קריסט! איך גלויב ניט אין אזא אונווירדיגען גאָטט! גאָטט דארף ניט אונזער שטענדיגע דיענסט, גאָטט קען מען נאָר בעליידיגען מיט אונגערעכטיגקייט געגען מענשען!

אונגערעכטיגקייט צו א מענשען אין דעם נאָמען פון גאָטט און זוהן, אָדער אין דעם נאָמען פון א שטיקעל האָלץ וועלכעס רופט זיך קרייץ, דאס האָט ער ניט געוואָלט ליידען. דאס האָט איהם געטריעבען מיט אזא פייער צו שרייבען און עקרן מעשים, ווען א געוויססער קאלאס איז פעראורטהיילט געוואָרען צו א שרעקליכען טויט, ווייל זיין זון איז בעגאנגען זעלבסטמאָרד. דער קאלאס איז געוועזן א פּראָטעסטאנט און דיא קאטאָלישע גלחים האָבען אויס־געטראכט, אז דער פאטער האָט דעם זון ערמאָרדעט, ווייל ער, דער זון, האָט געוואָלט ווערען א קאטאָליק. וואָלטער האָט אויפגעהויבען דיא גאנצע וועלט אויף דיא פיס, בריעף זיינען געשריעבען געוואָ־רען, ארטיקלען זיינען געדרוקט געוואָרען, ביז ער האָט אויסגע־פיהרט זיינס. טויזענדער צייטונגען מיט צוואנציג זאַלאַ'ס ביי־דרייפוס געשיכטע וואָלטען ניט געקענט דאס אויפטאָהן, וואס אליין וואָלטער האָט דאמאלס אויפגעטאָהן. אמת, קאלאס איז שוין געוועזן היגגעריכטעט, ער אָבער האָט נאָר געוואָלט בעווייזען וויא דום דיא אונטאָלעראנטע קירכע איז, וויא בלינד איז איהר פאנא־טיזם און וויא גרויזאם זיינען דיא ריכטער, וועלכע משפט'ן אין'ם נאָמען פון גאָטט דער ליעבע.

וואָלטער האָט אויסגערעכענט, אז נאָר אין 15טען יאהר־הונדערט האָט דאס קריסטענטהום אין נאמען פון קריסט אויס־

נעוואָרגען א צעהן מיליאָן מענשען! ער רעכענט אויס דיא מחלוקות פון דיא קריסטליכע סעקטען צווישען זיך, דיא פּראָטעס־טאנטען־קעמפּפע און זאָ ווייטער און איז איבערצייגט, אז דיא נאַ־טירליכע ענטוויקלונג פון דער מענשהייט ווערט פון קריסטענטהום פערהאלטען, פערהינדערט און דאס דיא ערשטע אויפגאבע פון פילאָזאָפען, דענקער און קעניגע, איז אָבצושאפען דיעזע מיאוסע אינ־פאמע זאך. דאס איז געווען זיין הויפּט שטרעבונג, דיא איינ־ציגע ציעל פון זיין טהעטיגקייט. אין זיינע בריעף צו אינטימע תלמידים און פערעהרער און זייערע בריעף צו איהם איז אויף דער לעצטער שורה געשטאנען ראשי תיבותן: עקר ל'אינף (Ecr. l'inf.) עס איז צווישען זיי געווען אזוי וויא א פערשווערונג, א הייליגער געבאָט, א מאָטטאָ אין לעבען. עס האָט געהייסען:

ECRASEZ L'INFAME

אויסרייסען, פערניכטען, אויסראָטטען פון דער וועלט דאס איינ־פאמע, דאס פינסטערע, דאס אונטאָלעראנטע, דאס בלוטדורשטיגע, וועלכעס רופט זיך מיט דעם נאמען קריסטענטהום. ניט אומזיסט האָבען איהם אללע פאָרשטעהער פון פינסטערנים אזוי געהאסט און אזוי מורא געהאט פאר איהם. ער איז געווען א גרויסע מאכט, צווישען זיינע תלמידים און פערעהרער זיינען געווען קעניגע און הערשער!

וואָלטער איז געשטאָרבען אין פאריז. וואוהין ער איז געקומען נאך זיין לאנגען גלות. מיט ענטהוזיאזמוס האָט מען איהם אויפגע־נומען, דיא אקאדעמיע האָט איהם געקרוינט, דאמען האָבען געקושט זיינע הענד, דאס פאָלק האָט געשריען: דאס איז דער, וואס האט בעשיצט קאללאס! דער 84 יאהר אלטער וואָלטער האָט ניט געקענט איבערטראָגען דיא אויפרעגונג און ער איז געשטאָרבען. אָבוואָהל ער איז געשטאָרבען נאך אללע דינים פון קריסטליכען גלויבען, האָ־בען דיא גלחים איהם דאך ניט געוואָלט בעגראָבען. מען האָט שטי־לערהייט ארויסגעפיהרט זיין קערפּער און בעגראָבען אין מאָנאַ־סטיר. מיט עלף יאָהר שפּעטער האָט מען זיין קערפער געבראכט אין פאריז און מיט זעהר גרויסע צערעמאָניעס און פערעהרונג בע־

גראָבען אין א קירכע, וועלכע איז פערוואנדעלט געווארען צו א פאנטעאָן פון בעריהמטע מענשען. מיט 29 יאהר שפּעטער האָבען דיא גלחים זיין קערפּער און זיין געגנערס קערפּער, זשאן זשאק רוסאָ'ס בעגראָבען אין א גרוב אונטערן קלויסטער. אין דער יולי רעוואָלוציאָן האָט מען זייערע ביינער צוריק אויסגעגראָבען און אומגעקעהרט אויף זייערע פריהערדיגע פּלעצער.. דיא גלחים האָבען אָבער זייערע דם שונאים בעגאָסען מיט קאלך און פון זיי איז קיין שריד ופליט ניט געבליעבען. וואָלטערס קערפּער האָט דיא קריסטליכע קירכע געקענט פערניכטען, זיא איז אָבער ניט אימשטאנדע צו פערניכטען זיין אויפקלעהרענדען גייסט און אויסמעקען זיין קריעגס־סיגנאל:

ECRASEZ L'INFAME

רב סעדיה גאון

דער ערשטער אידישער רעליגיאָנס-פילאָזאָף

זיין לעבען, ווערקען און שריפטען.

נאָך פערשיעדענע קוועלען בעארבייטעט.

פון

מ. ווייערניק.

ערשטער קאפיטעל.

אידען מיט טויזענד יאָהר צוריק.

אידישקייט איז מיט טויזענד יאָהר צוריק שוין אויך געווען אן אַלטע רעליגיאָן און דיא אידען זיינען דאַן שוין געווען פון א לאנגע צייט אין גלות. אָבער דיא לאגע פון דיא אידען, אזוי וויא דיא לאגע פון דיא לענדער, אין וועלכע זיי האָבען געוואוינט, איז דאַן געווען גאַנץ אַנדערס וויא איצטער. אידען האָבען אויך געהאַט אַנדערע מיטעלפּונקטען, און דיא ענטוויקלונג פון גייסטיגען און מאַטעריעלען אידישען לעבען האָט דאַן ערדייכט א הויכע שטופע אין געגענדען, וועלכע האָבען שפּעטער פערלאָרען זייער גאַנצע וויכטיגקייט. דאַגע־גען זיינען דיא איצטיגע וויכטיגע אידישע מיטעלפּונקטען, דאָס הייסט דיא אייראָפּעאישע, ערשט געשטאַנען אויף א גאַנץ ניעדריגע שטופע אָדער האבען זיך נאָך גאַר ניט אָנגעפאַנגען צו ענטוויקלען. מען וויים אַז עס זיינען אין יענע צייטען געווען אידען אין שפּאַניען, איטאַליען, אין דיא איצטיגע דייטשלאַנד און פראַנקרייך און אין פלעצער וועלכע זיינען איצטער א טהייל פון אייראָפּעאישע טירקיי אָדער פון רוסלאַנד. אָבער מען וויים כמעט מעהר ניט וויא דאָס, אַז זיי האָבען עקזיסטירט. דיא רייכע האָבען געהאַנדעלט מיט שקלאַפען אָדער זיינען געווען געלד־פערלייהער, דיא אָרעמע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט אָדער מיט מלאכות און מיט קליין־האַנדעל.

אידען האָבען זיך דאן אין פיעלע הינזיכטען וועניגער אונטער־שיידעט פון קריסטען וויא מיט יאהרהונדערטע שפּעטער, ווען די קריסטליכע קירך האט דורכגעפיהרט איהר פּלאן אָפּצושיידען די קריסטען פון דיא ניט־קריסטען. דיא געשיכטע פון דיא אידען אין איירָאפּאַ פון יענער צייט בעשטעהט מייסטענטהיילס פון בעשריי־בונגען פון דעם שיקזאל פון איינצעלנע פּערזאָנען אָדער געמיינ־דען. אויף איין פּלאַץ האָט מען געמאַכט איין איבערפאַל אויף אידען און פון אן אנדער פּלאַץ האט מען זיי פעריאָגט; דאָ האָבען זיי עטוואס געמעגט טהאָן און דאָרטען האבען זיי ניט געטאָרט. דאָ האט א איד זיך ערוואָרבען רייכטהום און דאָרטען — אַ הויכעס אמט. אָבער דיא פינסטערנים אין וועלכע איירָאפּאַ איז דאן געווען פערוויקעלט, בעזאָנדערס ווען דיא לעצטע ליכט־שטראַהלען פון דיא פעריאָדע פון קאַרל דעם גרויסען (געשטאָרבען 814) זיינען פערשוואונ־דען, האָט געמאַכט אן אַלגעמיינעם אָדער צוזאַמענהיינגענדעס אידישעס לעבען אונמעגליך. דיא צאהל פון אידען אין גאַנץ איירָאפּאַ איז דאן וואהרשיינליך געווען קלענער וויא דיא איצטיגע צאָהל אידען אין דער שטאָדט ניו־יאָרק. זיי זיינען געווען צו־וואָרפען אין לענדער, וועלכע זיינען געווען פיעל מעהר פרעמד איינע פון דיא אַנדערע וויא אין איצ־טיגע צייטען. דארום וויים מען פון זיי כמעט ניט מעהר וויא דעם פאקט, אז זיי האבען דאָרט געלעבט.

דער גרויסער אידישער מיטעלפּונקט איז נאָך דאן געווען יענער טהייל פון דער וועלט, פון וועלכען זיי האָבען געשטאַמט—אזיען. ארץ ישראל איז אָבער ניט מעהר געווען אַ אידישעס לאַנד און האָט גע־האט נור אַ גאַנץ קליינע אונבעדייטענדע אידישע בעפעלקערונג זייט דער ביצאַנטישער (גריכיש־רוימישער) קייזער הערַאקליוס האט אין יאָהר 628 פון דאָרטען צום לעצטען מאָל פערטריעבען דיא אידען צוזאַמען מיט זייערע פריינד און בעשיצער: דיא פערזיער. דער פּלאַץ וואו אידען זיינען געווען אם מייסטען אין צאהל און וואו זיי האָבען ערדייכט דיא העכסטע גייסטיגע און מאַטעריעלע שטופע פון יענער צייט איז געווען בבל. אידען האָבען זיך דאָרטען געפונען אין גרויסע מאַסען זייט דעם ערשטען גלות דורך נבוכדנצר (586 יאָהר פאַר דיא

איצטיגע צייטרעכנונג). ווען דאס אראבישע פאָלק האָט זיך אויפגע־וועקט צו א נייעם לעבען אונטער מחמד און זיינע נאכפאָלגער און ווען דיא הערשאפט פון איסלאם האָט זיך פערשפרייט איבערן פאָ־דערסטען טהייל פון אזיען, איבער נאָרד אפריקא און איבער דיא שפאנישע האלב־אינזעל אין אייראָפּא, איז בבל געוואָרען א מיטעל פונקט פון מאכט און פון אויפקלערונג. דיא גרויסע אידישע בעפעל־קערונג, וועלכע האָט מיט דיא נייע הערשאפט זיך צימליך גוט פער־טראָגען, האָט אָנגענומען אראביש אלס איהר מוטערשפראך און האָט זיך ביסלאַך־וויז אָנגעפאנגען צו בעטהייליגען אין דיא פּאָליטישע און גייסטיגע בעוועגונגען פון דיא אראבער. ווען דער גרויסער קאָליף הרון־אל־רשיד (געשטאָרבען אין 809) האָט געמאכט דיא שטאָדט בגדד (דיא שטאָדט בבל פון תלמוד) זיין הויפּשטאָדט, פאר דיא שעהנסטע און וויכטיגסטע שטאָדט פון דיא דעמאָלטיגע ציוויליזירטע וועלט, איז עס געווען נאַטירליך אז דיא דאָרטיגע אידען זאָלען דער־פון אויך פּראָפיטירען.

עס האָט ביי דיא אידען פון בבל זיך נאָך געהאט אָנגעהאל־טען א לעצטער צייכען פון אונאבהענגיגקייט אָדער זעלבסט־רעגיערונג; דאס איז געווען דאס אמט פון ר י ש ג ל ו ת א (עקסילארך), וועל־כער איז אנערקענט געוואָרען פון דער רעגיערונג אלס דער אידישער פירסט און וועלכער האָט געהאט דיא הויפּט דעה איבער אידען אין אלע זייערע אינערליכע אנגעלעגענהייטען. דאס אמט איז אימער געהאלטען געוואָרען אין דיא זעלבע פאמיליע, וועלכע האָט אָפּגע־שטאמט פון דינאסטיע פון דוד המלך, אָבער דיא אָרדנונג פון ירושה איז ניט געווען פעסטגעזעצט און דיא אידישע בעפעלקערונג אונטער דיא פיהרערשאפט פון דיא גאונים, אָדער דיא פאָרשטעהער פון דיא צוויי גרויסע ישיבות פון סורא און פומבדיתא, האָבען אָפט בעשטימט וועלכער מיטגליעד פון יענער דינאסטיע זאל ווערן א ריש גלותא. פון זיין זייט האָט דער ריש גלותא געהאט צו זאָגען, ווער עס זאָל ווערען א גאון אין דיעזע ישיבות, און דיעזעביידע עמטער, דאס הייסט דאס אמט פון גאון, אין וועלכען עס איז געלעגען דיא קירכליכע אָדער גייסטליכע מאכט, און דאס אמט פון ריש גלותא

אין וועלכען עס איז געלעגען דיא וועלטליכע אָדער פּאָליטישע מאכט, האָבען זיך ביז א געוויסען גראַד קאָנצענטרירט איינעם דעם אנדערען.

עס איז געווען אונפערמיידליך, אז דאָס וואס עס פּאסירט איבעראל אונטער אזעלכע אומשטענדע זאָל דאָ אויך פּאָרקומען, נעמליך א צוזאמענשטויס צווישען דיא וועלטליכע און דיא גייסטליכע מאכט. אזא קולטור־קאמפּף ביי אידען אין בבל האָט נאטירליך געקענט זיין נור א בעשריינקטער, וויל דער ריש גלותא איז נאָך אַלעמען געווען אן אונטערטהאן פון קאליף אָדער אמת'ען הערשער פון לאנד. דיא גייסטליכע מאכט פון יודענטהום איז אויך קיין מאָל ניט געווען שטארק אָרגאניזירט, און דיא גאונים, אָבגלייך מען האָט זיי רעספּעקטירט און געפאָלגט זייערע ענטשיידונגען אין דינים, האָבען ניט געהאט אזא אבסאָלוטע מאכט אפילו אין רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען, וויא, צום ביישפּיעל, דער פּאבסט האָט שפּעטער געקראָגען אין דער קאטהאָלישער קירכע.

דיא אויטהאָריטעט פון תלמוד איז נאָך ניט געווען אזוי אנערקענט ביי אידען אין יענע צייטען, וויא זיא איז עס געוואָרען שפּעטער. מען האָט דעם תלמוד אָם מייסטען געלערנט אויסווענינ אין ישיבות, און וואס וויטער פון דעם מיטעלפּונקט, זיינען אַלץ דיא צאהל פון תלמידי חכמים געווען קלענער. עס איז אמת, אז אין דיא לעצטע צוויי הונדערט יאָהר פאר דער צייט וועגען וועלכע מיר שרייבען דאָ, האָט זיך דיא הערשאפט פון תלמוד פערשפּרייט אונטער דיא אידען אומעדום, וואו דיא הערשאפט פון איסלאם אָדער תורה פון מחמד האָט זיך פערשפּרייט, אָבער אין בבל גופא איז דער תלמוד גראדע אָפּגעשוואכט געוואָרען. דיא אראבישע אידען, וועלכע זיינען געשטיגען אין צאהל און אין איינפלוס זייט דיא אראבער זיינען געוואָרען דיא הערשער, זיינען געווען גאנץ קנאפּע אידען און זיינען מעהר בעאיינפלוסט געוואָרן פון אראבישע קולטור און פון דיא מחמד'אנישע בעוועגונגען וויא פון יודענטהום.

עס איז דערפאר געווען נאטירליך, אז דיא בעוועגונג פון דיא נייע אראבישע סעקטע, וועלכע האָט זיך ערקלערט געגען דיא „סוננאה“ אָדער מחמד'אנישע תורה שבעל פה, זאָל געפינען אן אָפּקלאנג אונ־

טער אידען, און דאס עס זאָלען זיך געפינען אידען, וועלכע האָבען בעהויפטעט, אז מען דארף זיך נור האלטען אן דעם וואָרט אָדער ריינעם פשט פון דער תורה, פונקט וויא דיא נייע אראבישע סעקטע האָט זיך געהאלטען אָן דעם בוכשטאב פון קאָראן. אזוי האָבען דיא אידישע פיהרער פון דיא סעקטען אָדער פאלשע משיחים שריני (אונ־געפעהר אין יאָהר 720) אין אבו איסא פון איספאהאן אין פערזיען (אונגעפעהר אין 749) זיך אָפען ערקלערט געגען דעם תלמוד און געגען דיא גאנצע תורה שבעל פה וויא מען האָט איהר געלערנט אין דיא ישיבות פון בבל. דיא אמת׳ע שפאלטונג איז געקומען עטוואָס שפעטער, אונגעפעהר אין 760, ווען ענן בן דוד, פון דיא פאמיליע פון ריש גלותא, האָט צוזאמענגענומען אלע געגנער פון תלמוד און און פון דיא ישיבות און האָט געגרינדעט דיא סעקטע, פון וועלכע עס זיינען שפעטער ארויס דיא בני מקרא אָדער קראים, וועל־כע עקזיסטירט נאָך ביז היינטיגען טאָג.

דער קאמפף צווישען דיא רבנים און דיא קראים, וויא מען האָט ביידע זייטען זיי דאן אָנגערופען, איז געווען א רעליגיעזער פון ביידע זייטען. דיא גאונים פון סורא און פומבדיתא, וועלכע זיי־נען דאמאלס געווען ברידער, האבען ניט צוגעלאָזען, אז ענן זאָל ווערען ריש גלותא אויף דעם פלאץ פון זיין פעטער שלמה און האבען אויסגעפיהרט, אז ענן׳ס אינגערער ברודער חנניא האָט געקראָגען דעם אמט. ענן איז דערפאר ארויס געגען דיא ישיבות און געגען תלמוד, און האָט אזוי וויא דיא „שיאיטען" אָדער געגנער פון דיא מחמד׳אנישע „סוננאה" געפרעדיגט, אז דער עיקר איז דער תנ״ך אליין. זיין בעוועגונג, וועלכע האָט אין אָנפאנג געפונען זעהר פיעלע אנהענ־גער און האָט זיך שטארק פערשפרייט אונטער זיינע נאכפאָלגער, האָט געבראכט אין דער מאָדע צו שטודירען דיא שפראך און דיא גראמאטיק פון תנ״ך, און דער אמת׳ער אָנפאנג פון דקדוק און מסורה שטאמט פון יענע צייטען. אין דיא ערשטע 150 אָדער 200 יאהר נאָך איהר גרינדונג, דאס הייסט ביז דער צייט, ווען רב סעדיה גאון איז ערשיענען, איז דיא סעקטע פון קראים געוואָרן גרויס און מעכ־טיג, מיט א ליטעראטור, וועלכע האָט געהאט דיא קראפט און דיא

ענערגיע פון אַ יונגע בעוועגונג. דיא רבנים אָדער דיא אנהענגער פון אלטען תּלמודישען יודענטהום האָבען זיך געהאלטען אָן דיא טראַ־דיציאָנען פון דיא ישיבות; דיא גאונים אלס זייערע פערטרעטער האָבען ניט געוואָלט אָדער ניט געקענט זיך אריינלאָזען אין א ליטע־ראַרישען קאַמפּף מיט דיא קראים. דערצו איז דער קאַמפּף צווישען דיא גאונים און דיא ראשי גלותא געוואָרן וואָס ווייטער שטאַרקער ביז עס איז געקומען צו אן עפענטליכען אויסברוך.

צווייטער קאפיטעל.

דער קאמפף מיט דיא ראשי גלותא פאר רב סעדיה גאון.

וואס מעהר דיא הערשאפט פון דיא קאליפען איז בעפעסטיגט געווארען אלץ פאנאטישער זיינען זיי געווארען אין רעליגיעזע אנגע־לעגענהייטען און אלץ טיראנישער אין פאליטישע אנגעלעגענהייטען. עס איז נאטירליך, אז אונטער אזעלכע אומשטענדע זאלען דיא אונ־אבהענגיגקייט פון דיא אידען און דיא וויכטיגקייט פון דעם אמט פון דעם ריש גלותא אימער מעהר אבגעשוואכט ווערען. ביטערע שטרייטיג־קייטען ווענען אינערליכע אנגעלעגענהייטען, וועלכע זיינען אימער א סימן פון שוואכקייט, האבען זיך אנגעפאנגען צו בעווייזען אין לאגער פון דיא רבנישע אידען, און דאס האט זייער לאנג נאך ערגער גע־מאכט. אזוי פריה וויא אונטער דער רעגיערונג פון קאליף אל־מאגין וועלכער האט געהערשט אין דיא יאהרען 813—33 איז ווידער פאר־געקומען א מחלוקה ווענען דיא ערנענונג פון א ריש גלותא. דיע־זער קאליף, וועלכער איז געוועזען א ליבעראלער מענש און איז אויך אפט בעלעסטיגט געווארען מיט עהנליכע מחלוקות צווישען זיינע קריס־טליכע אונטערטהאנען, איז געוועזען נעניגט צו לאזען דיא ניט־מחמדנער אין זיינע פראווינצען האנדלען וויא זיי ווילען. ער האט ארויסגעגע־בען אן ענטשיידונג, אז יעדערע צעהן אידען מעגען זיך ערוועהלען א ריש גלותא און יעדערע צעהן קריסטען אן ערצבישאף. דאס האט

דיא אידישע בעלי מחלוקה א ביסעל אויסגעניכטערט און מען האָט זיך צום סוף געאייניגט אויף אן איינציגען קאַנדידאַט פאַר ריש גלותא; דאָך האָט דער נייער אידעשער פירסט ניט געקענט מעהר האָבען דיא מאַכט און דעם איינפלוס וויא זיינע פאָרגענגער.

אָבער מיט הונדערט יאָהר שפּעטער האבען דיא קאַליפען און זייערע וויזירען שוין מעהר געוואוסט דיא טיראַנישע מנהגים צו זיך לאָזען בעאיינפלוסען פון מתנות, פון חניפות און אַנדערע עהנליכע מיטלען. דער גאון פון דיא איננערע ישיבה פון פּומבדיתא מר כהן צדק. וועלכער האָט בעקליידעט דאָס אַמט פון יאָהר 917 ביז 936, האָט געהאַט זיינע פריינדע אין בגדד און האָט דורך זייער מאַכט געזוכט צו מאַ־בען זיין ישיבה וויכטיגער וויא דיא עלטערע ישיבה פון סורא, וועלכע איז שטענדיג געוועזען דיא הויפּטשטיצע פון ריש גלותא. ווען עס איז ארויס א קריעג צווישען מר כהן צדק גאון און עוקבא, דעם דאמאַ־ליגען ריש גלותא, האבען דעם ערשטען'ס פריינד אויסגעפיהרט ביי דעם דאמאַליגען קאַליף אל־מוכת־אדיר, אדער ריכטיגער געזאָגט ביי זיין וויזיר איבן פוראט, אז עוקבא איז פערטריעבען געוואָרען פון בגדד אין דאס אמט פון ריש גלותא איז פאר א קורצע צייט געבליעבען ניט בעזעצט.

עוקבא איז געוועזען א מאַן מיט אראבישע בילדונג אין האָט גע־שריעבען שיינע ליעדער אין דיעזער שפּראַך. דיא אראבער האָבען געשעצט פּאָעזיע זעהר הויך, און א גוטע פּאָעמע האָט אָפט איינעם גליקליך געמאַכט דאמאלס, אזוי וויא א וויכטיגע ערפינדונג אָדער א גרוי־סעס ווערק מאַכען איינעם גרויס אין איצטיגע צייטען. ווען דער קאַליף אל־מוכת־אדיר איז אַמאָל געקומען אין דער שטאָדט קערגאנשאה, וואו עוקבא איז פערשיקט געוואָרן, האָט איהם דער געוועזענער ריש גלותא צוגעשיקט אַזעלכע שיינע לויב־ליעדער, אז דער קאַליף האָט איהם ענדליך צוריק געמאַכט פאַר ריש גלותא. אבער דיא גנאַדע פון א טיראַן קען ניט האָבען א ווערטה פאר א לאַנגע צייט. מר כהן צדק'ס פּאַרטי האָט אין קורצען וויעדער געוואונען דיא אויבער־האַנד, און דער ריש גלותא איז דיעזעס מאָל פערטריעבען געוואָרן אויף אימער. עוקבא איז אוועק נאָך קיירואן אין נאָרד אַפריקא,

וואו דיא אידען האבען איהם אויפגענומען מיט גרויס כבוד, און דער גאון פון פומבדיתא האט געזוכט אויסצופיהרען, אז עס זאל איבער־הויפט קיין אנדער ריש גלותא אויף זיין פלאץ ניט נאמינירט ווערען.

דיא אידישע בעפעלקערונג איז אבער נאך געוועזן טריי צו דיא פאמיליע פון מלכות בית דוד און האט געוואלט האבען א פירסט, וואס האט אין זיך פערקערפערט דעם לעצטען סימן פון אידישע אונאבהענגיגקייט. דער גאון פון דיא עלטערע ישיבה פון סורא, רב יעקב בר' נטרונאי, וועלכער האט פריהער ניט געוואגט זיך צו שטע־לען געגען דעם שטארקען און פעהיגען מר כהן צדק האט דורך דיא פארדערונג פון דיא עפענטליכע מיינונג געפאסט מוטה און האט אויסגעקליבען דוד בן זכאי, א קרוב פון עוקבא, פאר ריש גלותא. דער נייער פירסט איז אויך געוועזן רייך און פעהיג, און דער קאמפף צווישען אזעלכע צוויי פעסטע כאראקטערע וויא ער און מר כהן צדק איז געפיהרט געווארען מיט גרויס ביטערקייט עטליכע יאהר נאך אנאנד.

פריהער האט מר כהן צדק ניט אנערקענט דוד בן זכאי, אבער דער לעצטער האט זיך דאך בעהויפטעט און ווען ער האט זיך גע־פיהלט גענוג בעפעסטיגט אין זיין שטעלונג, האט ער אראפגעזעצט דעם גאון פון פומבדיתא און געמאכט אויף זיין פלאץ אן אנדער גאון מיט דעם נאמען רב מבשר. אזוי האט מען זיך ארומגעריסען איניגע יאהר ביז אן עהרווירדיגער אלטער מאן, דער בלינדער ניסי נהרוני, האט געמאכט שלום צווישען ביידע צדדים. מר כהן צדק איז צוריק געווארען גאון פון פומבדיתא און ער האט דערביי אנערקענט דוד בן זכאי אלס ריש גלותא. דער שלום צווישען דיא ישיבה און דעם פירסט, וואס איז געשלאסען געווארען אין יאהר 921 האט אנגעהאל־טען אונגעפעהר זיבען יאהר, ביז דער צייט וואס א נייער גאון האט געדארפט אויסגעקליבען ווערען פאר דיא ישיבה פון סורא.

דוד בן זכאי האט געוואלט פערשטארקען זיין אייגענע מאכט און אפשוואכען דעם איינפלוס פון כהן צדק דורך דעם, וואס ער וועט מאכען א בעריהמטען מאן צום גאון פון דיא עלטערע, אבער פער־נאכלעסיגטע ישיבה. ער האט אויך געגלויבט דאס א פרעמדער מאן

פון אַ ווייטעס לאַנד, אַחן רייכע פריינד און אָחן אנהענגער, וועט זיך בעסער לאָזען געברויכען אלס אַ ווערקצייג אין זיינע הענד. ער האָט דאַרום גטמאַבט דיא ערשטע אויסנאַהמע זייט דיא ישיבות האָבען עקזיסטירט אויסצוקלייבען אַ ראש ישיבה פון דער פרעמד, איינעם וועלכער האָט אליין ניט געלערנט אין דיא ישיבות און וועלכער האָט זיי וואהרשיינליך פריהער אפילו ניט אנגעזעהן. דיעזער פרעמדער געלעהרטער וועמען דוד בן זכאי האָט אראָבגעבראַכט און געמאַכט צום גאון פון סורא איז געוועזן דער ערשטער גייסטיגער ריעז אין דיא נאָך תלמודישע אידישע ליטעראַטור, רב סעדיה בן יוסף אל־פאיומי פון עגיפטען.

דריטער קאפיטעל.

רב סעדיה גאון.

ווער רב סעדיה גאון איז געווען, פון וואנען ער האָט געשטאַמט און וויאַ ער האָט פערבראַכט זיין יוגענד אָדער זיינע שפּעטערע יאָהרען ביז ער איז געקומען נאָך בבל איבערצונעהמען דעם הויכען אמט אלס גאון פון סורא, בלייבט אונז צום גרעסטען טהייל אונבעקאַנט. מען האָט אין יענע צייטען פיעל וועניגער געשריעבען וויאַ איצטער, און אַ גרויסער טהייל פון דעם וואָס מען האָט געשריעבען איז פערלאָרען געגאַנגען. מען וויים דאָס ער איז געבאָרן אין יאהר 892 און איז דארום אַלט געווען 36 יאָהר ווען ער איז געקומען נאָך בבל. פון זיין ביי־נאָמען אל־פּאיומי רע־בענט מען, אַז ער האָט געשטאַמט פון פּאיום, דיאַ אמאָליגע שטאדט פּיתום אין מצרים, אבגלייך שפּעטער האָט מען איהם פאָרגעוואָרפען, אַז ער איז גאָר געווען פון אַ קליינעם פּלאַץ מיט דעם נאָמען דלאַץ אין דיאַ אומגעגענד פון פּאיום. דיאַ זעלבע געגנער, וועלכער האבען איהם אפילו ניט פערגונען דעם יחוס וואס ער איז געבארען געוואָרען אין אַ וויכטיגע שטאָדט, האָבען אויך אויף איהם געזאָגט, אַז ער שטאַמט גאָר ניט פון אידען און דאָס זיין פאָטער איז געווען אַ גר. *) ער אליין

*) דיעזע בעשולדיגונג און דער חרם געגען איהם געפינען זיך אין פינפ־טען טהייל פון דר. הארקאווי'ס „זכרון לראשונים", וועלכער טראגט דער טיטעל „זכרון הגאון רב סעדית אלפיומי וספריו". סט. פעטערסבורג 1891.

האָט אויף דעם נעענפערט אז ער שטאמט פון שלה בן יהודה, און עס איז מעגליך אז עס האָט געהערשט אזא טראַדיציאָן אין זיין פאמיליע.

עבענזאָ וועניג ווייס מען פון זיין ערציהונג, בעזאָנדערס וואו ער האָט זיך ערוואָרבען דיא גרויסע תלמודישע קענטניסע אזוי ווייט פון דיא איינציגע מיטעל פּונקטען פון תלמוד־שטודיום אין בבל. מען גלויבט אז א געוויסע עראינערונג אין איין אלטעם ווערק בעווייזט, דאָס א געלעהרטער מיט דעם נאָמען דוד הבבלי אלמקמץ איז געוועזן זיין לעהרער, אָבער עס איז ניט קלאר בעשטימט, אין וועלכע צייט דיעזער דוד האָט געלעבט, און עס איז פון דעם פּלאַץ וואו זיי וועד רען ביידע דערמאָנט שווער צו פערשטעהן, אויב ער איז געוועזן זיין לעהרער אָדער זיין שילער. מען ווייס אויך אז רב סעדיה האָט קאָר־רעספּאָנדירט מיט דעם בעריהמטען דאָקטאָר און פילאָזאָף יצחק הישראלי פון קיירואן אין אפריקא, וועלכער איז געוועזן מיט 43 יאָהר עלטער פאר איהם און האָט איהם איבערגעלעבט. אבער, אבגלייך מיר ווייסען ניט וואו און וויא ער האָט געלערנט, איז עס זיכער אז ער איז געוועזן אנערקענט אלס א גרויסער געלעהרטער אונטער אידען און אונטער ניט־אידען. זיין גרויסקייט אלס אידישער געלעהר־טער איז אַלגעמיין בעוואוסט. דר. שלמה מונק פון פּאריז, דער נאָכ־פאָלגער פון ערנעסט רענאן אלס פּראָפעסאָר אין קאָלעזש דע פראנס, וועלכער איז געוועזן א זעלטענער בקי אין אראבישע ליטעראטור, האָט געפונען דאָס א גרויסער אראבישער געלעהטער און היסטאָריקער מיט דעם נאָמען מאַסודי, וועלכער האָט געלעבט פון 885 ביז 956 דאָס הייסט מאקי אין יענער צייט, דערמאָנט רב סעדיה׳ן אין זיינע ווערקע און לויבט איהם זעהר שטארק. *)

רב סעדיה איז געוועזן דער ערשטער רבני׳שער געלעהרטער פון וועמען מען ווייס, אז ער האָט גרינדליך שטודירט דיא גאנצע קראישע ליטעראַ־

---

*) זעה מונק׳ס Notice sur Saadiah אין ניינטען באנד פון ס. קאהענ׳ס פראנצעזישע אויסגאבע פון תנ״ך, פּאריז 1838, זייטע 78, ביידע, רב סעדיה און מאסודי ווערען בעהאנדעלט אין שפּעציעלע ארטיקלען אין אלע וויכטיגע ענציקלאָפּעדיעס, וויא צום ביישפּיעל אין דיא „ענציקלאָפּעדיא בריטאַניקאַ״.

טור און האָט זיי אַנגעפאַנגען צו בעקעמפפען אויפ'ן ליטעראַרישען פעלד. זיין אַראַבישעס ווערק נעגען ענן, דעם גרינדער פון דיא קראים, איז פון איהם געשריעבען געוואָרען, ווען ער איז אַלט געוועזן 23 יאָהר, דאָס הייסט אַ לאַנגע צייט איידער ער איז געקומען נאָך בבל. דאָס ווערק אַליין איז מיט דער צייט פערלאָרען געגאַנגען, אָבער עס איז קיין צווייפעל ניט אַז זיא האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק און דאָס אידען האָבען זיך געפרעהט אַז עס איז ענדליך אויפגעשטאַנען אַ מאַן, וועלכער קען בעשטעהן געגען דיא קראים'שע שרייבער.

מיר קענען דיעזע ווירקונג אַם בעסטען זעהן אין דיא שריפטען פון דיא קראים אַליין. סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם (אויף וועמען אַנדערע זאָגען, אַז ער איז אויך געוועזן איינער פון רב סעדיה'ס לעהרער) און אַנדערער בעריהמטע קראים פון יענעם דור און פון דיא דורות גלייך נאַכדעם, בעשעפטיגען זיך אַזוי שטאַרק מיט דער פערזאָן און מיט דיא טענות פון רב סעדיה, דאָס מען זעהט אַז זיי פיהלען זיין געוויכט און דאָס זיי פערשטעהען, אַז אויב זיי קענען ניט אָפּלייקענען אָדער מבטל זיין וואָס ער זאָגט, בלייבען זיי דיא שוואַבערע זייט. עס פערשטעהט זיך, דאָס מען איז דאמאָ־ס ניט געוועזן וועניגער פערזענליך אין אַזעלכע שטרייטיגקייטען וויא מען איז איצטער, און דאָס דיא פערזאָן פון רב סעדיה ווערט פון יענע שרייבער ניט פערשוינט. ער ווערט בעשולדיגט און בעליידיגט אויף פערשיעדענע אַרטען. דאָך האָבען דיא דיינקענדע קראים, מינדעסטענס דער אויבענדערמאָנטער סהל בן מצליח, צוגעגעבען אַז זיי געפעלט בעסער דיא שריפטליכע בעקעמפפונג פון רב סעדיה וויא דיא מסירות און דיא פערפאָלגונגען פון דיא רבנישע אידען ביז זיין צייט. *) מען מעג פאַר־בייגעהענדיג בעמערקען, אַז דיא פערפאָלגונגען האָבען אויף דיא קראים

*) „דיעזער וועג (רב סעדיה'ס צו פיהרען וכוחים) — שרייבט סהל — איז בעסער וויא דיא ערשטע פלעגען פריהער טהאָן מיט אונז, ווען זיי פלעגען קומען צו דיא בעאַמטע מסר'ן און אַרויפצולייגען שטראָף פון גאָלד און זילבער און לייגען אין חרם און שילטען מיט האַס און פיינדשאַפט.—סהל בן מצליח אין זיין ווערק תוכחת מגולה, וועלכעס איז איבערגעדרוקט אין שמחה פינסקער'ס, „לקוטי קדמוניות" וויען 1860, זייטע 33.

געהאט דיא זעלבע ווירקונג. וואס זיי האבען אימער אויף רעליגיעזע סעקטען, דאס הייסט זיי האבען געהאָלפען צו פערשטארקען און פער־גרעסערן דיא צאהל פון זייערע אנהענגער. אָבער פון דיא צייטען פון רב סעדיה האבען דיא קראים אנגעפאנגען צו ווערען שוואכער און זיינען צום סוף געזונקען אזוי טיעף און זיך אזוי דערוויטערט פון כלל ישראל, אז דער קליינער הייפעלע פון זיי, וואס עקזיסטירט נאָך הייטע, ווערט כמעט גאר מעהר ניט אנערקענט אלס אידען. עס איז קיין צווייפעל, אז דער גרויסער גייסט פון רב סעדיה האָט געהאָלפען אריבער ציהען דאס געוויכט אויף דיא זייטע פון רבנישען יודענטהום אין דער צייט, ווען ביידע טיילען זיינען געווען געהענטער איינער צום אנדערען אין צאהל און איינפלוס וויא זיי זיינען געוואָרען שפעטער.

מיר ווייסען פון רב סעדיה׳ס פערזענליכקייט נור פון דער צייט, ווען ער איז געקומען נאָך בבל, דאס הייסט ווען זיין גרויסקייט איז שוין געווען אזוי אנערקענט, אז ער איז ערוועהלט געוואָרען פאר דעם גייסטיגען פאָרשטעהער פון דיא אידען פון זיין צייט. מען דערצעהלט, אז דער בלינדער אלטער מאן וועלכער האָט פריהער שלום געמאכט צווישען מר כהן צדק און דוד בן זכאי, האָט שפעטער געראטהען דעם לעצטען ער זאָל ניט מאכען רב סעדיה צום גאון פון סורא. נסי נהרוני האָט וואהרשיינליך געהערט פון רב סעדיה׳ס כאראקטער און האָט געוואָרנט דעם ריש גלותא, אז דער פרעמדער עניפטישער גע־לעהרטער וועט זיך ניט לאָזען ביינען און וועט זיין נאָך א געפעהר־ליכערער געגנער אין פאל פון א קאמפף, וויא דער גאון פון פומבדיתא. דוד בן זכאי האָט אָבער אום יעדען פרייז געוואָלט ערניעדריגען זיין אלטען געגנער, און מיט דער זיכערהייט, וואס נע׳ירשנטע מאכט גיט אפט צו דיא, וועלכע בעזיצען עס, האָט ער זיך ניט געקימערט וועגען וואס עס וועט זיין שפעטער, אזוי לאנג וויא דאס העלפט איהם אויסצופיהרען זיינע איצטיגע פלענער.

רב סעדיה איז געקומען, און זיין גרויסקייט האָט געמאכט דעם איינדרוק וואס דוד בן זכאי האָט געהאָפט. דער נייער גאון איז געווען דער פעהיגסטער און גרעסטער פון אלע גאונים פאר איהם און נאָך איהם און ער האָט מיט זיינע פערשיעדענארטיגע גייסטיגע בעגאבונ־

נען און מיט זיינע אומפּאַסענדע קענטניסע באַלד פערדונקעלט דיא אינגערע ישיבה. מר כהן צדק און פּומבדיתא זיינען כמעט און גאַנצען פערגעסען געוואָרען, און סורא האָט אויפגעבליהט און איז צוריק געוואָרען דער גרויסער מיטעלפּונקט פון תלמודישען יודענטהום. דער זיעג פון ריש גלותא איז געווען פאַלשטענדיג, אָבער ניט אויף א לאַנגע צייט. דעם בלינדען מאַנ׳ס מיינונג וועגען דעם מוטה און דיא דרייסטיגקייט פון נייעם גאון איז געווען ריכטיג. רב סעדיה, אַזוי וויא יעדער פּיאָניער וועלכער ברעכט דורך א נייעם וועג אויף א געוויסען פעלד פון טהעטיגקייט, האט ניט געוואוסט פון מורא און איז געווען בערייט זיך צו שטעלען אין דיא גרעסטע סכנות פאַר דאָס, וואָס ער האָט געגלויבט צו זיין רעכט. עס איז דאַרום געווען כמעט אונפער־מיידליך, דאָס אַזא מאַן וויא ער זאָל קענען לאַנג שטימען מיט א הערשזיכטיגען און אייפערזיכטיגען מאַן, וויא דער ריש גלותא. א נייער ביטערער קאַמפף צווישען דיא גייסטיגע און וועלטליכע מאַכט אין יודענטהום האָט לאַנג ניט געקענט אויסבלייבען און ער האָט אָנגע־פאַנגען אַזוי שנעל וויא עס האָט זיך דערצו געמאַכט דיא ערשטע גינסטיגע געלעגענהייט.

פיערטער קאפיטעל.

לעצטער קאמפף צווישען גאון און ריש גלותא.

דיא מחלוקה איז ארויסגעקומען אין פינפטען יאָהר נאָך רב סעדיה׳ס אָנקומען אין בבל. עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען אַן אָפּמאַך איבער א ירושה. דער פסק דין האָט געדאַרפט זיין אונטער־צייכענט פון ריש גלותא און פון גאון. דוד בן זכאי האָט אָבגעגע־בען זיין ענטשיידונג און האָט אַריבערגעשיקט דעם דאָקומענט צו רב סעדיה, ער זאָל איהם בעשטעטיגען. רב סעדיה האָט געגלויבט, אַז דער ריש גלותא האָט ענטשיעדען ניט ריכטיג און האָט ניט געוואָלט אונטערשרייבען. דוד בן זכאי האט איהם געוואָלט דערצו צווינגען און מען האָט דערצעהלט, אַז דער זוהן אָדער פערטרעטער פון ריש גלותא האט זאָגאר געוואגט אויפצוהויבען א האַנד אויף דעם בעריהמטען גאון און איז פאַר זיין חוצפה שווער פערלעצט געוואָרען פון רב סעדיה׳ס תלמידים, וועלכע זיינען געווען דערביי. דאס איז גע־ווען דער פונק, פון וועלכען דאס פייער פון קריעג האָט זיך אָנגע־צונדען, און דיא געוועהנליכע וואפען פון מסירות, חרם און פערפאָל־גונגען זיינען אָנגעווענדעט געוואָרען פון ביידע זייטען. דוד בן זכאי, דער היימישער פירסט איז נאַטירליך געווען דער שטאַרקערער אין אזא פאַל, און דער אויסלענדישער געלעהרטער האָט זיך געמוזט צוריק־ציהען. ער האָט פערבראַכט פיער יאָהר ווייט פון דער ישיבה, וואהר־שיינליך אין בגדד. עס איז שווער צו זאָגען בעשטימט, אויב ער איז

טאקי געווען אין לעבענסגעפאהר און האָט זיך געמוזט בעהאלטען, מען זאָל ניט וויסען וואו ער איז, אָדער ער האָט איינפאך זיך ניט געקענט האלטען אן דער שפּיצע פון דער ישיבה און האָט דארום געלעבט אין צוריקגעצויגענהייט, דאס הייסט אלס פּריוואט מאן. יעדענפאלס זיינען דיעזע פיער יאהר געווען דיא פּרוכטבארסטע פון רב סעדיה'ס לעבען, און שפּעטערע דורות האָבען גענאָסען פון זיינע געצוואונגענע צוריקגעצויגענהייט, ווייל אין דיעזע פיער יאהר האט ער פערפאסט דיא מייסטע פון זיינע ווערקע, דורך וועלכע ער איז גע־בליעבען בעריהמט ביז היינטיגען טאָג.

אָבער אָבגלייך רב סעדיה איז געווען א פרעמדער, האָבען איהם אויך ניט געפעהלט קיין פריינדע און פערטהיידיגער. ער איז אויך ניט געווען דער מאן זיך צו לאָזען לייכט אַרונטערוואַרפען. ער האָט דיא ערשטע זאך ערקלערט דוד בן זכאי אלס אויס ריש גלותא און האט אויף זיין פּלאַץ נאָמינירט א געוויסען יאשיה האססאן.ביידע זייטען האָבען אפּעלירט צום קאליף אל־מוכת־אדיר, וועלכער האָט געוואָלט אויסהערען ביידע זייטען. אין אָנפאנג איז עס גאָר ניט געווען אזוי זיכער, דאס דוד בן זכאי וועט בעזיעגען דעם גאון. נור ווען דיעזער קאליף איז ערמאָרדעט געוואָרן (אָקטאָבער 932) און דער אָרעמער קאהיר האט גע'ירש'נט זיין טראָהן, האָבען דיא פריינד פון אלטען ריש גלותא נעקראָגען דיא אויבערהאנד. אין דיא זעלבע צייט וואס רב סעדיה האָט געמוזט פערלאָזען דיא ישיבה, איז דער ריש גלותא האסאן פערטריעבען געוואָרן פון זיין אמט און איז שפּעטער געשטאָרבען אין כאראססאן.

אין פערלויף פון פיער יאהר האט זיך אָבער אלעס געענדערט. אויף דעם פּלאַץ פון גרויזאמען און געלדגייציגען קאהיר איז ארויף אויף דעם טהראָן פון דיא קאליפען א גערעכטער מאן מיט דעם נאָמען אבראדהי, און זיין גרויס־וויזיר עלי אבן־איסא האָט זיך געוויע־זען געניינגט צו רב סעדיה'ס זייט. דיא אידישע בעפעלקערונג אליין האט זיך אויך וואס ווייטער אלץ מעהר געשטעלט אויף דער זייט פון דעם גאון. עס האט דארום נור געפעהלט א געלעגענהייט ארויס־צובריינגען איין אלגעמיינע פאָדערונג, אז רב סעדיה זאָל צוריק קריעגען

זיין שטעללע. דיא געלעגענהייט איז באלד געקומען, ווען צוויי אידען, וועלכע האָבען געהאט א שטרייטיגקייט, האָבען אויסגעקליעבען אלס בוררים אָדער אָפּמאַכער איינער דוד בן זכאי און א צווייטער — רב סעדיה. דער ריש גלותא איז איבער דעם אזוי בייז געוואָרן, דאס ער האט אָנגעשטעלט דורך זיינע לייטע צו מאַכען א פּערזענליכען אנגריף אויף דעם מאן, וועלכער האָט געוואגט אויסצוקלייבען דעם גאון.

דיא אויפרעגונג איז געוואָרן זעהר גרויס, און איינפלוסרייכע מיטגליעדער פון דער אידישער געמיינדע האָבען צוגעגעבען, אז דער קריעג איז אוועק א ביסעל צו ווייט. מען האָט זיך אָנגעפאנגען צו לייגען אויף א שלום און מען האָט פריהער איבערגערעדט איינעם פון דיא הויפּט אנהענגער פון דוד בן זכאי און דאן אויך איהם אליין צו שליעסען פריעדען. עס איז דאן געוועזן גאנץ לייכט צו געווינען דעם שוואכערען און קליגערען רב סעדיה פאר דעם פּלאַן פון אָן אָפּמאַך׳ און דיא גרויסע מחלוקה איז געוואָרן געענדיגט.

דיא אידישע געמיינדע פון בגדד איז געוועזן מלא שמחה, ווען דיא נייעס פון שלום איז פערברייטעט געוואָרן. א טהייל האָבען זיך אָנגעשלאָסען אָן דעם גאון און א טהייל אָן דעם ריש גלותא, ווען דיא צוויי ביטערע געגנער זיינען ארויס איינער געגען אנדערן זיך צו בעגעגנען אלס פריינד. ווען זיי זיינען זיך צוזאמענגעקומען, האָבען זיי זיך אומארמט און געשלאָסען א נייע און אייביגע פריינדשאפט. רב סעדיה האט פערבראכט אייניגע טעג אלס גאסט אין הויז פון ריש גלותא און איז דאן צוריק געקומען אלס ראש ישיבה נאָך סורא. *) עס איז געוויס, אז דער גאון האָט זיך געוויסענהאפט גע־האלטען אן דיא נייע בעדינגונגען און איז געבליעבען טריי צום ריש גלותא און זיין פאמיליע אזוי לאנג וויא ער האָט געלעבט. ווען דוד בן זכאי איז געשטאָרבען אין 940, איז זיין זוהן יהודה געוואָרן ריש

---

*) אזוי ווערט געוועהנליך אָנגעגעבען אין דיא מייסטע געשיכטליכע ווערק איבער דיעזע פעריאָדע און מיר האָבען עס דארום דאָ אויך אָנגענומען, אָבגלייך עס איז דאָ א סברא, אז רב סעדיה האט ניט צוריק געקריעגען דעם אמט נאָך דער שליסונג פון פריעדען.

גלותא דורך דיא אַנשטרענגונג פון רב סעדיה. יהודה איז געשטאָרבען זיעבען מאָנאַט שפּעטער און האָט איבערגעלאָזען אַ צוועלף־יאהריגען זאָהן, וועמען רב סעדיה האט אדאָפּטירט און גענומען ערציהען ביז ער וועט קענען איבערנעהמען דאס אַמט אַלס פירסט פון גלות.

אָבער דיא אומשטענדען פון דער צייט האָבען געבראַכט דערצו, אז דיא אידען האָבען ניט מעהר געקענט האָבען דעם נחת פון האָבען איינעם, וואס זאָל אפילו טראָגען דעם פּוסטען טיטעל פון פירסט. צום טהייל איז אין דעם שולדיג געווען דיא פערשטאַרקטע מאַכט און דער פאַנאַטיזמוס פון דיא מחמדאנער, צום טהייל אויף דיא שלעכטע אויפפיהרונג פון דיא ראשי גלותא זעלבער, און דיא אַרט און וויזע וויא זיי האבען מיסברויכט זייער מאַכט. דער מאַן, וועלכער איז בעשטימט געוואָרען צו פערנעהמען דעם אַמט פון ריש גלותא ביז דער אייניקעל פון דוד בן זכאי וועט אויפוואַקסען, איז אומגע־בראַכט געוואָרן אויף אַ בעשולדיגונג, אַז ער האָט בעליידיגט דעם נאָמען פון מחמד. דער לעצטער פּרינץ פון דיא קעניגליכע פאַמיליע פון דוד איז שפּעטער ערמאָרדעט געוואָרן פון פאַנאַטישע מחמדאנער אין זיין קאַרעטע אויף אַ גאַס אין בגדד, און דאס אַמט פון ריש גלותא איז אונטערגעגאַנגען. אָבער רב סעדיה האט ניט דערלעבט צו זעהן דיעזען טרויעריגען סוף.

דיא פערפאָלגונגען און אויפרעגונגען פון דער צייט פון מחלוקת האבען אונטערגראָבען זיין געזונדהייט און איהם געמאַכט מעלאַנכאָ־ליש אָדער מרה שחורה׳דיג. דיא ישיבה פון סורא האָט, וויא מען דיינקט, אונטער איהם צוריק געקראָגען איהר אלטען גלאַנץ, אָבער ער אליין איז ניט מעהר געקומען צו זיך. רב סעדיה איז געשטאָרבען אין יאהר 942, ווען ער איז אלט געווען נור 50 יאהר, און דער בעריכט דאס ער איז געשטאָרבען פון מרה שחורה, בערעכטיגט צו גלויבען, אַז ער איז וואהרשיינליך געווען קראַנק אַ לייגגערע צייט פאר זיין טויט. ער האט געלאָזען אַ זוהן מיט דעם נאָמען דוסא, וועלכער איז געווען אַ תלמודיסט און אַ וועלטליכער געלעהרטער, אָבער אויס אורזאַכען, וועלכע זיינען אונז ניט בעקאַנט, איז ער ניט געוואָרן דער נאַכפאָלגער פון זיין גרויסען פאַטער. דיא ישיבה פון

סורא איז נאָך רב סעדיה׳ס טויט אזוי אָבגעשוואכט געוואָרן דורך דעם איינפלוס פון דעם רייכען אבן־סרגדא, וועלכער האָט זיך געשטעלט אן דער שפּיצע פון דיא אינגערע יישיבה פון פומבדיתא, דאס זיא איז אין קורצען אונטערגעגאנגען. זעקס יאהר נאָך רב סעדיה׳ס טויט איז דער לעצטער ראש ישיבה פון סורא פון דאָרטען אוועק, און דיא אנשטאַלט, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן פון רב אָדער אבא אריכא מיט 700 יאהר פריהער, איז אויף אימער געשלאָסען געוואָרן.

דיא אידען פון סורא האבען געמאַכט א לעצטען פערזוך וויעדער צו ערעפנען דיא אַלטע ישיבה, נאָר דאס האט געהאט דעם מערק־ווירדיגען און גאנץ אונערווארטעטען רעזולטאט פון אונטערגראָבען דיא גאונות אין גאנצען און פערפלאַנצען דעם תלמוד און דערמיט דעם מיטעלפונקט פון יודענטהום אין אייראָפּא. דאס איז געקומען דורך דעם, וואס דיא פיער יונגע תלמידי חכמים, וועלכע זיינען אוועקגעשיקט געוואָרן פון סורא אין אנדערע לענדער צו זאמלען נדבות פאר דיא ערעפנונג פון דער ישיבה, זיינען אריינגעפאלען אין דיא הענד פון ים רויבער און זיינען פערקויפט געוואָרן אלס שקלאפען אין פערשיעדענע פלעצער. דיא פערקויפטע זיינען אויסגעלייזט און בעפרייט געוואָרן פון דיא אידישע געמיינדען אין דיא לענדער, וואו מען האָט זיי געבראכט, וויא עס איז געוועזען דער מנהג אין דאמאָליגע צייטען. דיעזע בעפרייטע משולחים האבען דאן אליין געגרינדעט ישיבות, און זיי זיינען געוועזען דיא דירעקטע אורזאכע פון דער פערשפּרייטונג פון תלמודישע קענטניסע אין פערשיעדענע געגענדען, בעזאָנדערס אין שפּאניען, וועלכע איז מיט דער צייט געוואָרן דיא הויפּט קוועללע פון אידישע געלעהרזאמקייט, אזוי וויא בבל איז פריהער געוועזען

פינפטער קאפיטעל.

רב סעדיה'ס ווערקע און זיין בעדייטונג.

דיא אידען, דאס הייסט דיא רבנישע אידען, האבען ביז רב סעדיה כמעט ניט געהאט קיין אנדער ליטעראטור, וויא דיא הייליגע אדער רעליגיעזע. אויסער דעם תנ"ך, דעם תלמוד און געוויסע מדרשים און ספרים וועגען דינים וויא דיא „הלכות פסוקות" און „הלכות גדולות" אדער געמישטע פון דינים און אגדות, וויא רב אחאי גאון'ס „שאלתות", בעזיצען מיר וועניג נעמען פון ווערק און נאך וועניגער ווערקע, וואס זיינען פערפאסט געווארן פאר דער צייט פון רב סעדיה. פון סיסטעמאטיש-וויסענשאפטליכע ביכער, דורך וועלכע אידען זאלען בעקאנט ווערען מיט דיא געדאנקען פון דיא ניט אידישע וועלט, איז ביז דאמאלס כמעט קיין זכר ניטא. רב סעדיה ערשיינט פאר אונז אלס דער ערשטער גרויסער אידישער און וועלטליכער געלעהר־טער, וועלכער וויל פעראייניגען אמונה און השכלה, וועלכער וויל פון איין זייט בעפעסטיגען דיא אידישע רעליגיאן אויפ'ן תלמודישען גאנג און איהר פערטהיידיגען געגען אינוועניגסטע און אויסזייטיגע אנגריי־פער; און פון אנדער זייט איהר פרובירען געבען א וויסענשאפטליכע פארם, אויסארבייטען א אידישע פילאזאפיע און אריינבריינגען אונ־טער אידען דיא גראמאטיק, דיא פאעזיע, דיא דיינקונגס־ארט און דיא שטרעבונגען פון דיא קולטיווירטע אראבער, אונטער וועלכע זיי האבען געוואוינט. פון דיזען שטאנדפונקט ערשיינט ער פאר אונז אלס

א קעמפפער און אויפטהוער אויף דעם ליטעראַרישען פעלד, וואו ער זוכט פערשיעדענע מיטלען צו ערךייכען דעמזעלבען צוועק. זיינע ניט וויכטיגע ווערקע, אָדער אַזעלכע, אין וועלכע ער האָט נור נאָכ־געמאַכט אַנדערע, קריגען דאַדורך א ווערטה איבער דיא אַלגעמיינע טענדענץ פון זיינע שריפטען, ווייל אין אַלע צוזאַמען זעהט מען דעם פּלאַן פון זיין ארבייט, זיין אַנשטרענגונג צו שאַפען א ליטעראַטור און צו מאַכען א וועג פאַר שפּעטערע דיינקער צו געהן אויף דעמ־זעלבען וועג.

דאַס אידישע לעבען איז אַזוי ענג פערבונדען מיט דער תּורה, דאַס יעדער, וועלכער וויל מאַכען איין איינדרוק אָדער איין ענדערונג אויף דעם אינערליכען לעבען פון אידען, מוז אָנפאַנגען פון דער תּורה. אַן איבערזעצונג פון חומש איז שטענדיג דיא בעסטע און לייכטעסטע מעטהאָדע בעקאַנט צו מאַכען דעם אידען מיט א נייע שפּראַך, ווייל דאַס איז א בוך, וועלכען יעדער איד האָט געלערנט, און וועלכען דיא מייסטע זיינען נאָך איצטער און זיינען געוויס געווען אין אַמאָליגע צייטען כמעט קלאָר אויף אויסוועניג. עס איז דערפאַר געווען גאַנץ נאַטירליך, אַז א מאַן וויא רב סעדיה זאָל איבערזעצען דעם חומש אויף אַראַביש. מען גלויבט, אַז ער האָט אויך איבערזעצט גאַנץ תּנ״ך, אָבער מיר וויסען נור פון איבערזעצונגען פון חומש, פון ישעיה (געדרוקט), תּהלים, משלי און א טהייל פון איוב. ער האָט אָבער זיך געמוזט שאַפען דיא נייטיגע געצייג, מיט וועלכע ער זאָל קענען דיעזע ארבייט דורכפיהרען, און מיר געפינען איהם דאַרום אַלס דעם ערשטען גראַמאַטיקער אָדער בעל דקדוק פון דיא העברעאישע שפּראַך.

ער איז דער פערפאַסער פון א „בוך דער שפּראַכע״ (כתאב אללגה: ספר לשון עברי), א ווערטער־בוך (אגרון, אָדער ספר פּתרונים), א בוך איבער סינטאַקס אָדער צוזאַמענשטעלונג פון זעטצע (צחות) און א בוך איבער דיא ווערטער וועלכע זיינען נור איינמאָל דער־מאָנט אין תּנ״ך.

אין זיין איבערזעצונג האַלט ער זיך ניט אַזוי שטרענג צו דעם טעקסט וויא שפּעטערע איבערזעצער. ער ערלויבט זיך אָפט א לייכטע ענדערונג צו געבען א קלערערען בעגריף פון אָריגינאַל. צו דיעזען

טהייל פון זיין ארבייט געהערען אויף דיא פירושים, וואס ער האט געמאכט צוזאמען מיט דיא איבערזעצונגען.ביידע זיינען כאראקטעריזירט דורך א פרייהייט און אן אנערקענונג פון תלמודישע ערקלערונגען, וועלכע זיינען געציעלט אלס א געגענזאץ צו דיא שקלאפעריי צום ווארט, פון וועלכע דיא קראים האבען זיך קיינמאל נית געוואגט צו בעפרייען.

נאך אינטערעסאנטער זיינען וואהרשיינליך געוועזען זיינע פאלעמישע אדער שטרייט־שריפטען, פון וועלכע אלע זיינען ליידער פערלארען געגאנגען. מיר ווייסען דארום פון זיי נור דיא נעמען וועלכע זיינען דערמאנט אין זיינע אייגענע אדער אין פרעמדע שריפטען. דער איינפלוס פון זיינע שריפטען געגען דיא קראים איז געוועזען אזוי גרויס, אז דורך זיי איז ער אליין גרויס געווארן, און דיא סעקטע האט זיך פון זיין אנגריף נית געקענט ערהוילען און איז זייט דאן שטענדיג געזונקען. עס זיינען בעקאנט דיא נעמען פון זיעבען ווערקע, וועלכע ער האט געשריעבען געגען דיא קראים. איינינע פון זיי זיינען געציעלט געגען דיא פערזאנען, וויא דאס ווערק געגען ענן אדער געגען אבן סקויאה, און אנדערע געגען איינצעלנע דינים אדער מנהגים, וויא צום ביישפיעל, דיא איינפיהרונג פון דיא קראים נית אנצוצינדען קיין ליכט פרייטאג־צו־נאכט.*)

אבער ער האט אויך געהאט אנדערע געגנער וויא דיא קראים. ער אליין דערמאנט א ווערק, וואס ער האט געשריעבען געגען דעם אפיקורס אדער פריי־גייסט חוי אל־בלכי, וועלכער האט אין יענער צייט שוין געוואגט אנצוגרייפען דיא גלויבווירדיגקייט פון דיא נסים, וואס זיינען דערמאנט אין חומש, און האט למשל געזאגט, דאס דער מן וואס דיא אידען האבען געגעסען אין דער מדבר, איז געוועזען אזא סארט פלאנצונג אדער גראז, דאס דיא אידען זיינען אריבער דעם דעם ים סוף אין דער צייט פון עבבע אדער ווען דאס וואסער פון

*) דיעזעס ווערק איז דערמאנט אין אבן עזרא'ס פירוש אויף חומש. אין דעם פסוק לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת (שמות ל"ה ג') וועלבען דיא קראים נעהמען אן בוכשטעבליך אז מען טאר אין גאנצען נית לאזען ברענען קיין פייער.

ים האלט אַפּ דורך נאַטירליכע אורזאַכען א. ז. וו. דיעזער חוי האט אויך פערפאַסט איין איבערזעצונג פון חומש מיט א פירוש נאָך זיינע אפּיקורס'שע אידעען, און מען האָט אין פיעלע אידישע חדרים אָדער שוהלען פון יענער צייט געלערנט דיעזע אפּיקורסות' ביז זיי זיינען פערדרענגט געוואָרן פון רב סעדיה'ס פּירוש און איבערזעצונג. מען האָט אין אָנפאַנג געמיינט, אז חוי אַל-בלכי (פון דיא שטאָדט בלך), וועלכער ווערט פון זיינע געגנער אָפט גערופען „הכלבי", האָט גע־הערט צו דיא קראים, אָבער איצטער איז עס כמעט פעסטגעשטעלט, אז ער איז געוועזען פון דיא רבנישע אידען און האָט געלעבט אין ניינטען יאָהרהונדערט, מיט א דור אָדער צוויי דורות פאַר רב סעדיה.

דאָס הויפּט ווערק פון רב סעדיה וועלכע איז ניט פארלוירען גע־גאַנגען אויף וועלכע זיין גרויסקייט רוהט איז דער „ספר האמונות והדעות", דאָס ערשטע אידישע רעליגיאָנס־פילאָזאָפישעס ווערק און איינע פון דיא בעסטע, וועלכע זיינען איבער דיעזען געגענשטאנד גע־שריעבען געוואָרען. אין דיעזעס ווערק האָט רב סעדיה פּרובירט ער־קלערען דעם יודענטהום פילאָזאָפיש און סיסטעמאַטיש, צו געבען שכל'דיגע ערקלערונגען אויף אַלעס וואָס לאָזט זיך ערקלערען און צו בעקעמפּפען אַלערליי אידישע און ניט־אידישע געגנער, מאַנכעס מאָל מיט לאָגיק און מאַנכעס מאָל מיט אמונה. דאָס ווערק איז פּילייכט ניט עכט פילאָזאָפיש נאָך דעם היינטיגען בעגריף, אבער עס איז קיין צווייפעל, אז רב סעדיה איז געשטאַנען אויף דיא העכסטע שטופע פון זיין צייט און האָט געוויעזען גרויסע פעהיגקייטען אין בעהאַנדלען דיעזען געגענשטאַנד פון זיין רעליגיעזען שטאַנדפּונקט. דאָס ווערק איז פערפאַסט געוואָרען אין אראַביש און איז זייט דאַן צוויי מאָל איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש. טהיילען זיינען איבערזעצט געוואָרען אין לאַטיין, אין ענג־ליש (לאָנדאָן 1707) אין דייטש און וואהרשיינליך אויך אין אַנדערע שפּראַכען. אַלט־מאָדישע אידישע מחברים און אַלע מאָדערנע געלעהרטע, וועלכע אינטערעסירען זיך אין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע אָדער אין איהר געשיכטע, שטודירען דיעזעס ווערק נאָך אין איצטיגע צייטען.

איין אַנדער וויכטיגעס ווערק פון רב סעדיה, פון וועלכע עס געפינען זיך א פּאָר געשריעבענע קאָפּיעס אין דיא ביבליאָטעקען פון

אָקספאָרד און מינכען, איז זיין פירוש אויף „ספר יצירה". עס האָבען זיך אין יענער צייט אָנגעפאנגען אונטער אידען צו פערשפרייטען מיסטיקער אָדער בעלי סודות, וועלכע האבען געזוכט צו ערקלערען אלעס על פי סוד. דאָס מערקווירדיגע ווערק, ספר יצירה, איז ביי זיי געוועזן איינע פון דיא הויפט שטיצען, אויף וואָס זייערע טהעאָריען זיינען געגרינדעט געוואָרען. רב סעדיה האָט געזוכט דעם „ספר יצירה" צו ערקלערען פון א פילאָזאָפישען שטאנדפונקט אין האָט זיין פירוש געשריבען אין אראביש אלס א געגנער פון קבלה. שפעטער ווען דיא לעהרען פון קבלה זיינען אונטער אידען מעהר פערברייטעט געוואָרען און דיא בעלי קבלה האבען געקראָגען מעהר איינפלוס, איז רב סעדיה׳ס נאמען שוין געוועזן אזוי גרויס און הייליג דאָס מען האָט איהם ניט גע־וואגט אָנצוגרייפען. זיי האָבען זיך בעסער גענומען צו דעם לייכטען און איינפאכען מיטעל פון אָפלייקענען אז ער איז געוועזן זייער געגנער, און אזוי וויא זיין אראבישער פירוש אויף ספר יצירה איז געבליעבען כמעט אונבעקאנט, האָט מען אנגעהאנגען זיין נאמען אָן א פירוש וואָס איז געשריבען אין זין פון דיא קאבאליסטען.

דאָס איז דער „פירוש רב סעדיה גאון", וועלכער איז געדרוקט אין פיעלע אויסגאבען פון ספר יצירה און וועלכער איז פערפאסט גע־וואָרען מינדעסטענס צוויי הונדערט יאָהר נאָך זיין טויט. דער פרוש אויף דברי הימים, וועלכער איז געדרוקט אין פיעלע אויסגאבען פון תנ"ך אלס פירוש רב סעדיה גאון" איז אויך ניט פון איהם. אנדערע האבען אויך ארויפגעשטעלט זיין נאמען אויף א „ספר הגורלות" און אויף אנדערע ווערקע, וועלכע ער האָט קיינמאָל ניט געשריבען. עס איז אמאָל געוועזן שטארק אין דער מאָדע אָנצוטשעפען שפעטערע שריפ־טען אָן גרויסע דענקער פון פריהעריגע צייטען, אָדער צו ציטירען פון ווערקע וואָס האָבען ניט עקזיסטירט. דער גרעסטער בריה אויף אויס־קלערען מחברים און ספרים איז געוועזן ר׳ משה בטריל, דער פערפאַ־סער פון א פירוש אויף ספר יצירה, און מען איז בערעכטיגט צו דיינ־קען אז דער ספר, „אבן הפילוסופים לרב סעדיה גאון" וואָס ער דער־מאָנט, האָט אויך עקזיסטירט נור אין זיין איינבילדונג.

אם ענדע דארפען דערמאָנט ווערען זיינע ווערק אלס גאון, דאס הייסט אלס פאָרשטעהער פון רעליגיעזען יודענטהום פון זיין צייט. אָבער אויך אויף דיעזען פעלד געהערט ער צו דיא פאָרטשריטליכע. ער האָט געזוכט בעקאַנט צו מאַכען דעם גרויסען עולם מיט א טהייל פון דעם וואָס האָט געהערט צו דיא אריסטאָקראַטיע פון געלערנטע. ער האָט דארום איבערזעצט דיא משנה אויף אראביש און געמאַכט צו איהר א פירוש אויף אראביש, ברייננענדיג דערמיט דיא גרונדלאַגע פון תלמודישען יודענטהום נעהענטער צום פאָלק. אייניגע פון זיינע תשובות אויף פראַגען וועגען דינים, געפינען זיך אין זאַמלונגען פון תשובות הגאונים. א קאָפּיע פון א „סידור רב סעדיה גאון" געפינט זיך אין דיא באָדלייאַן לייברערי אין אָקספאָרד, און עס זיינען אויך דאָ פון איהם שירים, פּיוטים און אנדערע קליינע שריפטען, וועלכע דיענען נור צו בעווייזען זיין טהעטיגקייט און דיא פערשיעדענאַרטיגקייט פון זיין טאַלענט.

דיא גרויסקייט פון רב סעדיה שטייגט אין וויכטיגקייט, ווען מען בעטראַכטעט דיא גייסטיג אונפרוכטבארע צייט אין וועלכע ער האָט געלעבט אונטער אידען. דיא צייט פון דיא גאונים איז איינער פון דיא אָרעמסטע אין דער אידישער געשיכטע, דיא פרייע ענטוויקלונג פון דיא צייטען פון תלמוד האָט דאַמאָלסט אויפגעהערט, און דיא ישיבות פון בבל האָבען ניט מעהר געקענט בעאיינפלוססען דעם גייסטיגען לעבען פון אידען אָדער צופריעדען שטעלען דיא שטרעבונג פון מענשען מיט פעהיגקייטען. דיא אראבישע בילדונג פון איין זייט און דיא קראים'שע נייע וועגען פון אנדער זייט האָבען אוועקגעצויגען פיעלע אידען פון רבנישען יודענטהום. עס איז נייטיג געוועזען צו ווייזען, אז א איד מוז ניט אָפּפאַללען פון יודענטהום אָדער פון תלמוד, ווען ער לערנט זיך אויס אראביש, דאָס ער קען נאכטהאָן דיא מחמדנער און דאָך בלייבען א פרומער איד, און דאָס ער קען האָבען אין איינענע פילאָזאָפיע וועלכע שטעהט אזוי הויך וויא דיא פרעמדע.

אלע ווערקע פון רב סעדיה ווייזען אויף דעם פּלאַן צו שאַפען א אידעשע קולטור אָדער אזוי צו פערפאָלקאָמענען און ערקלערען דיא אידישע קולטור, אז זיא זאָל קענען בעשטעהן נעגען דיא אראבישע און איהר מיט דער צייט איבערלעבען. אין איהם איז פערקערפּערט דער

פּערזוך, וואָס אידען האָבען אייניגע מאָל געמאַכט, האלב ווילענדיג, האלב ניט־ווילענדיג, זיך צו־צופּאַסען צו דיא קולטור פון דיא פעלקער, אונטער וועלכער זיי לעבען, און דאָך בלייבען ביז א געוויסען גראַד אָבגעזונדערט. אין איהם שפּיעגעלט זיך אָב דיא פעראייניגונג פון תּורה און חכמה, פון רעליגיאָן אין פילאָזאָפיע, פון אידישע גאונות און וועלטליכע געלעהרזאַמקייט, וועלכע האָט מעגליך געמאַכט דיא אידען זיך צו בעטייליגען אין אַלע גרויסע גייסטיגע בעוועגונגען פון דער וועלט און דאָך בלייבען אידען. אַזעלכע מענשען האבען געהאַלטען מאַכען דיא אידישע געשיכטע פאר א קיצור און אַ פּירוש פון דיא גאַנצע וועלט געשיכטע פאר דיא לעצטע צוויי טויזענד יאהר און זיין נאמען ווערט אימער בלייבען איינע פון דיא גרעסטע, וועלכע זיינע איהר פער־צייכענט.

דער ווילנער גאון

(ר׳ אליהו בן שלמה זלמן)

דער גייסטיגער פיהרער פון מתנגדים

פון פרץ וויערניק

דער ווילנער גאון.

1.

ליטא און איהרע אידען אין 18־טען יאהרהונדערט.

ליטא איז געוועזן אין גאנצען אונאבהענגיג אלס א גרויס־פירסטענטהום (וועליקא קניאזשעסטווא) פאר זיך ביז זיא איז געווארען נעהענטער פערבונדען מיט פוילען דורך דיא חתונה פון איהר קניאז יאגועללא מיט דיא יונגע פוילישע קעניגין העדוויגא אין יאהר 1300. זייט דאן האט זיא צייטענווייז געהאט א בעזונדערען הערשער און צייטענווייז געהערט צום פוילישען קעניג ביז דיא „לובלינסקע יוניאן" אין יאהר 1569, ווען ליטא איז אויף אימער פעראייניגט געווארען מיט פוילען און איז געווארען א טהייל פון דיא פוילישע מלוכה. זייט דאן זיינען ביידע לענדער צוזאמען געזונקען טיעפער און טיעפער, ביז דער צייט וואס פוילען איז אונטערגעגאנגען.

אין אנפאנג פון 18טען יאהרהונדערט, איז דאס לאנד שוין געשטאנען אויף א זעהר ניעדעריגע שטופע, אבגלייך מען האט נאך אפשר דאן ניט געקענט פאראויסזעהן דיא קאטא־סטראפע פון „ראזביאר" אדער צוטהיילונג פון פוילען. ליטא האט אין יענע צייטען געליטען פון רוסיש־שוועדישען קריעג, פון מגפות און פון הונגער־יאהרען, אבער נאך מעהר וויא אלעם האט זיא מיט גאנץ פוילען געליטען פון א רעגירונג־פארם און א געזעלשאפטליכע ארגאניזאציאן, וועלכע איז וואהרשיינליך געוועזן דיא ערגסטע אין אייראפא אין דיא מאדערנע צייטען.

פוילען איז געוועזן האלב מאנארכיע, האלב רעפובליק. דער קעניג איז ערוועהלט געווארען אויפ'ן גאנצען לעבען, אבער ער האט געהאט זעהר א קליינע דעה. דיא גרויסע מאסען פון

פאָלק, דאָס הייסט דיא בויערן, האָבען געלעבט אין דעם צו־שטאַנד פון האַלב־שקלאַפעריי אָדער „פּאַנסציזנע“ און האָבען ניט געהאַט דיא מינדעסטע דעה איבער זיך אַליין אָדער איבער דאָס לאַנד וואָס זיי האָבען בעארבייט. דיא אמת׳ע הערשער זיינען געווען דיא גרויסע פּריצים, וועלכע זיינען צום גרעסטען טהייל געווען פער׳שיכור׳ט און צולאָזען, פאַלש צו זייער קעניג, פאַלש צו זייער פאַטערלאַנד און האָבען אפילו ניט געהאַט גענוג שכל צו פערשטעהן זייערע אייגענע אינטערעסען. פון מענשליכע רעכטע האָט מען ניט געהאַט דעם קלענסטען בעגריעף.

דער „שליאַכציץ“ אָדער גאַנץ קליינער פּריץ פלעגט שמיי־סען דיא בויערן, דער קליינער פּריץ פלעגט שמייסען דיא שליאַכ־ציצעס און דיא גרויסע פּריצים האָבען געטהאָן וואָס זיי האָבען געוואָלט מיט דיא קליינע פּריצים. דאָך איז עס ניט געוועזען קיין געזעצליכער שטאַרק אָרגאַניזירטער דעספּאָטיזם, ווייל אנשטאָט דיא געוועהנליכע מענשען־רעכטע וואָס יעדער האָט אין אַ לאַנד, וואו עס הערשט פרייהייט, אָדער אנשטאָט דעם כלל, אַז קיינער האָט קיין בעשטיממטע רעכט אין אַ טיראַנישע לאַנד, האָט אין פּוילען יעדע קלאַס און יעדע שטאָדט געהאַט פערשיעדענע פּריווילעגיען אָדער ספּעציעלע זכיות. דאָס לעבען איז דאָרט געווען איין שטענדיגע מלחמה צווישען דיא „יורזדי־קים“ (יוריזדיקציאָנען), ווייל אויף יעדען שריט האָט זיך דעם׳ס זכות צוזאַמענגעשטויסען מיט יענעם׳ס. דער „מאַגיסטראַט“ אָדער שטאָדט־הערשאַפט האָט געהאַט בעזונדערע רעכטע, וועל־כע האָבען זיך געוועהנליך ניט איינגעשטימט מיט דיא רעכטע פון „וואָיעוואָד“ אָדער פערטרעטער פון דיא לאַנדעס־רעגיערונג. זיי פלעגען זיך שטענדיג ארומרייסען צווישען זיך און מיט דיא גרויסע לאַנד־אייגענטהימער און דיא בישאָפס וועלכע האָבען בעהערשט דיא ריעזיגע קירכען־גיטער. אין מאַנכע גרעסערע שטעדט, וויא צום ביישפּיעל, אין ווילנא, איז דיא שטאָדט גע־ווען צוטהיילט אונטער דיעזע דריי מינים הערשאַפטען, און וואָס מען האָט געמעגט טהאָן אין איין גאַס האָט מען ניט געטאָרט אין דיא צווייטע. איינער, וועלכער איז אין שטאָדט פער׳משפּט געוואָרען צו אַ שווערע שטראָף, האָט אונטער געוויסע אומשטענ־

דע געקענט בענוצען דיא פריווילעגיע זיך אריבער־צו־כאפען אין
איין אנדער „יורזדיקי“ אין א פארשטאדט און דארטען לעבען
אונגעשטערט יאהרען און יאהרען.

דיא אידען אין ליטא האבען א מאל געהאט כמעט גלייכע
רעכטע מיט קריסטען, אבער אונטער פוילישע הערשאפט האבען
זיי געלעבט אזוי וויא דיא איבריגע אידען פון פוילען, דאס
הייסט אויך אלס א בעזונדערע קלאס מיט בעזונדערע פריווילע־
גיען אדער רעכטע. עס פערשטעהט זיך, אז אין דיא צייטען פון
ארעמקייט, עלענד און אונטערגאנג, ווען אונעהרליכקייט און
פעררעטה האבען פערדארבען אלעס פון אינוועניג און ווען פיינ־
דע פון דרויסען האבען געהאלפען בריינגען נעהענטער דיא פער־
ניכטונג, האט מען זיך ניט פיעל אומגעקוקט אויף דיא אידישע
רעכטע. דאך איז נאך ביי אידען דאן געבליעבען א טהייל פון
זייערע אמאליגע זעלבסטשטענדיגקייט, אזוי וויא עס איז נאך
ביי פוילען אין גאנצען געבליעבען א טהייל פון איהרע אמאליגע
פרייהייט. דיא אידישע געמיינדען האבען זיך כמעט אליין רע־
גיערט אזוי ווייט וויא עס האט אנבעלאנגט צו ציוויל־זאכען
אדער דיני ממונות צווישען אידען אונטער זיך. דער רב און דיא
דיינים זיינען געווען דיא ריכטער. זיי האבען געהאט דיא געזעצ־
ליכע מאכט דורכצופיהרען זייערע ענטשיידונגען. דער איינציגער
איד האט געמוזט, אין אלעס וואס האט געהאט א שייכות מיט
אידישע עסקים אדער מיט צאהלען פאדאטקעס א. ז. וו. טהאן,
וואס „קהל“ אדער דיא פארשטעהער פון געמיינדע האבען גע־
הייסען, ווייל דיא רעגיערונג פלעגט ארויפלייגען איהרע אבגא־
בען אויף דיא געמיינדע בכלל און האט זיך ניט געקימערט וויא
דיא פארשטעהער וועלען דאס געלד אויפמאנען פון יעדען אידען
בעזונדער. דיא ארגאניזאציאן פון קהל איז זאגאר פערשטארקט
געווארען דורך דעם וואס דיא אידען בכלל זיינען אין דיא ערגערע
צייטען געווארען נאך מעהר אפגעזונדערט פון קריסטען, וויא זיי
זיינען געוועזן אין דיא פריהערע בעסערע צייטען.

ווען דיא געשעפטען זיינען געגאנגען שלעכט, אינדוסטריען
זיינען אבגעשוואכט געווארען און דיא בעפעלקערונגען פון
שטעדט זיינען געווארען קלענער, איז דיא אידישע לאגע נאטיר־

ליך געוואָרען וואָס ווייטער ערגער. עס איז אַלץ געוואָרען שווער דער פאַר אידען צו ווערען גרויס אָדער צו מאַכען אַ קאַריערע צווישען קריסטען, בעזאָנדערס ווייל דיא גייסטליכע, הויפּטזעכ־ליך דיא יעזואיטען, האָבען בעהערשט דעם גייסטיגען לעבען פון דיא קלאַסען, אונטער וועלכע אַ איד האָט זיך געקענט ארויפ־אַרבייטען. עס איז פאַר דעם אידען דאַן נור געבליעבען צו זוכען כבוד אָדער אויסצייכנונג אין זיין אייגענעם געמיינדע־לעבען, צו ווערען אַ פיהרער אָדער אַ פאָרשטעהער פון זיין קהלה.

דער מעכטיגסטער און זעהר אָפט אויך דער רייכסטער מאַן אין דער קהלה איז דאַן געווען דער רב. דיא גרעסטע רבנים און דיא גרעסטע ראשי הקהל זיינען געווען דיא פערטרעטער אין דעם „ועד ארבע ארצות“, אַ כאַרט אידישער קאָנגרעס, וועלכער האָט געפיהרט דיא אַנגעלעגענהייטען פון אַלע אידישע געמיינדען אין פּוילען. דער איינציגער וועג צו קומען צו דיא רבנות אָדער אַפילו צו אַנדערע הויכע עמטער אין קהל אָדער אין דיא „ועדים“ איז געווען צו זיין אַ גרויסער למדן, ווייל ניט נור שאלות פון טרפה און כשר, זאָנדערן אויך פראַקטישע פראַגען און משפטים זיינען ענטשיעדען געוואָרען נאָך דיא דינים פון שלחן ערוך און זיינע מפרשים. דאַמאַלס איז פאַר אַ אידישען אינגעל טאַקי ניט געווען קיין בעסערער תכלית, וויא צו ווערען אַ גרויסער למדן און פון יענע צייטען שטאַמט עס, וואָס יעדער פאָטער און יעדע מוטער האָט געוואָלט דעם זוהן מאַכען פאַר אַ רב אָדער פאַר אַ גדול בתורה. דאָס איז געווען דיא העכסטע שטופע פון מאַכט און עהרע, וואָס אַ איד האָט דאַן געקענט עררייכען.

אָבער דיא אידישע הערשאַפט איז געבראָכען געוואָרען נאָך שנעלער וויא דיא פּוילישע. ווען עס איז געקומען דיא „זאַק־סען־צייט“, דאָס הייסט דיא צייט פון דיא לעצטע קעניגע פון פּוילען, האָט מען אָנגעפאַנגען צו פיהלען, אַז דאָס לאַנד געהט אונטער און מען האָט זיך גענומען איינצופיהרען פערשיעדענע רעפאָרמען, אָדער ענדערונגען און פערבעסערונגען. מען האָט ביי דיא פּריצים צוגענומען אַ גאַנץ קליינינקען טהייל פון זייער הערשאַפט און ביי דיא אידען כמעט גאַר אין גאַנצען. דער „ועד ארבע ארצות“ איז אונטערדריקט געוואָרען פון לעצטען קעניג

פון פוילען, סטאַניסלאַוו פּאָניאַטאָוסקי אין אָנפאַנג פון זיין רעגיערונג (אין 1764). דיא אידען פון ליטא און פוילען האָבען דאדורך פערלאָרען דיא סאָרט סענטראַל־רעגיערונג, וואָס האָט איבער זיי געהערשט, מאַנכעסמאָל ציעמליך שטרענג, אונגעפעהר צוויי הונדערט יאָהר. יעדע געמיינדע איז געוואָרען מעהר פריי צו טהאָן, וואָס איהר געפעלט און אזוי וויא דיא גרויסע מאַכט פון „ועד״ איז אָפּגעשטאָרבען, האָבען זיך איינצעלנע פּערזאָנען אָנגעפאַנגען מעהר ארויסצוזעהן און צו האָבען א גרעסערע בע־דייטונג.

2.

דאָס חסידות און דער גאון.

מען מוז דיעזע פעריאָדע און דיא ענדערונגען אין אידישען געמיינדע לעבען, וואָס זיינען דאַן פאָרגעקומען, גוט פערשטעהן, צו קענען בעגרייפען דעם גרויסען איינפלוס, וואָס דער ווילנער גאון האָט געהאַט אויף דיא אידען פון דער ליטא אין זיין צייט און פאַר וואָס זיין אנדענקען איז פערהייליגט געוואָרען אונטער דיא פרומע קלאַסען ביז היינטיגען טאָג.

ווען מען שרייבט דיא ביאָגראַפיע פון אַ גרויסען מאַן, פאַלט מען זעהר אָפט אַריין אין דעם טעות צו מיינען, אַז ער איז פון אָנפאַנג אָן געוועזען אַזוי גרויס, וויא ער איז געוואָרען צום סוף פון זיין קאַריערע, און דער טעות פיהרט אָפט צו נאַרישע געשיכטען וועגען יענעם'ס גרויסקייט אַלס קינד אָדער וועגען נסים וואָס האָבען געטראָפען מיט זיינע עלטערן נאָך איידער ער איז געבאָרען געוואָרען. אין אמת אָבער ערדייכט דער גרויסער מאַן זעלטען דיא העכסטע שטופע פון זיין גרויסקייט ביז ער קומט אין מיטעלע יאָהרען אָדער אויף דער עלטער. עס נעהמט צעהנדליגע יאָהרען זיך אַרויפצואַרבייטען און צו ווערען אַנערקענט. דיא געלעגענהייטען מוזען קומען, און דיא גרויסע פון עלטערן דור מוזען אויסשטאַרבען איידער איינער ווערט אָנגענומען אַלס דער גרעסטער אין זיין ספּעציאַליטעט. דאָס פּאַסירט אַם מייסטען ערשט, ווען ער האָט שוין גרויע האָר. עס איז ניט איבערטריעבען צו זאָגען, דאָס פון נייגציג פּראָצענט פון דיא גרויסע מענשען פון דער וועלט וואָלט גאָר נישט געבליעבען, ווען מען זאָל אַראָפּשניידען דיא לעצטע צוואַנציג יאָהר פון זייער לעבען. דיא געשיכטע פון זייערע אינגערע יאָהרען איז נור דערפאַר אינטערעסאַנט, וויל עס ווייזט דיא ענטוויקלונג פון אַ גרויסען גייסט איידער ער ווערט צייטיג, און דיא פעהיגקייטען וואָס עס איז נייטיג צו האָבען מען זאָל זיך פּאַסען צו פערנעהמען אַ וויכטיגען פּלאַץ, ווען עס מאַכט זיך דיא געלעגענהייט צו ערפילען אַ גרויסע פליכט אָדער אויסצופיהרען אַ וויכטיגע אויפגאַבע.

„דיא זאקסען־צייט האט געמאכט דאס חסידות“ האט ערקלעהרט א פעהיגער שרייבער *), און מען קען זאגען, אז ביז א געוויסען גראד האט דאס חסידות געמאכט דעם גאון. ווען ר׳ ישראל בעל שם טוב איז געשטארבען אין 1760**) האט ער ניט געהאט דעם קלענסטען בעגריף, אז עס וועט באלד אין זיין נאמען געגרינדעט ווערען א נייע סעקטע. ווען דער „ועד“ וואלט ניט בטל געווארען מיט פיער יאהר שפעטער, וואלט ר׳ בער מעזריטשער, דער נאכפאלגער פון בעל שם, אויף קיין פאל ניט געקענט אנפאנגען צו פיהרען זיין ראלע אלס „גוטער איד“ און געווינען איינפלוס און הערשאפט אויף צעהנדליגע טויזענד פרומע אידען אין פוילען.

א קערפערשאפט מיט דיא אויטאריטעט און דיא מאכט פון „ועד ארבע ארצות“ וואלט דיא גאנצע זאך אונטערדריקט, און געגען איהר האבען איינצעלנע פערזאנען גאר נישט געקענט אויספיהרען. אבער איצטער איז ניט געווען קיין הינדערנים אין וועג פון דיא ענטהוזיאסטען צו פערשפרייטען זייער לעהרע. דיא פיאנירען פון חסידות, דיא צעהנדליגע תלמידים פון ר׳ בער, אונטער וועלכע עס האבען זיך געפונען גרויסע גאונים אין לערנען וויא ר׳ פנחס הורוויץ (דער פערפאסער פון „הפלאה“, געשטארבען אלס רב אין פראנקפורט אם מאין אין 1812), אזעלכע בעריהמטע צדיקים וויא דער „ספאלער זיידע“ און ר׳ פנחס קאריצער און אזעלכע פייערדיגע רעדנער וויא דער „מוכיח“ (ר׳ אהרן פון קארלין, געשטארבען 1771) און דער קאזניצער מגיד, האבען געוואונען נייע אנהענגער דורך זייער ענטהוזיאזם און אויפריכטיגקייט. יעדע געמיינדע האט איצטער געקענט זארגען נור פיר זיך, און עס איז געווען זעהר שווער פאר אידען פון פערשיעדענע שטעדט זיך צוזאמען־צו־ריידען, בעזאנדערס

---

*) וויסבערג, „דיא נייהעברעאישע אויפקלערונגס־ליטעראטור אין גאליציען“, לייפציג און וויען, 1898.

**) זעה דיא לעבענס־בעשרייבונג פון „בעל שם טוב“, ארויסגעגעבען פון דיא אינטערנאציאנאלע לייברערי פובל. קאמפ.

נאכדעם וויא דיא אונוויסענדע מאסען אידען אין פאדאליען, וואהלין, הויך־פוילען און גאליציען האבען זיך כמעט אין גאנצען אנגעשלאסען אן דיא חסידים, און עס האבען אויך ניט געפעהלט לומדים און רייכע בעלי בתים, וועלכע זאלען מיט זיי סימפאטיזירען.

דער ערשטער חרם געגען חסידות וואס איז ארויסגעגעבען געווארען אין 1772, האט זיי געהאלפען נאך שטארקער צו ווערן, ניט קוקענדיג דארויף וואס פיעלע אבערגלויבישע מענשען האבען געמיינט, אז דער חרם איז געווען דיא אורזאכע פון דעם טויט פון ר' בער מעזריטשער, וועלכער איז געשטארבען יענעם יאהר. עס איז איין אלטער און אייביגער כלל, אז א פארטיי אדער א סעקטע וועלכע האט ערנסטע אנהענגער קען ניט אונטערדריקט ווערען דורך פערפאלגונגען.

דיא אידען פון דער ליטא וועלכע זיינען דאמאלס אויך שוין געווען מעהר געלערנט אין אידישע זאכען וויא דיא אידען פון אנדערע טהיילען פוילען און רוסלאנד, און זיינען געוועהנליך פון דער נאטור מעהר שארפזיניג, מעהר קאלטבלוטיג און וועניגער ענטהוזיאסטיש, האבען זיך פון אנפאנג אן ניט אנגעכאפט שטארק אן חסידות. דער גאנצער שטראם פון חסידות איז געווען א סארט פראטעסט געגען דעם אידישען גייסט וואס האט עררייכט זיין העכסטען פונקט פון ענטוויקלונג אין דער ליטא, געגען דיא טרוקענקייט פון דיא פלפולים, געגען פינקטליכקייט אין דינים און מנהגים און געגען דיא סארט פרומקייט אהן בעגייסטערונג און אהן געפיהל וואס איז ענטוויקעלט געווארען דורך דיא פאלשטענדיגע אבגעשלאסענקייט פון דיא אידען אין זיעבצעהנטען און אכצעהנטען יאהרהונדערט. דיא ליטווישע אידען זיינען דערפאר אי פון דער נאטור און אי דורך דיא אומשטענדע פון זייער ערציהונג געווען דיא פאסענדסטע לייטע אנצופאנגען דעם קאמפף געגען דיא חסידים, און ווילנא, דיא ירושלים פון ליטא, וועלכע איז שוין דאן אויך געווען א מיטעלפונקט פון לומדות און פון עטוואס ליבעראלע אידעען, איז געווען דער ריכטיגער פלאץ פאר דעם הויפטקווארטיער, פון וואנען אזא מלחמה זאל געפיהרט ווערען.

עס איז אָבער געווען נאָך א ספּעציעלע אורזאכע, פאַר וואָס דיא הויפּטפיגור פון דיא מתנגדישע זייט אין יענעם קאַמפּף זאָל זיך גראַדע דאָרטען ענטוויקלען. דיעזע אורזאכע איז געווען דיא מחלוקה, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען אין ווילנא אין יאָהר 1778 און איז בעקאַנט אַלס „דעם רב׳ס קריעג“.

דיא פּוילישע רעגיערונג האָט מבטל געווען נור דעם „ועד“ אָדער דיא אויבערהערשאַפט פון קאָנגרעס פון רבנים און מנהיגים אָדער פיהרערס איבער אַלע אידישע געמיינדען צוזאַמען. דיא מאַכט פון דער קהלה פון יעדער שטאָדט בעזונדער איז געבליעבען וויא פריהער. אָבער אַלעס האָט זיך געהאַלטען אין אויפלעזען און צושמעלצען אין יענע צייטען, און עס איז געווען נאַטירליך, אז דיא אָרגאַניזאציאָן פון קהל אַליין זאָל אויך ניט זיין אַזוי שטאַרק וויא פריהער. דיא איינצעלהייטען פון דעם רב׳ס קריעג און וויא אַזוי ער איז ענטשטאַנדען, האַבען ווענינ שייכות מיט דער לעבענסבעשרייבונג פון גאון, אָבער דער פּרינציפּ וועגען וואָס עס האָט זיך געהאַנדעלט, האָט געהאַט א וויכטיגע בעדייטונג פאַר דיא גאַנצע עפּאָכע.

עס איז געווען א קאַמפּף צווישען דעם רב און דיא רייכע בעלי בתים פון שטאָדט איבער דער פראַגע, אויב דיא „גייסטליכע“ אָדער דיא „וועלטליכע“ מאַכט זאָל האַבען דיא דעה אין אנגעלעגענהייטען פון קהל. דער קאַמפּף איז געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערניס, און עס האַבען ניט געפעהלט קיין מסירות און בלבולים, דורך וועלכע פיעלע פאַמיליען זיינען פעראונגליקט געוואָרען. פיעלע קריסטען האַבען זעהר גוט פערשטאַנען דיא נאַטור פון דיא שטרייטיגקייטען און האַבען זיך ביז א געוויסען גראַד אויך אין איהר בעטהייליגט. עס איז העכסט אינטערעסאַנט צו וויסען, אז פירשט ראַדזיוויל, דער „וואָיעוואָד“ אָדער פערטרעטער פון דער קעניגליכע רעגיערונג אין ווילנא, האָט געהאַלטען מיט קהל, אין דער צייט וואָס דער בישאָף מאַסאַלסקי האָט געהאַלטען מיט דעם רב. דער סוף פון קריעג איז געווען, אז קהל האָט מנצח געווען דיא רבנות, און ווילנא האָט קיין רב ביז היינטיגען טאָג. אָבער דיא מאַכט פון קהל איז אויך אָפּגעשוואַכט געוואָרען דורך דיא גרויסע מינאָריטעט וועלכע האָט געהאַלטען

מיט'ן רב, און דיא סארט אנארכיע וואס האט געהערשט אין דיא געמיינדע אנגעלעגענהייטען פון ווילנא זייט 1778, האט געמאכט אז מען האט דארטען אויפגעהערט צו רעספעקטירען דיא אויטא־ריטעטען, וועלכע פלעגען זאנסט הערשען דורך דיא קראפט פון זייער אמט. דאס איז געוועזען דיא ריכטיגע צייט ווען א פריוואט מאן האט געקענט געווינען איינפלוס און אנערקענונג.

דיא אידען אין ווילנא האבען ניט געהאט קיין אנערקענטען רב און קיין אנערקענטען קהל אדער „פרנסים“. עס האט זיי גע־פעהלט א גייסטיגער פיהרער, צו וועמען זיך צו ווענדען אין צייט פון ספק און פון שוויריגקייט. זיי האבען דארום אויף א נאטירלי־כען וועג, זיך גאר ניט צוזאמענריידענדיג, אנגעהויבען צו פער־לאזען זיך אויף דעם גרעסטען למדן און דעם גרעסטען צדיק פון שטאדט, אויף א הויך־געאכטעטען מאן, וועלכער איז ניט געוועזען קיין רב און ניט קיין קהל'ס־מאן אדער פרנס — אויף ר' אליהו בן שלמה זלמן פון ווילנא. און אזוי וויא גאנץ ליטא האט געקוקט אויף ווילנא, איז דיעזער ר' אליהו אין א קורצע צייט אנערקענט געווארען פאר דעם פארשטעהער פון דיא אידען פון ליטא.

3.

דעם גאון'ס יונגע יאָהרען.

דער ווילנער גאון איז געבאָרען געוואָרן אין ווילנא דעם ער־שטען טאָג פסח אין יאָהר 1720 (ת"פ). זיין פאָטער איז געוועזען ר' שלמה זלמן, א איד א גרויסער למדן און א יחסן, איין אור־אייניקעל פון ר' משה קרעמער, וועלכער איז געוועזען רב פון ווילנא אין דיא צווייטע העלפט פון 17טען יאָהרהונדערט און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1688. דורך זיין הייראטה איז ר' שלמה זלמן געוועזען פערבונדען מיט דיא פאַמיליע פון ר' משה רבקש פון ווילנא, דער מחבר פון „באר הגולה" אויף שלחן ערוך, וועלכער איז אנטלאָפען פון ווילנא נאָך אמסטערדאַם אין דער צייט פון דעם איבערפאַל פון דיא קאזאקען אין 1655. דיעזער ר' משה רבקש האָט איבערגעלאָזען א „קרן קיימת" א געוויסע סומע געלד, מיט וועלכע מען זאָל אונטערשטיצען אָרעמע אידען, וועל־כע לערנען תורה און האָבען קיין אנדער בעשעפטיגונג. אזוי וויא דיעזע בעדינגונגען האָבען זיך גוט געפאַסט אויף ר' שלמה זלמן, און ער איז נאָך דערצו געוועזען א מיטגליעד פון דער פאַמיליע פון ר' משה רבקש, האָט ער דיעזע אונטערשטיצונג געקראָגען און האָט געלעבט אין אָרעמקייט. אלעס וואָס מען וויים פון דעם גאון'ס מוטער איז, דאָס זיא האָט געהייסען טריינע און האָט געשטאַמט פון סעלץ, נעבען בריסק, און דאָס זיא האָט געלעבט וואהרשיינליך איבער נייניציג יאָהר (זיין פאָטער איז געשטאָר־בען אין 1758).

אליהו איז געוועזען דער בכור פון זיינע עלטערן און האָט געוויזען זעלטענע גייסטיגע פעהיגקייטען פון קינדהייט אָן. עס ווערט אויך דערמאָנט דאָס ער איז געוועזען איין זעהר שיינעס גע־זונדעס קינד, וועלכעס איז אין יענע צייטען אונטער אידען אין דער ליטא געוועזען כמעט אזא זעלטענהייט וויא א גאונישער קאָפּ. ווען מען בערעכענט, דאָס דער גאון האָט דעם ערשטען טהייל פון זיין לעבען געלעבט אין גרויס אָרעמקייט, דאָס ער האָט שטענדיג געלערנט פון צוואַנציג ביז צוויי און צוואַנציג שטונדען

אין מעת לעת און האט דאך געלעבט לייגער וויא 77 יאהר, קען מען אליין קומען צו דער איבערצייגונג, דאס זיין גרויסער גייסט האט געמוזט וואוינען אין זעהר א שטארקען קערפער.

צו זיבען יאהר האט ער געזאגט פאר א גרויסען עולם אין ווילנער שול א „פלפול“ אדער לומדות'ע דרשה וואס זיין פאטער האט איהם אויסגעלערנט. אזא פעהיגקייט האט נאטירליך צוגעצויגען דיא אויפמערקזאמקייט פון דיא פארשטעהער פון שטאדט, און דער דאמאלדיגער רב פון ווילנא, ר' יהושע העשל (איין אייניקעל פון דעם בעריהמטען ר' העשל פון קראקוי) האט געלאזט צו זיך ברייגגען דעם וואונדערבארען איגגעל און האט איהם פערהערט צו זעהן, אויב ער האט ווירקליך פערשטאנען, וואס ער האט געזאגט. דער רב איז איבערראשט געווארען פון דיא קלארקייט פון דעם יונגען אליהו'ס פערשטאנד און פון דיא שארפע און ריכטיגע אנטווארטען, וואס ער האט פון איהם געקריגען. מיט א יאהר שפעטער האט ר' אברהם קאצענעלענבויגען, דער רב פון בריסק, אויף א בעזוך אין ווילנא, געהערט פון דעם זעלטען געראטענעם איגגעל און האט ביי דעם פאטער גע'פועל'ט איהם מיטצונעהמען אין קיידאן, וואו ר' אברהם'ס ברודער, ר' דוד, איז דאן געוועזען דער רב. דארטען האט אליהו א קורצע צייט געלערנט ביי דעם מחבר פון „פני משה“ און וויא וויט מען וויים, האט ער זייט דאן ניט געהאט קיין אנדער רבי'ן. זיין שארפזין און זיין זעלטענער זכרון האבען איהם ערמעגליכט גאנץ יונג אנצופאנגען צו לערנען אליין. עס איז נור בעוואוסט, דאס א געוויסער ר' ליב, וועלכער איז שפעטער געווארען רב אין טשעכענאוויץ און א ר' חיים, וועלכער איז שפעטער געווען א מגיד אין ווילנא, זיינען געוועזען זיינע חברים.

אין יענע צייטען פלעגט מען ביי אידען הייראטהען זעהר יונג, און עס איז געוועזען נאטירליך, דאס עס זאל זיך באלד געפינען א שידוך פאר אזא בעריהמטען „עלוי“. עס איז ניט בעקאנט, וויא אלט דער גאון איז געוועזען צו דער חתונה, אבער עס איז זעהר מעגליך אז ער איז געווארען א חתן טאקי אין דעם יאהר וואס ער איז אלס אכט יעהריגער איגגעל אנגעקומען אין קיידאן. זיין שווער איז געווען א קיידאנער נגיד מיט דעם נאמען

ר׳ יהודא ליב, פון וועמען מען ווייס ווייטער גאר נישט. אזוי וויא עס איז אבער בעוואוסט, דאס דער גאון האט אלס יונגער פערהייראטהער מאן געלעבט אין ווילנא אין גרויס דחקות, מוז מען אננעהמען דאס זיין שוויעגער־פאטער איז פריה געשטארבען אדער ער איז „ארונטער פון מעמד“ און איז געווארען ארעם, וויא עס פלעגט אימער טרעפען מיט פארצייטיגע נגידים, וועלכע האבען געפיהרט זייערע געשעפטען אין גרויס אונארדנונג און קיינמאל ניט געוואוסט פון רעכנונג אדער מעטהאדע אין געשעפט.

אלעס וואס מען ווייס פון דעם גאון׳ס לעבען אין דיא נעקסטע 25 יאהר, איז, דאס ער איז אין דער צייט, ווען ער איז אלט געוועזען א יאהר צוואנציג, אוועק „אפריכטען גלות“, דאס הייסט פאהרען אויף רייזען. מען דערצעהלט פיעלע וואונדערבארע מעשיות פון דיזע רייזע און מען זאגט אויך אויף איהם, אזוי וויא מען האט געזאגט כמעט אויף יעדען בעריהמטען צדיק פון אלע צייטען, אז ער האט זיך געקליעבען צו פאהרען נאך ארץ ישראל. אבער דיא איינצעלנע פאקטען פון זיין רייזע, וועלכע זיינען בעוואוסט אלס זיכער איז, דאס ער איז געוועזען „אין פוילען, ליסא און בערלין“ און דאס ער איז צוריקגעקומען, ווען ער איז געוועזען אונגעפעהר 25 יאהר אלט.

ער איז שוין דאן ניט מעהר געוועזען קיין וואונדער־קינד, זאנדערן א איד א גרויסער למדן און א פרומער אין א שטאדט וואו עס זיינען געוועזען פיעלע גרויסע לומדים און פיעלע צדיקים. עס איז דארום קיין וואונדער, דאס מען האט איהם דאמאלס נאך ניט בעטראכטעט אלס איין אויסנאהמס־מענש, וועלכער דארף בעהאנדעלט ווערען אנדערס וויא אנדערע. דיא פארשטעהער פון שטאדט האבען געשיקט עטליכע בעלי בתים איהם נאך אמאל פערהערען אין לומדות און ערשט ווען זיי זיינען איבערצייגט געווארען, אז ער איז איין אמת׳ער גדול, האט מען בעשטימט איהם צו געבען א געוויסע „קצבה“, דאס הייסט א קליינע סומע יעדע וואך, ער זאל האבען פון וואנען צו לעבען און זאל קענען זיצען און לערנען.

עס ווערט דערצעהלט, אז דער שמש, וועלכער האט איהם

געדאַרפט ברייננגען דיא „קצבה", האָט דאָס געלד אָנגעפאַנגען אראָפּצולאָזען צו זיך און דאָס דער גאון און זיין פאַמיליע האָבען דורך דיעזע רויבעריי געליטען הונגער. אָבער ער האָט ניט דער־צעהלט. ער האָט געוואוסט אז ווען דיא זאַך זאָל ענטדעקט ווערן, וועט דער שמש — אויך אַן אָרעמער איד — פערליערען זיין שטעלע און בלייבען אָהן ברויט, און ער האָט דארום ליעבער געליטען און געשוויעגען, ביז דער שמש איז קראַנק געוואָרען און האָט אויפ'ן טוידטען־בעט זיך מודה געווען אין דיא גנבה. דיעזע עדעלמוטהיגקייט פון ר' אליהו, וועלכער האָט ליעבער געליטען הונגער איידער צו פער'מסר'ן איין אונעהרליכען בעאמטען פון קהל, גיט אַ גוטען בעגריעף פון זיין כאַראַקטער און האָט אויך געוויס דאַן געהאָלפען אויף איהם אַרויפצוציהען דיא אויפמערק־זאַמקייט פון דער ווילנער געמיינדע.

א צווייטער אינטערעסאַנטער פאַקט פון דיעזען סאָרט איז, דאָס דער גאון וועלכער איז געווען אַ בכור, איז ניט צופריעדען געווען מיט דעם „פדיון הבן" וואָס זיין פאָטער האָט געמאַכט אַ חודש נאָך זיין געבורט, און האָט זיך אַלס ערוואַקסענער מענש אַליין נאָך אַמאָל אויסגעלייזט ביי איין אַנדער כהן. עס ווערען אויף דעם אָנגעגעבען פערשיעדענע אורזאַכען, וועלכע האָבען צו טהאָן מיט דינים; אָבער דיא ריכטיגע אורזאַכע איז וואהרשיינ־ליך די, וועלכע ווערט אָנגעגעבען פון זיין לעצטען ביאָגראַפער *). דער גאון, אַלס עהרליכער אויפריכטיגער מענש, איז איינפאַך ניט צופריעדען געווען, וואָס זיין פאָטער האָט איהם אויסגע־לייזט „כמנהג העולם" (וויא עס איז דיא פיהרונג פון דער וועלט), דאָס הייסט, אז מען גיט דעם כהן דאָס געלד אויף אַ ווייל, און דערנאָך שיינקט ער עס אָוועק צוריק, און ביידע וויסען פאָר־אויס, אז ער וועט דאָס געלד צוריק אָוועקגעבען. דער גאון האָט פערלאַנגט, אז דיא אויסלייזונג זאָל זיין אַ ריכטיגע, וויא דיא תורה פאָדערט, און ער האָט דאַרום אַליין זיך אויסגעלייזט נאָך אַמאָל דורך דעם, וואָס ער האָט דעם כהן טאַקי אָוועקגעגעבען דאָס געלד אויף איין אמת און עס ניט מעהר צוריק אָפגענומען.

---

*) יצקן, „רבנו אליהו מווילנא", ווארשוי, 1900.

4.

זיינע מיטעלע יאהרען און דער בריעף פון ר׳ יונתן אייבשיץ.

אין יענע צייטען האבען דיא מייסטע אידישע גדולים זיך בעשעפטיגט מיט שטודירען דיא געהיימע פאנטאסטישע „וויסענשאפט“ אדער פילאזאפיע, וועלכע איז בעקאנט אלס ק ב ל ה. דיא בעלי קבלה ווערען איינגעטהיילט אין צוויי טהיילען, דיא וועלכע לערנען „קבלה עיונית“ אדער טהעארעטישע קבלה, און דיא וועלכע מאכען פון איהר געברויך אלס „קבלה מעשית“ אדער פראקטישע קבלה. דיא קבלה אלס טהעאריע זוכט צו ערקלעהרען דיא שייכות פון דער וועלט צו גאט און וויא אזוי דיא כחות און אייגענשאפטען פון גאט ווייזען זיך ארויס אין דער נאטור. דיא פראקטישע קבלה איז א סיסטעם, וויא אזוי דיעזע סודות זאלען אנגעווענדעט ווערען צו בעווייזען פערשיעדענע וואונדער, בעזאנדערס צו פערטרייבען שדים און רוחות און צו היילען פערשיעדענע מינים קראנקהייטען דורך סגולות און קמיעות. דער ווילנער גאון האט זיך, וויא וויט מען וויים, קיינמאל ניט בעשעפטיגט מיט פראקטישע קבלה, און דיא מעשה, אז ער האט בעשאפען א „גולם“, איז וואהרשיינליך אויסגעקלעהרט געווארען ערשט נאך זיין טויט, ווען דיא איינבילדונג פון פאלק האט איהם אנגעפאנגען אנצוהייגען אלערליי וואונדערגעשיכטען, וואס מען פלעגט פריהער דערציילען וועגען אנדערע גרויסע מענער. אבער ער האט זיך שטארק בעשעפטיגט מיט שטודירען דעם „זוהר“ און אנדערע ספרי קבלה, און זיין קלאהרער, קריטישער גייסט האט בענומען דיא טהעאריע פון דיעזען סארט רעליגיאנספילאזאפיע בעסער און גרינדליכער, וויא פיעלע אנדערע, וועלכע האבען זיך מיט איהר בעשעפטיגט.

קבלה איז א געהיימע לעהרע, דאס הייסט מען האט איהר קיינמאל ניט געלערנט אין ישיבות אדער אין דער עפענטליכקייט, זאנדערן יעדער פאר זיך אדער איינער פון אנדערן אונטער פיעה

אויגען. פראגען פון קבלה האבען ניט אינטערעסירט דיא אידי־שע מאסען אויסער און וויא וויט זיי האבען געהאט א בעציהונג אויף דיא אמונה און דיא קראפט פון קמיעות. נור אין מיטען פון אכצעהנטען יאהרהונדערט איז דיא אידישע וועלט אויפגע־קאכט געווארען דורך א מחלוקה וועגען קבלה און קמיעות, אין וועלכע דיא מייסטע רבנים און געמיינדען פון דייטשלאנד, פוילען און דיא ארומיגע לענדער האבען זיך בעטהייליגט. דאס איז גע־ווען דער קאמפף צווישען ר' יונתן אייבשיץ אדער ר' יונתן פרעגער, וועלכער איז געווען אנערקענט אלס דער גרעסטער למדן אדער תלמודיסט פון יענער צייט, און זיין געגנער ר' יעקב עמדן, וועלכער האט איהם בעשולדיגט, אז ער גלויבט אין דעם פאלשען משיח, שבתי צבי, וואס האט מיט הונדערט יאהר פריהער גע־שפיעלט זיין ראליע אלס ערלייזער פון אידען און איז צום סוף געווארען א מחמדנער*).

ר' יעקב עמדען האט געפונען אין קמיעות, וועלכע ר' יונתן האט ארויסגעגעבען, בוכשטאבען וואס האבען זיך געלאזט ער־קלערען אלס רמזים אדער אנדייטונגען אויף שבתי צבי, און דיא שטרייטיגקייטען האבען געמאכט אזוי פיעל אויפזעהן, אז דער קעניג פון דענעמארק האט זיך אין איהר ארייגעמישט צו מאכען שלום אין דער געמיינדע פון אלטאנא, וועלכע איז געווען אונטער זיין הערשאפט. ר' יונתן האט געזוכט צו בעווייזען, אז עס איז אין זיינע קמיעות ניטא קיין אפיקורסות און ער האט געזוכט דיא צושטימונג פון יעדען „מקובל" אדער ספעציאליסט אין קבלה, וועמענס נאמען ער האט נור געקענט ערפאהרען. דער גאון איז אויף זיינע רייזען אין דייטשלאנד בעקאנט געווארען מיט אנדערע וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט קבלה און אזוי האט זיך ר' יונתן פון איהם דערוואוסט און האט איהם געשריע־בען א בריעף, בעטענדיג א בעשטעטיגונג און א רעכטפערטי־גונג. אין 1755 איז ערשיענען ר' יונתן'ס פערטהיידיגונגס־שריפט „לוחות העדות" א זאמלונג פון צושריפטען פון אלערליי רבנים

---

*) זעה דיא לעבענסבעשרייבונג פון שבתי צבי, ארויסגעגעבען פון דער אינט. לייברערי פובלישינג קאמפאניע.

און גדולים און מקובלים, וועלכע האבען ערקלערט ר' יונתן אלס גערעכט. אונטער דיעזע בריעף געפינט זיך אויך דער איינער פון ר' אליהו מווילנא, וועלכער איז דאן געווען 35 יאהר אלט, און דיזעס איז דאס ערשטע מאהל וואס ער איז דערמאנט אין א פרעמדען ספר. דיא גרויסע שבחים וואס ר' יונתן שרייבט אויף זיין יונגען פערטהיידיגער און דער פאקט, דאס דער גרויסער רב פון אלטאנא־האמבורג־וואנזבעק האט געפאדערט א פערטהיידיגונג פון אזא ווייטען פלאץ, וויא ווילנא, האט פיעל פערגרעסערט דעם נאמען פון ר' אליהו און ער איז זייט דאן אנערקענט געווארען אלס א בעריהמטער מענש.

אויסער דיעזען צופאל, וועלכער שטעלט איהם פלוצלונג פאר אלס א בעריהמטער גדול אין ווייטע לענדער, אבגלייך ווען ער איז צוריק געקומען פון דיא רייזע, וועלכע האט איהם פערשאפט דיא בעריהמטקייט, האט מען איהם אין ווילנא פערהערט צו ענטשיידען, אויב ער פערדיענט אונטערשטיצונג, — ווייס מען וועניג פון זיינע מיטעלע יאהרען וויא פון זיין יוגענד. מען קען זיך פארשטעלען אז נאכדעם וויא ר' יונתן אייבשיץ האט בעשטעטיגט זיין גרויסקייט, איז זיין לאגע וואהרשיינליך פערבעסערט געווארען און דאס ער האט פערבראכט זיין צייט אין לערנען און פרומקייט. זיין פלייסיגקייט אין לערנען איז געווען כמעט איבערנאטירליך. ער האט זעלטען געשלאפען מעהר ווי צוויי שטונדען א נאכט. זיין שארפער גייסט און זיין זעלטענער זכרון האבען איהם געדיענט אלעס צו בעגרייפען און אלעס צו געדיינקען, ער האט אזוי דורך דיא פיעלע יאהרען וואס ער האט געלערנט אהן אויפהער ערגרייכט דיא שטופע פון דיא גרעסטע רבנישע קענטנים אונטער דיא אידען פון זיין צייט. אויסער לומדות און קבלה האט ער אויך געלערנט מאטהעמאטיק און געהאט אן אלגעמיינעם בעגריף פון דיא וועלטליכע וויסענשאפטען, וויא מען האט זיי געקענט קריגען פון אידישע ספרים אין זיין צייט. ער האט ערמוטהיגט ר' ברוך שקלאווער (דעם איבערזעצער פון אייקלידעס מאטהעמאטישע ווערק אויף לשון קודש) צו איבערזעצען אויך אנדערע ווערקע איבער וויסענשאפטליכע געגענשטענדע. דער חשק צו לערנען און צו וויסען, וועלכער הערשט אונטער ליטווי־

שע אידען פילייכט מעהר וויא ביי אלע אנדערע, האט זיך אין איהם אויסגעדריקט אם שטארקסטען, און אבגלייך מיר געפינען איהם שפעטער אלס א ביטערען געגנער פון השכלה אדער אייראָ־פעאישע בילדונג אונטער אידען, ווייל ער האט מורא געהאט— און פון זיין שטאנדפונקט איז ער געווען גערעכט — אז דאס וועט שאדען זייער אידישקייט, איז ער געווען דער פריינד פון וויסען און קענטנים אזוי ווייט, וויא זיי האבען קיין שלעכטען איינפלוס אויף דער אמונה און האט געוואלט אז אידען זאלען אלעס וויסען וויא עס פאסט פאר איין „עם חכם ונבון".

דער גרעסטער למדן אונטער אידען אין דער ליטא אין יענער צייט איז געווען ר' אריה ליב בר' אשר, וועלכער איז בע־קאנט דורך דעם נאמען פון זיין בעריהמטען ספר „שאגת אריה", און מען דערצעהלט, אז ער איז דער מאן, וועלכער האט דער ערשטער בעצייכענט ר' אליהו פון ווילנא מיט דעם טיטעל „גאון" דער „שאגת אריה" האט געהאט זעהר א שטירמישע קאריערע און איז געצוואונגען געווען צו פערלאזען מינסק (וואו ער איז געווען א רב) און גאנץ פוילען אין 1765, ווען ער איז שוין געווען א מאן פון 70 יאהר. ער איז דאן געווען א קורצע צייט אין ווילנא און הערענדיג פון ר' אליהו'ס גרויסקייט, איז ער אריין צו איהם און האט איהם געפרעגט א זעהר שווערע קשיא. ר' אליהו האט איהם גלייך אויפן אָרט דיא קשיא אזוי ריכטיג פערענטפערט, אז ר' ליב האט ארויסגעהענדיג געזאגט: „ער איז איין אמת'ער גאון" און דער נאמען גאון איז איהם פערבליעבען זייט דאמאלס ביז אויף היינטיגען טאג.

5.

אָנפאַנג פון קאַמפּף געגען חסידות און דעם רב׳ס קריעג.

עס איז שוין אויבען דערמאָנט געוואָרען, אז דאס חסידות האט זיך אנגעפאנגען צו פערשפּרייטען אונטער דיא אידען פון פוילען נאכדעם וויא דער „ועד ארבע ארצות“ אדער דיא הערשאפט פון דיא פעראייניגטע אידישע געמיינדען איז בטל געוואָרען אין 1764. אין פערלויף פון אכט יאהר איז דיא בעוועגונג געוואָרען אזוי גרויס, דאס דיא פיהרערס פון אידישקייט פון יענער צייט האָבען איהר אָנגעפאנגען צו בעקעמפפען. דער אנגריף איז געמאכט געוואָרען אין דעם פונקט, וואו דיא חסידים זיינען געוועזען שוואכער וויא אומעדום, דאס הייסט אין ליטא און אין איהר הויפּט שטאָדט ווילנא. אין יאהר 1772 האט מען אין ווילנא מחרים געוועזען דיא חסידים צום ערשטען מאָל, און פון דעם גאנץ קורצען בעריכט וואס איז אונז פון יענעם חרם געבליעבען, ווייסען מיר דאָס דער גאון האָט שוין דאַן געשפּיעלט א וויכטיגע ראָלע און דאס ער איז בעטראכטעט געוואָרען אלס דיא וויכטיגסטע פערזאָן אין דיזע אלטע געמיינדע, וועלכע איז פול געוועזען מיט גדולים און מיוחסים. דער חרם האט געוויס געמאכט א גרויסע ווירקונג אויף דיא פרומע אידען פון דער ליטא, און דיא חסידים אליין האבען זיך געוויס אויך דערשראָקען ווען זייער פיהרער ר׳ בער פון מעזעריטש איז געשטאָרבען ווענינער וויא א יאהר נאָך דעם חרם. דאס איינציגע „שטיבעל“ אדער חסידישע קלויז וואָס עס איז געוועזען אין ווילנא, איז געשלאָסען געוואָרע, און עס האט דיא נעקסטע צעהן אדער פופצעהן יאהר אויסגעזעהען, אז דיא לומדים און פרומע אידען פון ליטא, אונטער דיא פיהרערשאפט פון זייער אנערקענטען גרעסטען מאן, דעם ווילנער גאון, האבען פערטריעבען דיא נייע סעקטע פון יענע פראָווינץ.

אין ענדע פון יאהר 1777 האט זיך אנגעפאנגען „דעם רמב״ם׳ס קריעג“, און דיא איינצעלנע פערזאָן, וועלכע איז אָפּיציעל געוועזען אנערקענט אלס פאָרשטעהער פון שטאָדט, און דער־

מיט העכער אלס דער גאון, איז אזוי גוט וויא פערשוואונדען פון דער סצענע. עס איז דא אורזאכען צו גלויבען, אז דער לעצ־טער רב פון ווילנא, ר׳ שמואל בן אביגדור, איז ניט געוועז אזא גרויסער גדול. וויא א ווילנער רב האט געדארפט זיין אין יענע צייטען, און דאס ער האט דיא הויכע שטעלע געקראגען דורך דעם איינפלוס פון זיין רייכען שוויעגער־פאטער. ווען דיא מחלוקה איז געווארען זעהר ערביטערט, האט דער רב זיך צוריק־געצויגען אין דיא פארשטאדט אנטעקאליע, וועלכע איז געלעגען אונטער דיא „יורזדיקי״ פון בישאף וואס האט זיך פאר איהם אנגענומען. אבגלייך ר׳ שמואל האט זיך גערופען ווילנער רב ביז זיין טוידט (1791), איז אבער זיין צוריקציהונג געווים געוועזען א זיעג פאר׳ן „קהל״ וועלכער האט זיך פון אנפאנג אן ארויסגע־וויזען אלס שטארקער.

וויא עס שיינט, האט דער גאון זיך ניט געמישט אין דיזער מחלוקה און איז געבליעבען וויא פריהער אין זיין צוריקגעצויגענ־הייט, וואו ער האט זיך נור בעשעפטיגט מיט לערנען אזוי וויא אימער. דאך איז עס זיכער, אז דיא אנהענגער פון רב האבען איהם בעטראכטעט אלס זייער געגנער, אדער מינדעסטענס ניט אלס זייער פריינד. דער רוסישער פארשער פראפעסאר בערשאד־סקי*) דערמאנט, דאס אין יענעם קאמפף האט דעם רב׳ס זייט געשיקט א „דאנאס״ אדער מסירה, אז ווילנער קהל צאהלט 1400 גילדען א יאהר און גיט דערצו פיעלע מתנות און א פרייע דירה צו א געוויסען „אליה חסיד״, אבגלייך ער האט קיין אמט אין דער געמיינדע און טהוט גאר נישט פאר דעם געלד וואס ער קריעגט. דיזער פאקט איז זעהר אינטערעסאנט, ווייל ער וויזט אויך, דאס צוזאמען מיט דיא אנערקענונג פון זיין גרויסקייט און מיט דעם טיטעל גאון איז אויך געקומען א גרויסע פערבעסערונג אין זיין מאטעריעלער לאגע. אנשטאט דיא דחקות פון דיא אינגערע יאה־רען האט ער איצטער געלעבט אין גרוים הרחבה. מען דערצעהלט זיך נאך איצטער אין ווילנא, דאס אויף זיינע עלטערע יאהרען פלעגען זיינע קינדער „געהען אין דימענטען״. געלד איז אין יענע

*) „ליטאווסקי יעוורעי״, זייטע 50, סט. פעטערסבורג, 1883.

צייטען געווען שרעקליך טהייער, און דיא ארעמקייט פון דיא בעפעלקערונג בכלל און פון אידען בפרט איז געווען זעהר גרויס. איין איינגאהמע פון 1400 גילדען א יאהר איז דארום דאן געווען אזוי גרויס אין פערגלייך מיט דעם געוועהנליכען פערדיענסט אדער איינקונפט פון בעלי בתים אדער לומדים, וויא איין איינ־נאהמע פון צעהנדליגע טויזענד דאלאר א יאהר איז אין ניו יארק. זיי איז געווען געגוג צו לעבען גרויסארטיג, צו טהיילען צדקה און וואהרשיינליך אויך אמאל צו אונטערשטיצען דיא ארעמערע פון דיא תלמידים, וועלכע האבען זיך שטענדיג ביי איהם געפונען.

איינער פון דיעזע תלמידים, וועלכער האט שפעטער מעהר פון אלעמען אויפגעטהאן צו פערשפרייטען אונטער אידען דעם גאון'ס נאמען און זיינע מעטהאדען אין לערנען, איז שוין דאן געווען ביי איהם איין אפטער בעזוכער. דיזער תלמיד איז געווען ר' חיים בן יצחק פון וואלאזין. א רייכער געוואנט־הענדלער אדער טוך־הענדלער פון יענע קליינע שטעדטעל. ר' חיים איז געבארען געווארען אין 1749. ווען ער איז אלט געווען 15 יאהר, האט ער געלערנט ביי דעם „שאגת אריה", וועלכער איז אויבען שוין דער־מאנט געווארען. ווען ער איז אלט געווארען 25 יאהר, האט ר' חיים דערהערט פון דעם גאון'ס גרויסקייט, און אבגלייך ער איז שוין דאן אליין געווען א בעריהמטער למדן, איז ער געקומען צום גאון זעהען, אויב ער קען פון איהם נים לערנען עטוואס מעהר. ר' חיים אליין דערצעהלט וויא אזוי דער גאון האט איהם שנעל איבערצייגט, אז אלעס וואס ער האט ביז איצטער געלערנט, האט כמעט קיין ווערטה און ער האט מיט איהם אנגעפאנגען צו לער־נען פון דאס ניי חומש, תנ"ך, דקדוק, משניות און גמרא מיט דיא קלארקייט און גרינדליכקייט, וועלכע האט כאראקטעריזירט דעם גאון'ס סיסטעם אין לערנען.

שפעטער איז דיעזער ר' חיים, וועלכער איז בעקאנט אונ־טער אידען אלס ר' חיים וואלאזינער, פון אלעמען אנערקענט גע־ווארען אלס דער גרעסטער פון דעם גאון'ס תלמידים, און ביז א געוויסען גראד אלס זיין נאכפאלגער. זעקס יאהר נאך דעם גאון'ס טוידט האט ר' חיים געגרינדעט אין וואלאזין דיא בעריהמטע ישיבה, וועלכע האט עקסיסטירט אונגעפעהר נייגציג יאהר. אין

דיזער ישיבה, פון וועלכע ר׳ חיים אליין איז געווען דער פאר־שטעהער פון 1803 ביז זיין טוידט אין 1821, האט מען געלערנט וויא דער גאון פלעגט לערנען, דאס הייסט זיך קימערנדיג נור פאר דיא אמת׳ע מיינונג פון תלמוד, אהן פלפולים, אהן איבעריגע פשט׳לאך און אהן טומלענים פון גענארטע חריפות. דיא פאר־שטעהער פון דער ישיבה וועלכע זיינען אויך געווען רבנים פון וואלאזין, זיינען ביז אונזער צייט געווען אהן אויסנאהמע מיט־גליעדער פון ר׳ חיים׳ס פאמיליע, און דער איצטיגער רב פון וואלאזין, וועלכער האט ווידער אין א קליינעם פארמאט נעעפענט דיא ישיבה, וואס דיא רוסישע רעגיערונג האט געשלאסען מיט צוועלף יאהר צוריק, איז איין איידעם פון ר׳ אליעזר יצחק שפירא וועלכער איז געווען אן איידעם פון ר׳ חיים׳ס זאהן און נאכ־פאלגער, דעם בעריהמטען ר׳ איצילע וואלאזינער.

6.

אויטא־דע־פע פון צוויי פערשיעדענע ספרים.

עס זיינען דאמאלס געוועזן אין ליטא און פוילען פינסטערע פאנאטישע צייטען, און דיא מעטהאדע פון קעמפפען מיט ביטערקייט און זוכען צו פערניכטען א געגנער מיט אלערליי מיטלען, וועלכע הערשט נאך איצטער אויך אונטער אידען און קריסטען פון דיא סלאווישע לענדער מעהר, וויא אונטער דיא, וועלכע זיינען מעהר ענטוויקעלט, איז דאמאלס געוועזן דיא איינציגע מעטהאדע, פון וועלכע מען האט געוואוסט אין א שטרייטיגקייט. מען דארף זיך דערפאר ניט וואונדערן, ווען עס זיינען דאן פארגעקומען זאכען, וואס נאך אונזער איצטיגען בעגריף איז עס צו ווילד און צו פאנאטיש, ווייל אונטער דיא דאמאלדיגע אומשטענדע האט עס אויסגעזעהען ריכטיג און נאטירליך, און דאס וואס קען מאכען אויפקאכען דיא בלוט פון א ליבעראלען מענשען אין אמעריקא אין אנפאנג פון צוואנציגסטען יאהרהונדערט, איז צום ענדע פון אכצעהנטען יאהרהונדערט אין ליטא בעטראכטעט געווארען גאנץ גלייכגילטיג אדער גאר אלס א זעהר גלייכע זאך.

עס איז נויטיג דיזעס צו האבען אין זינען איידער מען ערלויבט זיך צו געבען אן אורטהייל איבער דיא זעהר שטרענגע האנדלונגען פון דער ווילנער געמיינדע, מיט דעם גאון אן דער שפיצע, אין דיא לעצטע אכצעהן — צוואנציג יאהר פון זיין לעבען, דאס הייסט אין דער צייט, ווען ער איז געשטאנען אויף דער העכסטער שטופע און איז אנערקענט געווען אלס דער גרעסטער איד אין ליטא. דיא פרומע אידען האבען דאמאלס דארטען געהאט א דאבעלטען קאמפף: פון איין זייט געגען דאס חסידות, וועלכע האט פערפיהרט איהרע אנהענגער אין נייע וועגען, פון וועלכע מען האט ניט געקענט וויסען וואו עס איז דיא ענדע, און פון אנדערען זייט געגען דיא „בערלינער השכלה“, וועלכע האט אנגעפאנגען צו מאכען אן איינדרוק אויף יענע צייטען.

מיר זעהען איצטער איין, אז דיא מורא פאר חסידות איז

געווען און אומזיסטע, אבער דאמאלס האט מען עס ניט געקענט איינזעהען. מיט הונדערט יאהר פריהער האט דער פאלשער משיח שבתי צבי דורך פערשפרייטען קבלה אונטער דיא אידישע מאסען פערפיהרט א גרויסע טהייל פון זיי צום מחמדנישען גלויבען. אין זייער צייט גופא האט יוסף פראנק, דורך דיא זעלבע מיטלען, פערפיהרט פיעלע פוילישע און פאדאליער אידען צום קריסטענטהום, און עס איז נאטירליך געווען שווער פאראויסצוזעהען אז דיא חסידים וועלען אויך ניט אוועק צו ווייט און דאס זיי וועלען בלייבען פרומע און געטרייע אידען. פון אנדערן זייט איז דיא מורא פון פרומע אידען פאר השכלה געווען זעהר גוט בעגרינדעט. א גרויסע טהייל פון דיא אידען אין דייטשלאנד האבען זיך ווירקליך אויסגע׳שמד׳ט אין דיא ערשטע 50 יאהר נאך דעם אנפאנג פון דער השכלה בעוועגונג, און דיא פרומע אידען וועלכע האבען זיך געשטעלט געגען איהר גלייך פון אנפאנג, האבען דערמיט געוויעזען, אז זייער בליק אין דיא צוקונפט איז ריכטיגער וויא דער בליק פון אזעלכע לייטע וויא מענדעלזאהן און נפתלי הירץ וויזל, וועלכע האבען געהאפט אז מען קען פעראייניגען שטרענגע פרומקייט מיט אייראפעאישע קולטור.

דער גאון און זיינע אנהענגער, אלס פערטרעטער פון פארצייטיגען יודענטהום, האבען געקעמפפט געגען ביידע ריכטונגען, און ווען מען איז געקומען קורץ אין אנדערע מיטלען, האט מען געקעמפפט מיט — פייער. דער ספר „תולדות יעקב יוסף“ פון ר׳ יעקב יוסף פון פולנאה, א תלמיד פון בעל שם טוב, איז פערברענט געווארען אין ווילנא אויפן שול־הויף מיט גרויס פאראד. דאס איז געווען א סארט אידישער „אויטא־דע־פע“, דורך וועלכען מען האט פער׳משפט דיא אידעען און פרינציפען פון חסידות. אין אפאר יאהר שפעטער, אונגעפעהר אין 1784, איז אויף דעמזעלבען פלאץ און מיט דיזעלבע צערעמאניע פערברענט געווארען דער ערשטער השכלה־ספר אין דיא העברעאישע שפראך. דער „דברי שלום ואמת“ פון נפתלי הירץ וויזל.

עס איז קיין צווייפעל, אז דער גאון האט צו דיעזע ביידע ליטעראירישע היגריכטונגען מסכים געווען, ווייל זיין איינפלוס איז שוין דאמאלס געווען אזוי גרויס, אז אהן זיין צושטימונג

וואלט עס ניט געקענט געטהאָן ווערען. דיא חסידים פון דער ליטא און דיא געגענדען ארום ליטא האבען דאן שוין גוט גע־וואוסט, אז דער גאון איז זייערהויפט־געגנער. עס זיינען דאָ בע־ווייזע, אז אין בערלין האט מען אויך געוואוסט פון זיין קאמפף געגען דעם פלאן צו בילדען אידען אויף'ן קריסטליכען אופן און דאס ער איז איינער פון דיא דריי רבנים, וועלכע נפתלי הירץ וויזל האט דערמאָנט אלס דיא הויפט־געגנער פון דיא פלענער, וואס ער האט ענטוויקעלט אין „דברי שלום ואמת*).

דיעזער פאקט איז אזוי וועניג בעקאנט דאס פיעלע משכילים האבען פעררעכענט דעם גאון אלס א משכיל אדער אלס א פריינד פון מאָדערנע השכלה. זייער טעות קומט ערשטענס דערפון, ווייל יעדען ווילט זיך אנהענגען זיינע אייגענע אידעען אָן א גרויסען מאן, וועמען'ס נאמען עס ווערט שטארק פערעהרט פון דיא מאסען. צווייטענס איז דיא השכלה, בעזאָנדערס אין פוילען און זיד־רוסלאנד, אין אנפאנג אויך געווען הויפטזעכליך א קאמפף געגען חסידות, און עס איז נאטירליך, אז דיא משכילים זאָלען דיינקען, אז דער גאון האט אין זיין קאמפף געגען דיא נייע סעקטע זיך געוויעזען אלס איינער פון זיי. דער אמת איז אבער, דאס דער גאון האט געזוכט צו אונטערדריקען חסידות פון זיין אייגענעם שטאנדפונקט אלס א גרויסער צדיק, און דאס דיא בעוועגונג פון דער בערלינער השכלה איז איהם געווען וואהר־שיינליך נאך מעהר פערהאסט, וויא דיא פיהרונגען פון דיא נאכ־פאָלגער פון ר' ישראל בעל שם טוב.

---

*) מאָנאַטשריפט פיר געשיכטע און וויסענשאפט דעס יודענ־תהומס, באנד 19, זייטע 80—478, און באנד 20, זייטע 68—465.

7.

דער גאון און דער „רב“.

דיא ערשטע חסידישע רבנים פון דער ליטא, וויא דער אויבען־דערמאנטער ר׳ אהרן קארלינער און זיין זוהן ר׳ אשר (דער פאטער פון ר׳ אהר׳לע קארלינער, וועלכער איז געשטארבען אין 1872), ר׳ חייקעל פון אמדור און ר׳ מרדכי פון לעכוויץ, זיינען ניט געוועזן אנדערש וויא דיא רבנים פון אנדערסוואו און האבען אונטער דיא ליטווישע אידען ניט געקענט האבען קיין גרויסע מאסע אנהענגער. דער ערשטער אנגריף אויף דיא חסידישע בעוועגונג האט דערפאר אויך געהאט א געוויסען ערפאלג. דיא „שטיבעל“ אין ווילנא איז געשלאסען געווארען, און דער גאון האט זיך צוריקגעצויגען צו זיין לערנען און האט וואהרשיינליך גערעכענט, אז דיא חסידים וועלען מעהר ניט אויפהויבען א קאפ אין דעם געגענד וואו ער האט אן איינפלוס. אבער עס איז אויפגעשטאנען א פיהרער אונטער דיא חסידים, וועלכער האט זיך בעסער וויא אלע אנדערע פון פריהער געטויגט צו פערברייטען דיא נייע לעהרע אין ליטא, און זיין ערפאלג איז אויך געווען גרעסער און געהאט א גרעסערע ווירקונג אויף דיא גאנצע בעוועגונג.

דיעזער מאן איז געוועזן ר׳ שניאור זלמן פון לאדי, מאהליווער גובערניע, וועלכער איז בעקאנט אלס דער „רב“ אדער פערפאסער פון חסידישען שלחן ערוך. ער איז געוועזן דער גרעסטער קאפ־מענש, וועלכען דיא גאנצע חסידישע בעוועגונג האט ארויסגעבראכט, און אויסער זיין גאונות אין לערנען, מיט וועלכע ער איז געוועזן גלייך צו דיא גרעסטע אין זיין צייט, איז ער אויך געוועזן אן אריגינעלער דיינקער און א טהעטיגער מענש. ער האט געמאכט ענדערונגען אין חסידות און האט צוריק אריינגעבראכט לערנען אין דער מאדע. זיינע נאכפאלגער, וועלכע טראגען דעם נאמען „חב״ד“ אדער חב״ד׳ניקעס (חב״ד איז דיא ראשי תיבות אדער אנפאנג־בוכשטאבען פון חכמה, בינה, דעה) זיינען נאך ביז

הײנט מעהר לומדים און געלעהרטע וויא אלע אנדערע סארטען חסידים.

אין זיינע קבלה שריפטען, בעזאנדערס אין זיין ספר „תניא“ געפינט זיך כמעט דיא זעלבע אנזיכט איבער גאט און דער וועלט, וויא אין דיא ווערקע פון ברוך ספינאזא, און ער איז אויסגעצייכענט פון אלע אנדערע שרייבער איבער קבלה און חסידות דורך דיא קלארקייט פון זיינע געדאנקען און דיא לייכטקייט, מיט וועלכע מען קען פערשטעהן וואס ער וויל זאגען. אין פראקטישען לעבען האט ער זיך אינטערעסירט מיט דער אידישער לאגע, מעהר וויא אלע רבנים פון זיין צייט. עס איז בעקאנט דאס ער איז צוויי מאל געזעסען אין פעטרא־פאוולאווסקע קריעפאסט אין סט. פעטערסבורג, איינמאל דורך א מסירה פון דיא מתנגדים און איינמאל פאר דיא „חוצפה“ פון פאהרען נאך סט. פעטערסבורג עטוואס אויסווירקען לטובת הכלל. דעם טאג, ווען ער איז בעפרייט געווארען צום ערשטען מאל (י"ט כסלו תקנ"ט—1798) איז געבליעבען ביז הײנט א יום טוב ביי חסידים. דעם צווייטען מאל איז ער ארויס פריי דורך דעם אלגעמיינעם מאניפעסט, ווען אלעקסאנדער דער 1טער איז ארויף אויפ'ן רוסישען טראהן.

ווען דער קאמפף געגען חסידות האט זיך צום צווייטען מאהל פאנאנדער געברענט אין יאהר 1781, איז שוין ר' שניאור זלמן געוועזן דער אנערקענטער פיהרער פון דער אנדערער זייט, און ער האט אויך געזוכט צו טהאן וואס קיין אנדער חסידושער פיהרער האט ניט געטהאן פאר איהם אדער נאך איהם, דאס הייסט: זיך אויסצוטענה'ן מיט זיינע געגנער און זעהן אויב עס איז ניט מעגליך צו מאכען שלום. עס איז בעוואוסט, דאס ר' שניאור זלמן איז אליין געקומען אין ווילנא צו האבען א וכוח מיט דעם גאון, אבער ער איז צו איהם ניט צוגעלאזען געווארען. שפעטער האט דער זעלבער ר' שניאור זלמן געשריעבען א בריעף, אין וועלכען ער בעקלאגט זיך פאר וואס דער גאון האט איהם ניט געגעבען קיין געלעגענהייט צו ערקלעהרען דיא טהעאריע פון חסידות און צו פערענטפערן אלע טענות, וואס מען האט צו זיי. ער האט אויך אויפגעפאדערט דעם גאון, דאס אויב ער

ווייל איהם ניט אויסהערען פערזענליך, זאל ער אויסשרייבען זיינע טענות געגען חסידות און ער, ר׳ שניאור זלמן, וועט אויף דעם שרייבען אן ענטפער, און מען זאל ביידען׳ס שריפטען פאָר־נאנדערשיקען צו אלע אידישע גדולים און רבנים אין אלע לענ־דער און זיך פערלאָזען אויף זייער ענטשיידונג.

דיעזער בריעף, וועלכער איז איבערגעדרוקט געוואָרען אין ספר „מצרף העבודה" (און אין יצקן׳ס ביאָגראַפיע פון גאון, זייטע 77—74) איז א זעהר אינטערעסאנטער היסטאָרישער דאָקומענט פון א פעריאָדע, איבער וועלכער עס איז ניט פיעל געשריעבען געוואָרען. עס שטעלט אונז פאָר דעם „רב" אלס א מענש מיט גערעכטע פאָדערונגען, וועלכער איז בערייט צו דיס־קוטירען מיט׳ן מויל אָדער מיט׳ן פעדער, ווען מען זאל נור אידם וועלען אויסהערען און אויפהערען צו פערפאָלגען איהם און זיינע אנהענגער. דער גאון, אלס געלעהרטער, וועלכער איז אָבגע־זונדערט פון דער וועלט, ערשיינט אלס שטרייננגער קאָנסערוואַ־טיווער פערטרעטער פון אלטען יודענטהום, וועלכער האלט עס פאר א פערברעכען צו האָבען נייע געדאנקען אפילו וועגען פרומ־קייט און שטעלט זיך גאָר ניט פאָר, אז איינער וועלכער שטימט ניט מיט איהם זאל קענען זיין גערעכט. אין דעם בריעף גיט ר׳ שניאור זלמן אויך דיפּלאָמאטיש אנצוהערענים, אז דעם גאון׳ס גרויסקייט איז בעשרענקט נור אויף ליטא, וואו קיינער וועט זיך איהם ניט שטעלען ענטגעגען, אָבער „אין טערקיי, איטאַליען, דאָס גרעסטע טהייל פון דייטשלאנד און גרויס־פוילען און קליין־פוילען" איז זיין אויטאָריטעט ניט אנערקענט.

אָבער דיזער בריעף און אלע אנדערע אנשטרענגונגען פון „רב" צו קומען צו א פערשטענדיגונג האָבען ניט געהאָלפען, און דער קאמפף געגען חסידות איז געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערקייט אזוי לאנג וויא דער גאון האָט געלעבט. אין 1796 האָבען דיא חסידים פערשפרייט א קלאנג, אז דער גאון האָט חרטה געהאט אויף אלעס; וואָס ער האָט געגען זיי געזאָגט, און האָט געשיקט א „פדיון" צו ר׳ חייקעל אמדורער. א בלינדער מאן וועלכער האָט זיך אויסגעגעבען אלס דעם גאון׳ס זוהן, איז

ארומגעפאהרען און געזאגט אז זיין פאטער האט „תשובה געטאן“, און דיעזעס האט ארויסגעבראכט נאך א בריעף פון גאון, וועלכער איז שוין דאן געוועזן 76 יאהר אלט. דיעזער בריעף (דאטירט ווילנא ר"ח סיון תקנ"ו) פאדערט אויף אפען, מען זאל דיא חסידים „פערפאלגען מיט אלע מיני רדיפות וויא ווייט אידישע מאכט גרייכט“ און דערציילט, אז צוויי לייטע זיינען ארויסגעשיקט געווארען איבער גאנץ ליטא דיעזעס בעקאנט צו מאכען. ווען מען האט שפעטער בעהויפטעט, אז דער בריעף פון גאין איז א פאלשער, און דיא פארשטעהער פון מינסק האבען זיך ערקלעהרט בערייט צו פערפאלגען דיא חסידים, אויב מען זאל זיי נור פערזיכערן, אז דער גאון הייסט עס, האט ער מוצאי יום כפור תקנ"ז געשריעבען גענען זיי נאך א שטרענגערן בריעף, אין וועלכען ער רעכענט אויס זייערע עבירות און הייסט, אז מען זאל זיי רודף'ן וויא ווייט עס איז נור מעגליך. דיעזע בריעף מאכען אויף דעם לעזער קיין זעהר גוטען איינדרוק, און ווען מען פערגלייכט זיי מיט דעם אויבען־דערמאנטען בריעף פון ר' שניאור זלמן לאדיער, זעהט מען קלאהר, אז דער פיהרער פון דיא חסידים איז געוועזן מעהר וועלטמענש, מעהר טאלעראנט און אויך א פיעל פעהיגערער שרייבער.

8.

דעם גאון׳ס פאמיליע. זיין איינפלוס און זיינע ספרים.

דער ווילנער גאון איז געשטארבען דעם דריטען טאג חול המועד סכות תקנ״ח (1797), ווען ער איז אלט געווען 77 יאהר מיט זעקס מאנאט. ער האט איבערגעלאזען צוויי זיהן: ר׳ יהודה ליב פון סערהיי, וועלכער איז געשטארבען אין 1816, און ר׳ אברהם פון ווילנא, וועלכער איז געשטארבען אין 1809. פון דעם ערשטען ווייס מען זעהר ווייניג, אבער דער צווייטער איז בעריהמט אלס דער ערשטער וועלכער האט געשריעבען א קריטיש־היסטארישע אבהאנדלונג איבער דיא מדרשים (אין זיין אויסגאבע פון ספר „אגדת בראשית“, ווילנא 1802) נאך לאנג איידער דיא מאדערנע געלעהרטע האבען אנגעפאנגען אזעלכע געגענשטענדע צו בעהאנדלען פון א וויסענשאפטליכען שטאנדפונקט. עס איז אויך בעוואוסט דאס דער גאון האט געהאט צוויי איידעמס, איינער ר׳ פייוועל, דער רב פון דובראוונע און דער צווייטער ר׳ משה פון פינסק, וועלכער האט געבראכט אין ארדנונג איינינע ווערקע פון גאון און זיי פערפערטיגט צום דרוק. אבער דיא נעמען פון זיינע טעכטער זיינען ניט בעקאנט, ווייל אין יענע צייטען ווען קיינער האט זיך ניט אינטערעסירט אין געשיכטע איז ביי יענע קלאסע אידען, אונטער וועלכע ער האט געלעבט און געווירקט, ניט געווען דיא מאדע זיך צו אינטערעסירען אין אזעלכע ביאגראפישע איינצעלהייטען. דערצו איז זיין פאמיליע נישט געבליבען בעריהמט, דאס הייסט עס זיינען פון איהר ניט ארויס קיין גרויסע מענשען, וועלכע זאלען פארטזעצען דעם גלאנץ פון זייער יחוס און דורך דעם פעראינטערעסירען דיא אידישע וועלט אין דער פאמיליע בכלל. איין אייניקעל מיט דעם נאמען אליהו פינקעל איז געווען א לעהרער אין זשיטאמירער ראבינער שול, אבער ער האט זיך דארטען אויך זעהר ווייניג בעריהמט געמאכט.

אבגלייך דער קאמפף געגען חסידות אין דער ליטא איז ניט געווען קיין פאלשטענדיגער ערפאלג און עס זיינען נאך היינט אויף דארטען דא צעהנדליגע טויזענד חסידים, ווערט עס אנערקענט, אז דער גרויסער איינפלוס פון דעם גאון׳ס פערזענ־ליכקייט האט געהאלפען, דאס ליטא זאל בכלל בלייבען א מתנגדישער געגענד. ער אליין האט געהאט זעהר ווייניג תלמידים ניט מעהר וויא צוועלף אדער פופצעהן, אבער דיזע תלמידים וועלכע זיינען געווען פול מיט בעגייסטערונג פאר זייער גרויסען לעהרער, האבען געארבייטעט מיט אלע כחות צו פערשפרייטען זיין נאמען און זיינע מעטהאדען אין לערנען און האבען איהם פערשאפט מאסען אנהענגער און בעוואונדערער, וועלכע האבען איהם אליין קיין מאהל ניט געקענט.

זיין מעטהאדע איז געווען ניט איין אריגינעלע ערפינ־דונג, זאנדערן א צוריקקעהר צו דיא אלטע צייטען ווען מען האט געלערנט צו פערשטעהען, ניט זיך מפלפל צו זיין; ווען מען האט געלערנט גוט חומש און תנ״ך, איידער מען האט אנגעפאנ־גען גמרא, און ווען מען האט זיך אינטערעסירט פאר וועלטליכע וויסענשאפט מיט דעם צוועק בעסער צו פערשטעהען דיא ווי־סענשאפטליכע פראגען, וועלכע ווערן בעהאנדעלט אין אידישע דינים. דער גאון איז געווען דער איינציגער אונטער דיא רבנישע געלעהרטע אין זיין צייט, וועלכער האט געהאט א ציעמליך גו־טען בעגריף פון מאטהעמאטיק, אסטראנאמיע און ביבלישע גע־אגראפיע, אבגלייך ער איז אין קיינע פון דיזע וויסענשאפטען ניט געווען קיין ספעציאליסט. דיא בעהויפטונג אז ער האט געקענט „אלע שבע חכמות“, מוז צוגעשריבען ווערן צו זיינע ענטהוזיאסטישע בעוואונדערער פון א געוויסען סארט, אזוי וויא מען מוז צושטעלען אויף דעם חשבון פון איין אנדער סארט פון זיינע בעוואונדערער דיא געשיכטע, אז ער האט בעשאפען א „גולם“ אדער דאס ער האט אין זיין ווערק איבער אסטראנא־מיע (וועלכעס איז פערלארען געווארען) קלאהר בעוויזען אז דיא וועלט איז פיער עקיג.

זיין בעקאנטשאפט מיט וויסענשאפט, זיין קריטישער

בליק וועלכער האט אפט בעוויעזען, אז שווערע קשיות ווערען בטל דורך דיא ענדערונג פון א ווארט אדער א בוכשטאב אין אלטע תלמודישע ספרים, זיין פארליעבע פאר תנ"ך און דקדוק האבען פערארזאכט אז אויפגעקלעהרטע און פארשריטליכע אידען פון רוסלאנד זאלען אויך פון איהם האלטען מעהר וויא פון יעדען אנדערן גאון און צדיק פון דיא לעצטע עטליכע הונדערט יאהר. זיין אויסערארדענטליכע פרומקייט און דיא אויפריכטיגקייט, מיט וועלכע ער האט בעקעמפפט דיא חסידים פון איין זייט און דיא אפיקורסים פון אנדערן זייט, האבען בייגעטראגען ער זאל פערגעטערט ווערען פון דיא מאסען. אלס דער אנערקענטער גרעסטער למדן פון זיין צייט אין דער ליטא — און צום סוף פון זיינע יאהרען כמעט איבעראל — האבען דיא רבנים און לומדים געהאלפען פערברייטען זיין נאמען און איהם מאכען בעריהמט. אלע קלאסען אידען זיינען אויף דיעזען איפן פעראייניגט געווארען איהם צו האלטען גרויס און דיא צאהל מענשען אונטער רבנים אדער משכילים, וועלכע האבען ביז היינט געוואגט אבצולייקענען זיין גרויסקייט איז אזוי קליין, דאס עס איז ניטא קיין אורזאכע זיי צו דערמאנען. ווען דער קאמפף פון פרומע אידען געגען חסידות האט אויפגעהערט, דאס הייסט ווען מען האט איינגעזעהען, אז דיא חסידים בלייבען טריע אידען, האבען ביידע זייטען אנגעפאנגען אנצוערקענען דיא גרויסקייט פון ביידע פיהרער פון יענע שטורמישע פעריאדע. מתנגדים האבען אנגעפאנגען איינצוזעהען אז ר׳ שניאור זלמן לאדיער איז געוועזן א גרויסער גייסט, און חסידים זיינען געווארען מעהר בערייט צוצוגעבען, אז דער ווילנער גאון איז געוועזן איינער פון דיא גדולים פון אידען.

דעם גאון׳ס גרויסער איינפלוס איז דורכאויס א פערזענליכער, ניט א ליטעראַרישער. זיין אנדענקען לעבט אין דיא אנעקדאטען, וואס מען דערצעהלט וועגען איהם, און דיא שבחים וואס מען געפינט אויף איהם אין אנדערנס ווערקע, און אין דיא איבערציינגונג, אז ער האט פיעלעס אויפגעטאהן דורך זיין קעמפפען און שטרעבען פאר דעם נוצען פון יודענטהום, וויא ער

האט עס בעגריפען. משכילים בעוואונדערן דעם געלעהרטען, לומדים דעם גאון, קלאהרע קעפ דעם בעל פשט און דעם קריטי־קער, און פרומע אידען דעם גרויסען צדיק. אלע לויבען איהם, אבער כמעט קיינער לערנט אדער לייענט ניט זיינע ספרים.

עס איז גאר א פראגע, אויב מען קען זאגען, אז דער גאון האט געמאכט ספרים אזוי וויא מיר פערשטעהען עס אין גע־וויינליכען זינן. ער האט אליין זעהר ווייניג געשריעבען, און מען גלויבט אז אין דעם וויכטיגסטען טהייל פון זיין לעבען, דאס הייסט זייט ער איז אלט געווארען פיערציג יאהר, האט ער איבערהויפט גאר נישט געשריבען. דאס גרעסטע טהייל פון די ספרים וואס טראגען זיין נאמען, זיינען פערפאסט געווארען פון זיינע תלמידים, וועלכע האבען ביי זיך פערצייכענט יעדעס ווארט, וואס זיי פלעגען פון איהם הערען. ער איז געוועזען א לער־נער, ניט א שרייבער, און דער איינציגער טהייל פון זיינע שריפטען, וועלכע האבען א גרויסען ליטערארישען ווערטה, זיי־נען די „הגהות“ אדער קורצע בעמערקונגען, וואס ער האט אנגעשריעבען אויף די ברעגעס פון די בלעטער און די ספרים, וועלכע ער פלעגט לערנען.

גרויסע ווערקע זיינען אנגעשריעבען געווארען דיעזע הגהות צו ערקלעהרען און ארויסצוברייגען די מיינונג וועלכע ער האט מייסטענס אויסגעדריקט צו קורץ און אפט אונפער־שטענדליך. ווען מען לעזט די אונקלאהרע, „געמאטערטע“ שפראך, אין וועלכער זיינע בריעף זיינען געשריעבען, קען מען בעגרייפען, וויא אזוי אזא טיעפזיניגער קריטיקער און קלאהרער קאפ וויא ער, האט געמוזט איינזעהן אז איהם פעהלען די פע־היגקייטען צו שרייבען גרויסע ווערקע, וועלכע זאלען אנגענו־מען ווערען ביי די אידישע מאסען אדער אפילו אונטער ספע־ציאליסטען. די גאונישע איינפעלע, די גרינדליכע ערקלעה־רונגען און די אומפאסענדע כללים, וואס די תלמידים האַ־בען פון איהם געהערט מינדליך, זיינען אויך אפט פון זיי אומ־געענדערט אדער פערגרייזט געווארען. מען מוז דארום צוגעבען אז די ספרים וועלכע טראגען אויף זיך דעם גאון׳ס נאמען

קענען נור געבען א גאנץ קליינעם בעגריף פון זיין אמת'ע
גרויסקייט.

דעם גאון'ס גרויסקייט בעשטעהט אין דעם וואָס ער איז
געוועזן, ניט אין דעם וואָס ער האָט געטהאָן. א ליסט פון זיינע
תלמידים אָדער פון דיא ספרים וואָס טראָגען זיין נאָמען אָדער
פון דיא פאַקטען אין קאמפף געגען חסידות וועט ני:ער העלפען
צו פערדונקלען וויא צו בעלייכטען זיין ריעזיגע פערזענליכקייט.
ער איז געוועזן א זשעניע אָדער גאונישער קאָפּ מיט דיא פליי־
סינקייט און דיא אויפריכטיגקייט פון איין אמת'ן געלעהרטען.
ער האָט ערריכט דיא העכסטע שטופע, וואָס א איד אין דער
ליטא האָט אין אכצעהנטען יאָהר־הונדערט געקענט ערריכען,
און האָט געהאט אזא גוואלטיגען איינפלוס אויף זיין צייט, אז
ער פערנעהמט איצטער איין אָרט אין דיא געדאנקען פון מיליאָ־
נען אידען. אזוי לאנג וויא דער סאָרט רעליגיעזער און גייסטי־
גער לעבען, פון וועלכען ער איז געוועזן דיא פערקערפערונג,
ווערט געשעצט אונטער אידען, אזוי לאנג וועט געהאלטען ווער'ן
אין עהרע דער נאָמען פון דעם ווילנער גאון — דעם גרעסטען
למדן פון ליטא, און וואהרשיינליך פון אלע סלאווישע לענדער
אין דער צייט איידער אידען האָבען זיך דאָרטען געקענט אויכ־
צייכנען אנדערסוואו, וויא אונטער זייערע אייגענע גלויבענס־
ברידער.

ע נ ד ע.

ליעוו טאלסטאי

זיין לעבען און ליטעראַרישע טהעטיגקייט

פון

ת. אַלעקסאַנדראָוו.

ליעוו טאָלסטאָי.

On est de son siècle et de sa race, même quand on réagit contre son siècle et sa race.

דער מענש פערבלייבט אַ גליעד פון זיין צייט און פון זיין ראַסע אפילו דאַן, ווען ער קעמפפט געגען זיין צייט און געגען זיין ראַסע. (ערנעסט רענאַן).

גראַף ליעוו ניקאָלאַיעוויטש טאָלסטאָי פערנעהמט אַ גאַנץ בעזונדערען פּלאַץ אין דער מאָדערנער געשיכטע. חוץ דעם, וואָס ער איז אַ געניאַלער קינסטלער און האָט געמאַכט רייך דיא וועלט־ליטע־ראַטור מיט אונשטערבליכע ווערק, איז ער נאָך אַ גרויסער מאָראַל־פּרעדיגער מיט אַ טיעפען ערנסט און פעסטע איבערצייגונגען. אויף דער ערד איז זיכער ניט פערבליעבען איין ווינקעל, מעהר אָדער וועניגער בעלויכטען מיט דיא שטראַהלען פון בילדונג, וואו מען זאָל ניט וויסען און שעטצען טאָלסטאָי׳ס נאָמען, וואו מען זאָל ניט לייענען און בעוואונ־דערן זיינע ווערק. דאָס פערזענליכע לעבען פון גרויסען שרייבער, זיין פערזוך זיך אָבצוזאָגען פון דער וועלט מיט איהרע פריידען און מאַטעריעלע בעקוועמליכקייטען, און צו פיהרען אַ גאַנץ נייעם לעבען,— אַ לעבען, וואָס זאָל זיין אויפגעבויט אויף דעם פונדאַמענט פון מענשען־ליעבע, יושר און אחדות; אַ לעבען, וואָס זאָל איינשטימען מיט דיא נאַטירליכע פאָרדערונגען פון דעם מענשען׳ס הארצען און

פערשטאַנד; אַ לעבען, וואָס זיין תּמצית זאָל זיין דער אייביגער שטרעבען צום אמת, און סוף כּל סוף דיא הייסע, אָפּענע, ניט פערשטעלטע איבערגעבענהייט צו זיינע אידעאַלען, וואָס ער ווערט ניט מיעד צו פערטהיידיגען, — אָט דאָס אַלץ האָט אויפגעהויבען טאָלסטאָי׳ס נאָמען ביז דיא העכסטע מדרגות פון מענשליכער בעריהמטקייט.

טאָלסטאָי פיהרט זיין יחוס פון אַן אַלטער און רייכער משפּחה, וואס האט געשפּיעלט אַ וויכטיגע ראָליע אין דער רוסישער געשיכטע. וויא עס איז פערשריעבען אין אַן אַלטען רוסישען פּנקס, איז דער ערשטער טאָלסטאָי געקומען צו פאָהרען קיין רוסלאַנד אין 1353. דאָס איז געווען אַ דייטש מיט׳ן נאָמען אינדרים. ער האָט זיך בעזעצט אין טשערניגאָוו מיט דיא זיהן, האָט אָנגענומען דעם פּראַוואָסלאַווען גלויבען און פון איהם שטאַמט דאָס אָב דיא פאַמיליע, וואָס האָט געגעבען רוסלאַנד אַ סך פּראָמינענטע מענער. דעם שרייבער׳ס זיידע איז געווען אַ רייכער פּאָמיעשטשיק, וועלכער האָט האָלט געהאט צו לעבען אַ גוטען טאָג און האט אין אַ קורצע צייט גע׳פּטר׳ט זיין גרויסען פערמעגען. וויא ברייט ער האָט זיך געפיהרט, קען מען זעהן דערפון, אז דיא וועש זיינע פלעגט ער אָוועקשיקען וואשען קיין האָלאַנד אין ספּעציעלע וואָגענס! אין טאָלסטאָי׳ס ראָמאַן „קריעג און פריעדען“ געפינט מען זיין בילד אין דער פּערזאָן פון איליא ראָסטאָוו. דער זוהן זיינער ניקאָלאַי איליאיטש—דעם שרייבער׳ס פאָטער — האָט געדיענט אין דער גוואַרדיע, האָט אַנטהייל גענומען אין דעם רוסיש־פראַנצויזישען קריעג פון 1812 און איז ארויס פון דיענסט נאָכדעם, וויא דער קריעג האָט זיך געענדיגט. אין דיא יונגע יאהרען האט ער אויך וויא זיין פאָטער, האָלט געהאָט צו לעבען א גוטען טאָג און האָט פערשפּיעלט אין קאָרטען אַ מאַסע געלד. דיא דאָזיגע תּאווה צום שפּיעלען איז אַריבער בירושה צום שרייבער, וועלכער האָט פערבראַכט ניט וועניג צייט אין קאָרטען־שפּיעל אפילו דעמאָלט, ווען ער איז שוין געווען גוט בעוואוסט אין דער ליטעראַטור. דיא תּאווה איז ביי איהם פערבליעבען נאָך ביז יעצט, און זיא דריקט זיך אויס אין דעם אימפּעט, מיט וועלכען ער גיט זיך אָב צום ענגלישען שפּיעל לאָן־טעניס. ווען ניקאָלאַי איליאיטש האָט געמאַכט א תּכלית

פון זיין פערמעגען, האט ער חתונה געהאט מיט דער פירסטין וואָל־קאָנסקאיא, וועלכע איז געווען זעהר רייך, אָבער ניט יונג און ניט שעהן. זיא איז אויך אָבגעמאָלט אין ראָמאן „קריעג און פריעדען“ אין דער פערזאָן פון מאריא וואָלכאָנסקאיא. צוזאמען מיט איהר פאָטער, אן אלטער גענעראל פון יעקאטערינא׳ס צייטען מיט א הארטען, דעספאָטישען כאראקטער, זיינען זיי געווען בטבע שטארקע מענשען, טריי צו זייערע פרינציפּען, און פון זיי האָט דאָס דער שרייבער גע׳ירש׳נט דיא בעסטע מעלות פון זיין כאראקטער.

ליעוו ניקאָלאיעוויטש איז געבאָרען געוואָרען דעם 28 אווגוסט 1828 אין דאָרף יאסנאיא פּאָליאנא, טולסקער גובערניע. זיין מוטער האָט ער פערלאָרען, ווען עס איז איהם נאָך קיין צוויי יאָהר ניט געווען, דיא ערציהונג פון דיא קינדער (חוץ דעם שרייבער זיינען געבליבען דריי זיהן און איין טאָכטער) האָט איבערגענומען זייערע א ווייטע קרובה מיט׳ן נאָמען יערגאָלסקאיא. אין 1837 האָט זיך דיא גאנצע געזינד אריבערגעקליעבען אין מאָסקווע, ווייל דער עלטערער זוהן האָט בעדארפט אָנקומען אין אוניווערזיטעט. אָבער קורץ נאָכדעם איז פּלוצלונג געשטאָרבען דער פאָטער, איבערלאָזענדיג א סך חובות, און דיא דריי אינגערע קינדער האָבען זיך אריבערגעקליעבען צוריק אהיים — אין יאסנאיא. דיא יתומים האָבען זיך דאָ געהאָדעוועט אונטער דער השגחה פון זייער טאנטע, דיא גרעפין אָסטען־סאקען. אין 1840 איז דיא גרעפין געשטאָרבען, און דיא קינדער האָט מען אָבגעפיהרט אין קאזאן צו אנאנדער טאנטע יושקאָווא, זייער פאָטער׳ס א שוועסטער. ביי דיא יושקאָוו׳ס האָט מען געלעבט ברייט, זאט און פריילּיך. וויכטיגער פון אלע אנדערע זאכען האָט מען אין שטוב געהאלטען גוטע מאניערען און דעם אויסערליכען גלאנץ — ריידען פראנצויז וויא וואסער, קענען טאנצען, אָבגעבען דאמען־רעכט. „מיין גוטע מומינקע,“ דערציילט טאָלסטאָי, „האָט ניט געהאט אויף דער נשמה קיין איינציגען פלעק, און פון דעסטוועגען פלעגט זיא אייביג טענה׳ען, אז זיא וויל איך זאָל אריינטרעטען אין ליעבעס־בעציהונגען מיט אן אשת איש, מיט אזא, פערשטעהט זיך, וואס געהערט צו

דער בעסטער געזעלשאפט; ביי איהר איז אויסגעקומען, אז נאָר בעציהונגען מיט אזא מין פרוי קען מיך מאכען פאר אַ מענשען".

אין דער דאָזיגער צייט פון זיין לעבען האט טאָלסטאָי געהאט אויסצושטעהן א גרויסען אינערליכען קאמפף, דעם ערשטען ערנסטען קאמפף מיט געוויסע נייגונגען פון זיין נאטור. פון איין זייט האָט זיך איהם געוואָלט שפּיעלען א ראָלע אין דער פיינער געזעלשאפט, אום צופריעדען צו שטעלען דעם געפיהל פון זעלבסטליעבע, וואס איז געווען אין איהם שטארק ענטוויקעלט. ער איז אפילו געווען ניט קיין שיינער, ניט קיין פלינקער און זעהר א שעמעדיגער (דאס האט ער געקראָגען בירושה פון זיין מוטער), אבער דערפאר האָט ער געהאט אין זיך א סך אנדערע מעלות, און מיט זיי האָט ער זיכער געקאנט האבען אין דער געזעלשאפט אן ערפאָלג. פון דער אנדערער זייט איז אין זיין נשמה אָנגעגאנגען א שווערע ארבייט, וואס ער האָט געדארפט פאר איהר אנשטרענגען אלע זיינע גייסטיגע און מאָראלישע כחות: ער האָט געזוכט אויסצוארבייטען פאר זיך א בעשטימטען מאָראלישען אידעאל. און אין דער צייט, וואס זיינע ברידער און חברים האָבען פערבראכט טעג און נעכט אין אלערהאנד הוליאנקעס, נאכ'ן שטיינער פון רייכע און טיטולירטע מענשען, זיינען ביי איהם דיא געדאנקען געווען פערנומען מיט דיא וויכטיגסטע פראגען פון מענשליכען לעבען— דאס זיינען געווען דיא פראגען פון גליק, טויט, גאָט, ליעבע, אייביגקייט, אָבער א בעשטימטען ענטפער, וואָס זאָל איהם ברייגגען מנוחת הנפש, האָט ער ניט געקענט געפינען, אין דער פועל יוצא איז געווען אַז ביי איהם האָט זיך פון דעמאָלט אן אויסגעארבייט דיא געוואָהנהייט צו גריבלען, צו זיין פערטהאן אין זיך, אין דיא אייגענע געדאנקען, אין דעם אייגענעם געוויסען. און דיא דאָזיגע געוואָהנהייט איז ביים שרייבער פערבליעבען עד היום. דיא דאמאלסדיגע פלאָנעניס פון זיין נשמה האָט טאָלסטאָי בעשריעבען אין ארטעניעוו'ס און ניעכליודאָוו'ס שטרעבונגען צו א גוטען ריינעם לעבען (דאס זיינ דיאען העלדען פון זיין ערצעהלונג „דיא יונגע יאָהרען".

אין 1843 איז טאָלסטאָי אָנגעקומען אין קאזאנער אוניווערסיטעט. ער איז דעמאָלט אלט געווען ניט מעהר פון 13 יאָהר, קיין

גרויסער קענער איז ער ניט געווען. אבער פאר דיא אוניוועריסיטעט אין קאזאן האט מען א סך ניט געדארפט קענען, בפרט ווען מען איז רייך און מען טראגט דעם טיטעל פון א גראף. דער טעמפעל פון וויסענשאפט האט זיך געפונען אין יענער צייט אין זעהר א קלע־גליבער לאגע. דיא פראפעסארען, מיט א פאאר אויסנאהמען, זיינען געווען ענטוועדער אויסלענדער, וועלכע האבען פערשטאנען גאנץ ווייניג רוסיש, אדער גרויסע עם־הארצים, קאריעריסטען, וועלכע האבען ניט געהאט קיין שום שייכות צו דער הייליגער וויסענשאפט. אין דער אוניווערסיטעט איז טאלסטאי אבגעווען 4 יאהר: צוויי יאהר האט ער שטודירט דיא אריענטאלישע שפראכען און דיא אנדערע צוויי יאהר — יוריספרודענץ. אבער געלערענט האט ער זיך שלעכט און אין אוניווערזיטעט פלעגט ער זיין זעהר א זעלטענער גאסט. און 1847, ווען טאלסטאי האט געזאלט אריבערגעהן אויפ'ן דריטען קורס פון יוריסטישען פאקולטעט, האט ער אין גאנצען פערלאזען דיא אוניווער־זיטעט און זיך בעזעצט אין יאסנאיא פאליאנא.

מען קען פרעגען, וויא קומט דאס, אז א מענש מיט אזעלכע מערקווירדיגע גייסטיגע פעהיגקייטען, וויא טאלסטאי, האט ניט גע־קענט דורכמאכען דעם געווענליכען קורס אין אוניווערזיטעט? איינער פון דיא בעסטע רוסישע קריטיקער, סערגיי ווענגעראוו, ערקלערט עס אויף אזא'ן אופן. „טאלסטאי", זאגט ער, „איז איינער פון דיא אמת'ע גרויסע חכמים, ווייל זעלטען ווער עס קען נאך אזוי טיעף אריינדרינ־גען אין דעם צוועק און דיא בעדייטונג פון מענשליכען לעבען. אבער אין דער זעלביגער צייט איז ער ניט אימשטאנד צו דיינקען אויף א וויסענשאפטליכען וועג, ד. ה. זיין געדאנק איז ניט דיסציפלינירט. אין וויסענשאפטליכע פארשונגען איז ביי איהם טהייער נאר דער צוועק, און ניט דער וועג גופא, וואס האט געבראכט צום געוואונשטען צוועק. און פון דער וויסענשאפט פאדערט ער מחמת דעם גאר ניט דאס, וואס מען קען פון איהר פאדערן אונטער געוויסע בעדינגונגען. פון דעם אסטראנאם, למשל, וויל ער, אז יענער זאל איהם ווייזען, וויא אזוי דיא מענשהייט קען קומען צו א גליקליכען לעבען, און דער פילאזאפיע ווארפט ער אויף, פאר וואס מען בעקומט ניט פון איהר

די זעלביגע מאטעריעלע נוצען וויא פון די מאטעמאטישע וויסענשאפ־
טען." עס איז דארום קיין חידוש ניט, וואס טאָלסטאָי האָט ניט גע־
קאנט פערדייען די טרוקענע וויסענשאפטליכע ענינים, וואס די אוני־
ווערזיטעט האָט נעגעבען די יונגע סטודענטען.

וואס דער שרייבער האָט געטהאָן אין יאסנאיא פאָליאנא, איז
לייכט צו זעהן פון איינער פון זיינע ערצעהלונגען „דער פריה־מאָרגען
פון א פאָמיעשטשיק." דער העלד פון דער ערצעהלונג פירסט נעכליודאָוו
קומט אין דאָרף מיט די בעסטע אבזיכטען און וויל גליקליך מאכען
די פויערים פון זיין מאיאָנטיק. נעכליודאָוו (ד. ה. טאָלסטאָי)
דערזעהט אָבער באלד, אז די טובות פון פריץ, זיי מעגען זיין גאנץ
ערנסט, וועלען קיין ברעקעל נוץ ניט ברייגנען, כל זמן עס וועט ניט
אבגעשאפט ווערען די פאנשטשיזנע (לייב־אייגענטהום), וואס האָט
פערפעסטעט דעם גאנצען רוסישען לעבען מיט איהר אונמאָראלישען
איינפלוס. טאָלסטאָי איז דארום א הייסער געגנער פון דער פאנשט־
שיזנע און פערזוכט צו ערלייכטערן די לאגע פון זיינע פויערים. עס
איז מעגליך, אז אויף די שטארקע און אריגינעלע נאטור פון דעם
שרייבער האָבען ניט געווירקט די דעמאָקראטישע שטרעבונגען פון
די פיערציגער יאָהרען, ווען עס האָט זיך אנגעפאנגען א מעכטיגער
פראָטעסט געגען די שקלאפען־קייטען פון מיליאָנען מוזשיקעס. אזוי
וויא שפעטער, אין זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט, איז ער דאָ אויך
זיך געגאנגען מיט זיין אייגענעם וועג. דער איינציגער שרייבער, וועל־
כער האָט אויף איהם שטארק געווירקט א יענער צייט, איז געוועזן
דער בעריהמטער פראנצויזישער פילאָזאָף פון 18־טען יאהרהונדערט —
זשאן זשאק רוסאָ. ער האָט איבערהויפט א סך איבערגענומען פון
רוסאָ, וועלכער האָט געהאסט די ציוויליזאציאָן און געפרעדיגט אין
זיינע ווערק, אז גליקליך קען דער מענש זיין נאָר דאמאלט, ווען ער
וועט זיך אומקעהרען צום לעבען פון די ערשטע מענשען, ווען ער
וועט שטעהן וואס נעהנטער צו דער מוטער־נאטור. ביי טאָלסטאָי׳ען
איז פון אייביג אָן געוועזן א מין שנאה צום לעבען פון די גרויסע
שטעדט, צום קולטור־לעבען, אפשר דערפאר, וואס ער האָט אייגענטליך

כמעט אלע זיינע יונגע יאָהרען פערבראַכט אין דער פרישער געזונדער
לופט פון דאָרף.

אין 1848 פאהרט טאָלסטאָי אוועק אין פעטערסבורג, אום צו
האַלטען עקזאַמען אויף „קאַנדידאַט פּראַוו" (א טיטעל, וואס מען
בעקומט ביים ענדיגען אוניווערזיטעט). צוויי עקזאַמענס האָט ער מיט
מזל אויסגעהאַלטען, אָבער דיא געשיכטע איז איהם גיך געוואָרען אי־
בערדריסיג, און ער איז אוועק צוריק אין יאַסנאַיא פּאָליאַנא צו זיינע
פעלדער און וועלדער. דאָרט איז ער אבגעוועזן א יאָהר פיער. ציי־
טענווייס פלעגט ער מאַכען א נסיעה נאָך מאָסקווא, וואו ער האָט
געזעהן צו לעבען א גוטען טאָג און האָט א סך געשפּיעלט אין קאָר־
טען. אין 1851 האָט ער פערשפּיעלט אין קאָרטען א גרויסע סומע
געלד און האָט מחמת דעם געמוזט פערקלענערען דיא הוצאות. זיין עלטערער
ברודער ניקאָלאַי, וועלכער האָט געדיענט אין קאַווקאַז, האָט איהם
גענומען איינרעדען צו ווערען אן אָפיציער. טאָלסטאָי האָט זיך געלאָזט
איינרעדען און איז אוועק נאָך קאַווקאַז, וואו ער איז אריין אין מילי־
טערדיענסט. זיין רעגימענט איז געשטאַנען ביים טייך טערעק הינ־
טער קיזליאַר, אין א שיינער פּאָעטישער געגענד, און זיין צייט האָט ער
מייסטענס פערבראַכט אויפ'ן געיעג אין דער געזעלשאַפט פון פּראָסטע
קאַזאַקען. א גוטען בעגריעף פון טאָלסטאָי'ס לעבען אין קאַווקאַז. און
פון זיין אינערליכען קאַמפּף אין יענער צייט קען מען בעקומען, ווען
מען זאָל מיט קאָפּ לעזען זיין ערצעהלונג „דיא קאָזאַקען", אן ערצעה־
לונג, וואס ווערט גערעכענט צווישען דיא גרעסטע ווערק פון דער רוסי־
שער ליטעראַטור. דאס איז יעדענפאַלס דאס ערשטע ווערק, וואו דער
פערטרעטער פון פּראָסטען פאָלק, דער מוזשיק, ווערט אבגעמאָלט
אזוי וויא ער זעהט אויס אין דער אמת'ען, אָהן שום ראָמאַנטישע
צאַצקעס. דער העלד פון דער ערציילונג איז א יונגער אָפיציער אָלענין
(דאָס איז טאָלסטאָי זעלבסט). אָלענין וויל זיך אבשאָקלען פון דער
שטאָדטישער ציוויליזאַציאָן מיט איהרע ליגענס און פאַלשער מאָראַל און
וויל אָנהויבען א נייעם לעבען אויפ'ן שויס פון דער שיינער, פרישער,
אייביג־בליהענדער נאַטור. אין איהם רעדט אויך דאס געוויסען: דען
ווען ער האָט זיך ארומגעדרעהט אין דער פיינער געזעלשאַפט, האָט

ער פיעל געזינדיגט געגען דיא שטרענגע פּאָרדערונגען פון דער אמת׳ער מאָראל! אין דיא נייע אומשטענדען ווערט אָלענין גאָר אַנאַנדער מענש. ער בעשליסט ביי זיך, אַז דעם מענשען׳ס גליק ליעגט אין דער ארבייט לטובת הכלל, און ער גיט זיך א נדר צו לעבען ניט פּאַר זיך, נאָר פּאַר דעם צווייטען. אָלענין פיהרט אבער ניט דורך זיין איידעלען בעשלוס. ער דערזעהט זעהר גיך, אַז האבען געוויסע מיינונגען איז איין זאַך און ווענען זיי דורכפיהרען אין פּראַקטישען לעבען — איז וויעדער אַנאַנדער זאַך. און ער גיט אויף זיינע שיינע אידעאלען און קעהרט זיך אום צו דער ציוויליזאַציאָן, פון וועלכער ער איז פריער אַנטלאָפען.

עס איז אינטערעסאַנט, אַז אין דער דאָזיגער ערצעהלונג, וואס ער האָט אָנגעשריעבען אין 1852, געפינען מיר שוין דיא זעלביגע הייסע פּראַגען און דעם זעלביגען ענטפער אויף זיי, וואס מען טרעפט אין זיינע לעצטע ווערק. זיין מעכטיגער פּראָטעסט געגען דיא פאָרמען פון איצטיגען שטאָדטישען לעבען איז אַלזאָ אויסגעוואַקסען פון א זריעה, וואס איז שטענדיג געלעגען אין דער שרייבער׳ס נאַטור.

אין קאַווקאַז האָט טאָלסטאָי אָנגעפאַנגען זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט. און 1852 האָט ער אַוועקגעשיקט צו דעם פּעטערבורגער זשורנאַל „סאָווראַמעניק" זיין ערשטלינג: „דיא קינדערשע יאָהרען". דער רעדאַקטאָר פון דיזען זשורנאַל איז דאַמאַלט געוועזען דער בעריהמטער פּאָעט נעקראַסאָוו. מיט זיין גענויטען אויג האָט ער תיכף דערזעהן, דאס ער האָט צו טהאָן ניט מיט א געוויינליכען טאַלענט. ער האָט אנגעשריעבען טאָלסטאָי׳ן א פריינדליכען בריעף, און דאס האָט צוגעגעבען א סך מוטה דעם יונגען שרייבער. ער האָט זיך פעסט גענומען צו דער פּען, און אין דעם זעלביגען יאָהר זיינען געוועזען אבגעדרוקט אין „סאָוורעמעניק" זיינע ערצעהלונגען „דער פריהמאָרגען פון א פּאָמיעשטשיק", „דער איבערפאַל" און „דיא קאָזאַקען".

דיא ערשטע ערצעהלונג, וואס טאָלסטאָי האָט אונטער געצייכענט מיט זיינע ראשי תיבות ל. נ. ט., האָט געהאַט אַן אונערוואַרטעטען ערפאָלג. דעם שרייבער האָט מען אַוועקגעשטעלט אין איין רייהע מיט דיא דאַמאַלסדיגע בעסטע פערטרעטער פון דער רוסישער ליטעראַטור, וויא: טורגענעוו, גאָנטשאַראָוו, גריגאָראָוויטש, אָס-

טראָווסקי. דיא קריטיקער — דער עיקר טשערנישעווסקי — האבען גע־ פונען אין טאָלסטאָי׳ס ערצעהלונג א טיעפע פּסיכאָלאָגיע און א מערק־ ווירדיג — רעאַליסטישע בעשרייבונג פון דעם ווירקליכען לעבען מיט ערנסטע אַבזיכטען און אָהן שום גראָבהייטען.

אין קאווקאז איז טאָלסטאָי פערבליעבען צוויי יאָהר. ער האָט זיך בעטייליגט אין א סך שלאַכטען און ניט איין מאָל האָט ער גע־ שטעלט אין ריזיקע זיין לעבען. ווען עס האָט זיך אָנגעפאנגען (ענדע 1853) סעוואסטאָפּאָלער מלחמה, איז טאָלסטאָי אריבער אין דער ארמעע, וואס האָט זיך געפונען אויפ׳ן שלאַכט־פעלד. ער האט זיך געשלאָגען אין דיא רייהען פון דיזער ארמעע און האט פערדיענט דעם נאמען פון א בראווען אָפיציער. דיא סכנות און צרות, וואָס דיא העלדישע פערטהיידיגער פון סעוואסטאָפּאָל זיינען אויסגעשטאנען אין דער בעלאַגערטער שטאָדט, האט טאָלסטאָי בעשריעבען אין דריי ערצעה־ לונגען אונטער׳ן נאמען „סעוואסטאָפּאָל״. דיא ערשטע פון זיי „סע־ וואסטאָפּאָל אין דעצעמבער 1854״ איז ערשיענען אין „סאוורעמעניק״ און האט געמאַכט א געוואלדיגען איינדרוק אויף דיא לעזער. טאָלס־ טאָי׳ס נאמען איז בעקאנט געווארען איבער גאַנץ רוסלאַנד, און זיין שם פון אַ שרייבער, וועלכער איז בכח צו שאַפען גרויסע ווערק, איז איין מאָל פאר אַלע מאל אנערקענט געווארען פון דיא קריטיקער.

אין זיינע ערצעהלונגען פון „סעוואסטאָפּאָל״ איז טאָלסטאָי ארויס, קען מען זאָגען, דער ערשטער אין דער וועלט־ליטעראַטור, מיט א קאַלטען, ניכטערען, אונפּארטייאישען אַנאליז (צוגליעדערונג) פון דעם לעבען אויפ׳ן שלאַכט־פעלד. ער האט בעוויעזען, אז אויב אימיצער איז א העלד אין א געוויסען מאָמענט, איז נאָך דערפון ניט געדרונגען אז ער איז דוקא אַלע מאָל א העלד. א מינוט פאר דער „העלדיש־ קייט״ און א מינוט נאכדעם איז דער העלד א פּראָסטער בשר ודם — א גוטער מענש אויב ער איז פריהער געווען גוט, און א שלעכטער אויב ער איז פריהער געווען שלעכט. א העלד איז ער געווארען צוליעב דיא אומשטענדען, און ווען דיא אומשטענדען וואלטען געווען אַנדערע, וואלט דער זעלביגער מענש, דער העלד, פיעלייכט בעגאַנגען א מיאוס׳ע לומפּעריי. אָבער אין דער זעלביגער צייט האט טאָלסטאָי אין זיינע ער־

צעהלונגען בעוויעזען אביישפיעל פון א העלדישקייט, וואס רייסט ניט דיא אויגען, וואס קריכט ניט פאראויס; דאס איז דיא העלדישקייט פון פראסטען רוסישען סאלדאט, וועלכער פרעגט קיין קשיות ניט און טהוט דאס, וואס מען דארף טהאן. אט אין יענער צייט האט דאס טאָלסטאָי געהאט דיא געלעגענהייט נעהענטער בעקאנט צו ווערען מיט דיא זעלטענע מעלות פון א פראסטען מענשעלע, דעם רוסישען פויער; ער האט איהם האלט 'עקראָגען, און דיא דאָזיגע ווארעמע ליעבע איז ביי איהם פערבליעבען אויפ'ן גאנצען לעבען.

אין אויגוסט 1855 איז טאָלסטאָי געקומען צופאהרען קיין פעטערס־בורג, וואו מען האט איהם זעהר הייס אויפגענומען: ערשטענס, וויא איינעם פון דיא העלדישע פערטהיידיגער פון סעוואסטאָפאָל און צווייטענס, וויא א בעריהמטען שרייבער. פאר איהם זיינען ברייט גע־עפענט געווארען דיא סאלאָנען פון דער הויכער געזעלשאפט און דיא בעסטע ליטעראַרישע קרייזען. ער איז געווארען בעקאנט מיט דיא העלסטע שטערן פון ליטעראַרישען הימעל אין דער רעדאקציאן פון „סאָוורעמעניק", דעם גייסטיגען צענטער פון פעטערסבורג און אויך פון גאנץ רוסלאנד אין יענער צייט. נעהענטער פון אלעמען איז ער בעקאנט געווארען מיט טורגענעווען, און דיא פריינדשאפט פון דיא צוויי גרויסע רוסישע שרייבער האט אנגעהאלטען יאהרען־לאנג.

טאָלסטאָי איז אין דער צייט געווען יונג, רייך, פול מיט לעבען. חוץ דעם איז ער נאר וואס געקומען פון סעוואסטאָפאָל, וואו ער האט איבערגעלעבט אזוי פיעל סכנות. וואס איז דער חידוש. אז ער האט זיך אבגעגעבען אין פעטערסבורג צו אלערהאנד פערגניגענס און הוליאַנ־קעס? טאג און נאכט האט מען געשכור'ט, געשפיעלט אין קארטען, זיך געחבר'ט מיט ציגיינער, אבער וויא געוויינליך האט איהם גע־נומען גיך עקלען פון דעם סארט לעבען. וויא ער האט זיך שפעטער מתודה געווען „האט איהם געעקעלט אי פון זיך אליין אי פון דיא ארומיגע מענשען." מיט דיא שרייבער פון „סאָוורעמעניק" זיינען ביי איהם אויך גיך ארויס ביטערע סכסוכים. ער האט ניט געקאנט אזוי וויא דיא איבעריגע געפינען קיין מנוחת הנפש אין דעם בעוואוסטזיין, וואס ער איז א „גרויסער קינסטלער". דאס אליין, האט ער גע'טענה'עט,

בעפרייט נאך ניט דעם מענשען פון א שטרעבונג צו ווערען וואס בעסער און וואס רייגער און אבצוגעבען זיינע כחות לטובת הכלל איבער דעם ענין האט מען געפיהרט לאנגע און הייסע דעבאטען, און טאָלסטאָי, וועלכער איז געווען בטבע אן אפענער מענש, האט זיך איבערגעקריעגט כמעט מיט אלעמען. אין 1857 האט ער פערלאָזען פעטערסבורג און איז אבגעפארען קיין אויסלאנד.

טאָלסטאָי האט בעזוכט דייטשלאנד, פראנקרייך, ענגלאנד, איטאַליען, די שווייץ און אין אלגעמיין האט די נסיעה ניט געמאכט קיין גרויסען איינדרוק אויף איהם. מיט זיין איינענשאפט פאנאנדער צוברעק־לען אלץ, וואס ער זעהט ארום זיך, איז ער גיך געקומען צום שלוס, אז פון וועסט־אייראפא דארף זיך רוסלאנד קיין שום מוסר ניט אראב־נעהמען. די מערקווירדיגע ענטוויקלונג פון דער וויסענשאפט און אינדוסטריע האט איהם ניט פערבלענדעט די אויגען, דען צוזאמען מיט דער העכסטער קולטור האט ער דערזעהן א סך ארעמקייט, אונוויסענהייט, גראבהייט, אונמענשליכקייט, פאנאטיזמוס. אין זיין ערצעהלונג „ליוצערן", וואס געהערט צו דער דאזיגער צייט, קען מען זעהן, וויא אזוי טאָלסטאָי האט דעמאלט געקוקט אויף דעם אייראָ־פעאישען פראגרעס. דער העלד פון דער ערצעהלונג, פירסט נעכליר־דאָוו, פערשרייבט אין זיין טאגעבוך, אז דעם 7־טען יוני 1857 האט פאסירט אין ליוצערן א זאך, וואס איז ווערטה פערצייכענט צו ווערען מיט פייערדיגע אותיות אין דער וועלט געשיכטע. וואס איז דאס אזוינס געווען? פאר'ן האטעל שווייצערהאף, וואו עס שטעהען איין די רייכסטע געסט, האט א רייזענדער זינגער, א בעטלער, א האלב שעה געזונגען ליעדלעך און געשפיעלט אויף א גיטאר. ביז הונדערט מענשען האבען זיך צוגעהערט צו זיין זינגען און שפיעלען. דער זינגער האט דריי מאָל געבעטען א נדבה, אָבער קיינער האט זיך ניט געגור־מען פארן טייסטער, און א פּאָאר פוסט־און־פאסניקעס האבען נאך געמאכט שפּאס פון דעם בעטלער. נעכליודאָוו טהוט זיך א פרעג: וויא אזוי קומט דאס, אז אָט דיזע ענטוויקעלטע מענשען וועל־כע זיינען קאַפּאַבל — אויף זייערע מיטינגען, אין די פארלאַ־מענטען און חברות — זיך מוסר נפש זיין פאר איטליכען עהר־

ליכען אינטערעס, אז אָט דיא דאָזיגע מענשען זאָלען ניט געפינען ביי זיך אין הארצען א מענשליכען געפיהל, ווען מען דארף טהאָן פערזענליך א קליינע טובה א קליינעם מענשעלע? וואס-זשע בלייבט פון דיא פראזען איבער ציוויליזאציאן און גלייכהייט, מיט וועלכע מען פערשרייט דיא וועלט?

אין דעם פראָטעסט-געשריי פון פירסט נעכליודאָוו הערט זיך שוין דער טאָלסטאָי, וועלכער האט פערלאָרען דיא אמונה אין פראָגרעס און איז ארויף אויפ׳ן וועג פון מאָראלישער אויסבעסערונג פון זיין פערזאָן. טריט ביי טריט קומט ער צום שלום, אז דיא ישועה פאר דיא מענשהייט ליעגט אין דער ארבייט פון יחיד, פון יעדען איינציגען מענשען באזונדער, וועלכער מוז אנשטרענגען זיינע כחות צו דערגרייכען דיא העכסטע מדרגה פון מאָראלישער ענטוויקלונג. דיא ארבייט פון כלל איז ניט ווערטה, נאָך זיין מיינונג, אָן אויסגעבלאָזענע איי.

אין אויסלאנד האט דעם שרייבער אינטערעסירט מעהר פון אלע אנדערע זאכען פאָלקס-בילדונג און אויך דיא איינריכטונגען פאר דיא פערבעסערונג פון דעם ארבייטער׳ס לאגע. דיא פראגע פון פאָלקס-בילדונג האט ער שטודירט דער עיקר אין דייטשלאנד. ער איז דאָרטען בעקאנט געוואָרען מיט׳ן בעריהמטען שרייבער בערטאָלד אוערבאך, פון וועמען ער האט שטארק געהאלטען פאר יענעם׳ס פאָלקס-ערצעהלונגען. אין פראנקרייך איז ביי איהם אויף דיא הענד געשטאָרבען פון שווינדזוכט אין 1860 זיין עלטערער ברודער ניקאָלאי, זעהר א בעגאבטער מענש, און דיזער טויט האָט געמאכט א טיעפען איינדרוק אויף איהם. ער האט דאס שפעטער בעשריעבען אין זיין ראָמאן „אננא קארענינא״ אין דעם טויט פון לעווין׳ס ברודער ניקאָלאי.

טאָלסטאָי איז געקומען צוריק אין רוסלאנד שוין נאכדעם, וויא דיא פויערים זיינען בעפרייט געוואָרען פון פאנשטשיזנע. ער איז געוואָרען א מיראָוואָי פאָסרעדניק, ד. ה. א ריכטער, אויסצוגלייכען דיא סכסוכים איבער פערשיעדענע ענינים פון לאנד-ווירטשאפט צווישען דיא פריצים און דיא נאָר וואס בעפרייטע פויערים. טאָלסטאָי איז דאָ וואהרשיינליך בעאיינפלוסט געוואָרען פון דיא דעמאָקראטישע אידעען, וואס האבען אין דיא זעכציגער יאָהרען געהערשט אין דער

נעבילדעטער קלאַסע. אויפ'ן פּראָסטען מענשען האָט מען דעמאָלט געקוקט וויא אויף אַן אינגערען ברודער, און דיא אינטעליגענציע האָט זיך אָבגעגעבען מיט דיא רייגע אבזיכטען אויסצובילדען דיא אונוויסענדע פּויערים, אויפצוהויבען זייער גייסטיגען און מאָראַלישען צושטאַנד. אין דיא שטעדט האָט מען געעפענט זאָנטאַג שוהלען, וואו אַרביי־טער און אנדערע פּערנוּמענע מענשען פון דיא אָרעמע קלאַססען — יונגע און אַלטע, פרויען און מענער — האָבען געהאַט דיא מעגליכקייט זיך צו לערנען אָהן שכר לימוד. עס קען אָבער אויך זיין, אַז אין זיין אַרבייט פאַר'ן פאָלק איז טאָלסטאָי ניט בּיצאיינפלוסט געוואָרען פון דעם אַלגעמיינעם דעמאָקראַטישען גייסט. ער איז ניט פון דעם סאָרט מענשען, וואָס לאָזען זיך לייכט בעאיינפלוסען, און וואָס ער האָט ניט געטהאָן, האָט געטראָגען אויף זיך דיא חתימה פון זעלבסט־שטענדיגקייט, פון אָריגינעלען דענקען.

אין יאַסנאַיאַ פּאָליאַנאַ האָט טאָלסטאָי געגרינדעט אַ שוהלע פאַר דיא קינדער פון דיא פּויערים. פון אַלע אנדערע שוהלען אויף דער וועלט האָט זיא זיך אויסגעצייכענט דערמיט, וואָס טאָלסטאָי האָט אין איהר ניט איינגעפיהרט קיין שום דיסציפּלין; איטליכער תלמיד האָט געטהאָן, וואס ער האט געוואָלט, און געזעסען, וואו און וויא אזוי עס האָט זיך איהם געגלוסט; חוץ דעם איז ניט געוועזן קיין שום פּראָגראַם און קיין שום מעטהאָדע, ד. ה. קיין שום אַנערקענטע דרכים, וויא אזוי צו לערנען דיא קינדער. דיא איינציגע אויפגאַבע פון דיא לעהרער איז בעשטאַנען אין דעם, אַז תלמידים זאָלען ניט געניצען, זיצענדיג אין קלאַסס. טאָלסטאָי אליין איז געוועזן דער פיה־רער פון לימוד, און דיא קינדער האָבען זיך גוט געלערענט. אין 1862 האָט טאָלסטאָי אָנגעפאַנגען ארויסצוגעבען אַ פּעדאַגאָגישען זשורנאַל, ד. ה. אַ צייטשריפט איבער דיא ענינים פון בילדונג און קינדער־ערציהונג. דער זשורנאַל האָט געהייסען „יאַסנאַיאַ פּאָליאַנאַ“ און מעהר פון אַלעמען האָט אין איהם געשריעבען נאַטירליך טאָל־סטאָי אליין. דיא אַרטיקלען, וואו דער שרייבער רעדט איבער זיין שוהלע און בעריהרט פּעדאַגאָגישע פראַגען בכלל, פערנעהמען אַ גאַנצעס בוך. אין דיא דאָזיגע אַרטיקלען סטאַרעוועט זיך טאָלסטאָי

צו בעווייזען, אז דער פּראָסטער פאָלק האָט גאַנץ ווענינ געגאָסען פון פּראָגרעס, ד. ה. פון דיא אַלע פאָרטשריטע, וואָס בילדונג, וויסענשאַפט, קונסט און טעכניק האָבען געמאַכט און מאַכען. פון דעם פּראָגרעס געניסען נאָר דיא העכערע קלאַסען, און דיא רעזולטאַטען פון פּראָגרעס נוצען זיי אויס מיט'ן איינציגען צוועק אויסצוזייגען פון דעם פּראָסטען פאָלק זיין ביסעל בלוט. עס איז מערקווירדיג, אַז דיא ראַדיקאַלע קריטיקער פון יענער צייט האָבען איהם געהאַלטען פאַר א „קאָנסערוואַטאָר", ד. ה. פאַר א מענשען מיט אַלט־פריינקישע געדאַנקען און שטרעבונגען, און פאַר א געגנער פון רעפאָרמען. דאָס איז געקומען דערפון, וואס טאָלסטאָי האָט צו שטאַרק אָנגעגריפען דעם אייראָפּעאישען פּראָגרעס, און אין דיא זעכציגער יאָהר איז דער פּראָגרעס פון וועסט־אייראָפּא געוועזן אַן אָבגאָט ביי דער רוסישער אינטעליגענציע.

צווישען דיא קונסטווערק, וואָס טאָלסטאָי האָט געשאָנקען דער רוססישער ליטעראַטור אין דיעזער צייט, געפינען זיך אמת'ע פּערל, צום ביישפּיעל: „דער שנעע־שטורם", „דיא צוויי הוזארען", דיא „דריי מיתות" „כאָלסטאָמיער" (דיא געשיכטע פון א פערד). א ביסעל שוואַכער איז זיין ערשטער ראָמאַן „פאַמיליען־גליק". אין די „דריי מיתות" ווערט דורכגעפיהרט, מערקווירדיג רעאַליסטיש, א פערגלייך צווישען דעם, וויא אַזוי עס שטאַרבט אוועק א רייכע פּריצ'טע, אַן אָרעמער בעל־עגלה און א בוים. דיא פּריצ'טע ראַנגעלט זיך מיט דער ביטערער נויטוועגדיגקייט צו שטאַרבען אין דער טיעפּסטער פערצווייפלונג; דער פּויער זעגענט זיך אָב מיט דער וועלט רוהיג און איינפאַך, און צום סוף ווערט בעשריעבען אין פּרעכטיגע פאַרבען דער טויט פון א בוים, וואָס מען האט אַרונטערגעהאַקט צו שטעלען א מצבה פאַר'ן בעל־עגלה.

אין 1862 האָט טאָלסטאָי חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון א מאָסקווער דאָקטאָר, סאָפיא אַנדרעיעוונא בערס, אין וועלכע ער איז געוועזן פאַרדעם פערליעבט גאַנצע דריי יאָהר. זיא איז אַלט געוועזן צו דער חתונה 17 יאָהר, און ער איז געוועזן מיט 16 יאָהר עלטער פון איהר. אין זיין ראָמאַן „פאַמיליען־גליק" וויל טאָלסטאָי

בעוויזען, אז ווען דער מאַן איז אַ סך עלטער פון דער פרוי, קען דיא פּאָאר פּאָלק ניט זיין גליקליך. אויב דיא פרוי זאָל אין אָנפאַנג אפילו יע האָלט האָבען דעם מאַן, וועט זיא פריהער אָדער שפּעטער אָבגעקיהלט ווערען און זיך פערליעבען אין אַ יונגען, נאָך ניט קיין „אָבגעלעבטען“. אין זיין איינענעם פאַמיליען־לעבען איז דאס גראָד געווען ניט אזוי, און טאָלסטאָי מיט זיין פרוי שטעלען פּאָר, פון דעם ערשטען טאָג נאָך דער חתונה, דיא גליקליכסטע פּאָאר פּאָלק, וואס דיא וועלט האט ווען עס איז געזעהן. אין דער געביל־דעטער, אויפגעקלערטער און פיין־ערצויגענער סאָפיא אַנדרעיעוונא האט דער שרייבער געפונען אַ טרייען פריינד און אַ קלוגען חבר, אָהן וועמען ער קען זיך כמעט ניט בעגעהן סיי אין פּראַקטישע עסקים, סיי אין ליטעראַרישע. פּונקט וויא איהר בעריהמטער מאַן, איז זיא אויך אַ שטאַרקע, זעלבסטשטענדיגע נאַטור, און האָט זיך איהרע אייגענע מיינונגען איבער פערשיעדענע וועלט־זאַכען. הגם איהרע מיינונגען מעגען זיין גאַנץ אָפט דער היפּוך פון איהר מאַן׳ס, פון דעסט־וועגען הערשט אין זייער הויז שלום ושלוה. טאָלסטאָי׳ס פרוי איז איהם בעהילפיג אין דער ארבייט דערמיט, וואָס זיא שרייבט איבער זיינע כתבים איידער זיי געהען אין דרוק, און מאַכט דיא קאָרעקטורען. גאַנץ אָפט קומט איהר אויס איין כתב איבערצושרייבען עטליכע מאָל, ווייל טאָלסטאָי האָט אַ טבע צו מאַכען פערבעסערונגען אין זיינע ווערק גאָר אָהן אַ סוף, וויא לאַנג זיי געפינען זיך נאָך אין דרוק.

נאָך טאָלסטאָי׳ס חתונה פאַנגט זיך אָן דיא גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען. ער האָט אַלץ, וואָס אַ בשר ודם קען זיך נאָר ווינ־שען: רייכקייט, פאַמיליען־גליק און אַ שם פון איינעם פון דיא גרעסטע שרייבער ניט נאָר אין דער רוסישער ליטעראַטור גופא, אויך חוץ לאָרץ. און אין דער צייט דערגרייכט טאָקי זיין טאַלענט דיא העכסטע מדרגות פון ענטוויקלונג.

אין 1864 האָט זיך אָנגעהויבען צו דרוקען אין זשורנאַל „רוסקי וויעסטניק“ זיין ראָמאַן „קריעג און פריעדען“. אין 1869 איז דער ראָמאַן אַרויס פון דרוק אין אַ בעזונדערען בוך אין 5 בענדער. דיא

קריטיקער פון דער גאַנצער וועלט האַלטען דעם דאָזיגען ראָמאַן פאַר דאָס גרעסטע און ערהאַבענסטע ווערק פון דעם סאָרט אין דער נייע־אייראָפּעאישער ליטעראַטור. עס ווערען דאָרט אָבגעמאָלט אַלע קלאַסען פון דער געזעלשאַפט — פון קיסרים ביז פּראָסטע סאָלדאַטען און פּויערים. אין אַ העלען שיין טרעט ארויס אין ראָמאַן דאָס לעבען פון דער רוסישער געזעלשאַפט אין אָנפאַנג פון 19טען יאַהרהונדערט. דער קינסטלער בעשרייבט מיט זיין מעכטיגער פּען ניט נאָר וויכטיגע היסטאָרישע פּאַסירונגען פון דער שטורעמדיגער נאַפּאָלעאָן־צייט, וויא למשל דיא שלאַכטען פון לייפּציג און באראָדינא, דיא מאָסקאָווער שרפה וכדומה, אויך ערשיינונגען פון אַלטעגליכען לעבען אין פערשיעדענע פּאָליטישע און געזעלשאַפטליכע קרייזען. פּאַר'ן לעזער געהען דורך וויא אין אַ פּאַנאָראַמע הונדערטע לעבעדיגע מענשען מיט זייער אינערליכער וועלט, מיט זייערע ליידען און פריידען, געפיהלען און ליידענשאַפטען; הונדערטע סצענען און בילדער, וואָס מאַכען אַזאַ טיעפען איינדרוק, דאס זיי מוזען אויף אייביג פערבלייבען אין זכרון.

עס איז מערקווירדיג, אַז דיא פערטרעטער פון פּראָסטען פאָלק, וועלכע טאָלסטאָי פיהרט אַרויס אין זיין ראָמאַן, זיינען מאראַליש אַ סך שטאַרקער פון דיא פּריצים און געבילדעטע. דעם סאָלדאַט פּלאַטאָן קאראַטאַיעוו מיט זיין געזונדען פערשטאַנד, וואַרעמען האַרצען און ריינער נשמה, וועלכער געהט שטאַרבען מיט דער רוהיגקייט פון אַ סאָקראַט, אהן בעריהמערייען, אהן אַ געמאַכטער העלדישקייט, שטעלט אַוועק טאָלסטאָי פאר א מוסטער פון חכמה און צניעות. דער געבילדעטער פּיער איז בעצויבערט פון קאַראַטאַיעוו'ס וועלט־אַנשויאונג און אונטער יענעם'ס איינפלוס ווערט ער גאָר אַנאַנדער מענש. אַזוי וויא אין „דיא קאַזאַקען" וויל דאָ טאָלסטאָי בעווייזען, אַז דיא ישועה פאַר'ן אינטעלעגענטען מענשען ליעגט אין נעהענטערע פערבינדונגען מיט'ן פּראסטען פאלק.

דיא אידעע, דער הויפּט געדאַנק פון ראָמאַן, איז אַזאַ: דער גאַנג פון דער וועלט־געשיכטע הייננט ניט אָב פון דעם ווילען אָדער דיא פייהיגקייטען פון איינצעלנע פּערזאָנען: דיא ראָליע פון אַ נאַפּאָ־

לעאָן איז ניט נרעסער פון דער ראָליע פון אַ פינור אויפ'ן שאָך־ברעטעל; אַ היסטאָרישע פּאַסירונג שפּיעלט זיך אָב נאָר דאַן, ווען עס טרעפט זיך צונויף דער ווילען פון אַלע מענשען, וועלכע נעהמען אנטהייל אין דער פּאַסירונג. וויא מיר זעהען, האלט טאָלסטאָי פון דעם, אַז אויפ'ן גאַנג פון דער וועלט־געשיכטע ווירקען געוויסע געהיימע קרעפטען, מיט אנדערע ווערטער פון אַ מין היסטאָרישען פאַטאַליז־מוס. אין דיזע געדאַנקען הערען זיך שוין דיא ערשטע קלאַנגען פון זיין שפּעטערדיגער תורה, אין וועלכער איינער פון דיא געבאָטען איז: זאָלסט מקבל באהבה זיין שלעכטס.

נאָכדעם וויא „קריעג און פריעדען" איז ארויס פון דרוק, האט זיך טאָלסטאָי ווידער אבגעגעבען צו זיין פריהערדיגער טהעטיגקייט פון אַ פאָלקס־לעהרער און האט אנגעשריעבען אַן „אלף־בית" און קליינע ביכלעך פאַר'ן פאָלק צום לעזען. אין 1873 האט ער אנגעפאַנגען צו שרייבען זיין צווייטען גרויסען ראמאַן „אננאַ קאַרענינאַ", וואס איז געשריבען אבגעדרוקט אין „רוסקי וויעסטניק" אין 1875 און 1876.

אין דער צייט איז פארגעקומען אַ געוואַלדיגע איבערקעהרעניס אין טאָלסטאָי'ס געדאַנקען, און פון אַ בעלעטריסט, ד. ה. אַ שרייבער פון ערצעהלונגען און ראמאַנען, ווערט ער אַ פּערפּאַסער פון רעלי־גיעז־פילאָזאָפישע ביכער. דיא אייביגע קשיות: וואס איז לעבען? וואס איז דער זין פון לעבען? וואס איז גליק? גאָט? וכדומה. קשיות, וואס האבען נאָך געפּלאָגט דעם שרייבער אין זיינע אינגסטע יאהרען און זיינען פארגעשטעלט אין דער פּסיכאָלאָגיע פון דיא העלדען פון זיינע ערשטע ערציילונגען — אָלענין און נעכליודאָוו, אָט דיא קשיות האבען יעצט גענומען פאַרדערן ביי איהם אַ קלאָרען תּירוץ, אָהן דריי־דלעך, אָהן פשרות, און טאַקי באַלד אויפ'ן אָרט. אין דעם גייסטי־גען לעבען פון שרייבער האט אויסגעבראָכען אַ קריזיס. טאָלסטאָי דער־צעהלט אין זיין „וידוי", אַז אויב אַ כישוף־מאַכערין וואָלט ביי איהם דעמאָלט געפרעגט, וואס ער וויל, וואָלט ער ניט געוואוסט, וואס צו ענטפערן. ער איז געווען געזונד, שטאַרק, רייך, בעריהמט, געליעבט אין דער אייגענער פאַמיליע און בעוואונדערט אין דער ברייטער וועלט, און ניט קוקענדיג אויף דעם האט ער פערלאָרען דיא לוסט צו לעבען,

ווייל ער האט זיך ניט געקענט קלאר מאכען דעם צוועק און דיא בעדייטונג פון זיין עקזיסטענץ. „נו, גוט", האט ער גענומען טראכטען: „אט וועסטו האבען 6000 דעסיאטין ערד, 300 פערד; וואס־זשע וועט זיין דער סוף? אט וועסטו זיין מעהר בעריהמט וויא גאָגאָל, פושקין, מאָליער, שעקספּיר; נו, איז וואס וועט ארויס דערפון? דיא קינדער ערציהען — צו וואס? דאס פאלק פיהרען צו א רוהיגען זאַ־טען לעבען — וואס דארף דאס זיין מיין דאגה?...

בקיצור טאָלסטאָי האט גענומען פיהלען, אז דער פונדאמענט, אויף וועלכען ער איז ביז אהער פעסט געשטאנען, האט זיך אונטער־געבראכען אונטער זיינע פיס, אז דיא אינטערעסען, מיט וועלכע ער האט ביז אהער געלעבט, זיינען נעלם געווארען. ער ווייס ניט, צו וואס ער דארף שרייבען, ארבייטען, לערנען, און דיא פראזען, וואס ער הערט פון דיא ארומיגע איבער דיא נויטווענדיגקייט צו ארבייטען, קענען איהם מעהר ניט צופריעדען שטעלען. עס איז קיין חידוש ניט, וואס ער פאנגט אן צו קלערען פון זעלבסטמאָרד. „איך פלעג בעהאל־טען פון זיך אליין דיא שטריקעל", דערצעהלט טאָלסטאָי, „ווייל איך האב מורא געהאט, אז ווען איך פערבלייב איינער אליין ביי זיך אין צימער, זאל איך זיך ניט אויפהענגען"...

וויא אזוי לאזט זיך ערקלערען דיעזע איבעקעהרעניש אין טאָלס־טאָי'ס גייסטיגען לעבען? דיא מעשה איז, אז אין דער צייט האט טאָלסטאָי שוין געהאט אלץ, צו וואס ער האט ווען עס איז געשטרעבט. ער איז פשוט געווארען איבערזעטיגט מיט דיא טייערע מתנות פון זיין גוטען מזל. און נאך א זאך, ביטערע געדאנקען האבען דאך איי־גענטליך געבראדזעט ביי איהם אין קאָפּ יאהרען־לאנג, אָבער אין דער צייט, ווען דאס הארץ האט געקלאפּט מיט טויזענד מעכטיגע געפיה־לען, זיינען דיא דאזיגע געדאנקען געווען פעררוקט, פערשטעלט. יעצט, אויף דער עלטער, ווען דאס הארץ האט זיך אבגעקיהלט, און עס איז שוין מעהר ניט געבליבען צו וואס צו שטרעבען, זיינען דיא געדאנקען ארויס פון פערבאָרגענעם ווינקעל, וואו זיי זיינען ביז אהער געלעגען, און האבען זיך אויסגעגאסען אין שארפע קשיות. טאָלסטאָי האט גענו־מען קוויטירען דעם חשבון פון זיין לאנגען לעבען, פון זיין ארבייט.

און וואס האט זיך ארויסגעוויזען? צווישען דעםווירקליכען לעבען און דיא אידעאלען ליעגט א טיעפער אבגרונד; דיא געטער, צו וועלכע ער האט ביז אהער מתפלל געווען, ד. ה. ציוויליזאציאן, פראָגרעס, קונסט, — געטער, וואס ער האט גע־ירשנ'ט פון דעם פריהערדיגען דור, זיינען ניט ווערטה געווען אין זיינע אויגען קיין אויסגעריבענע מטבעה. אדרבא. ער האט גערעכענט, אז דאס זיינען געווען ניט מעהר ווי הילצערנע אויסגעפוצטע געט־שקעס, וואס דיא רייכע און געבילדעטע בענוצען זיך מיט זיי צו בעראַבעווען דיא ארעמע און אונוויסענדע. ביים שרייבער אין דער נשמה איז געווארען א פוסטקייט, דיא אלטע געטער האט ער געוואָלט וואס גיכער אומבייטען אויף נייע...טאָלסטאָי האט דערביי נאָר ניט געשאנעוועט, און אין מיסטקאסטען זיינען גע־פלויגען אלע צווייגען פון וויסענשאַפט, פון אטראנאָמיע ביז מעדי־צין און כעמיע. ביי דעם שרייבער איז אויסגעקומען, אז אזוי וויא דיא מאַסע פון מיליאנען פויערים בעגעהט זיך אָהן דעם, דארום דאַרף מען דאס ניט האבען אויף דער וועלט. פון וואנען נעהמט דאס רוסישע פאָלק זיין וויסען? נאר פון איין קוואל — דאס זיינען דיא הייליגע ספרים. דארום קען ער, טאָלסטאָי, אויך געפינען א תירוץ אויף זיינע קשיות אין דעם זעלביגען קוואל. און מיט א מין פיעבער האָט ער זיך א וואָרף געטהאן אין טעאָלאָגישע חקירות. ער האָט גע־נומען שמועסען מיט גלחים אין מאָנאכען, איז געגאַנגען צו דיא זקנים אין א געוויסען קלויסטער, האָט געלייענט פערשיעדענע ווערק וועגען גאָט און רעליגיאָן, האָט אויסגעשטודירט דיא אלט־גריכישע שפראַך און לשון קודש, אום ער זאָל זיין בכח צו לייענען דיא ביבעל אין דיא שפראַכען, אין וועלכע זיי זיינען געווען אנגעשריעבען. פון דיא אלע עקספערימענטען איז ער געקומען צום שלום, אז אזוי לעבען, וויא פריהער קען ער שוין מעהר ניט. ער האָט דארום אויסגעטהאָן זיינע אייראָפּע־אישע מלבושים און גענומען טראָגען קליידער פון א פראָסטען רוסישען פויער. ער האָט אויפגעהערט צו עסען פלייש, זיך אבגעזאָגט פון זיין גרויסען פערמעגען, פון דיא רעכטע אויף זיינע ליטעראַרישע ווערק, און אנגעהויבען צו ארבייטען אין פעלד מיט אלע פויערים צוגלייך. נאָך זיין מיינונג נאָך ווענ דיא גאולה קומען, ווען איטליכער מענש

וועט זיך סטאַרעווען צו ווערען גוט און פרום, באַזונדער, פאַר זיך. דאַרום לייקענט ער דאָס אַב אַלע פאָרמען פון שטאַאט, פון רעליגיאָן, פון געזעלשאַפטליכען לעבען, אפילו פון פאַמיליען־לעבען (למשל, אין „קרייצער סאָנאַטאַ"). פאַר אַ גרונד—פּרינציפּ פון זיין תורה האַלט ער: ניט צו בעקעמפּפען שלעכטס מיט געוואַלט.

טאָלסטאָי נעהמט אָן, אַז אויב דיא מענשהייט וויל זיין גליק־ליך, דאַרף זיא זיך אומקעהרען צום פּראָסטען לעבען, צום לעבען אויפ׳ן שויס פון דער מוטער־נאַטור.

עס איז, פערשטעהט זיך, ניט שלעכט צו לעבען און אַרבייטען אין דער פרישער לופט פון דיא וועלדער און פעלדער. אָבער קענען דען אַלע אַוועקגעהן אין דאָרף? לאָמיר שוין צוגעבען אויף אַ רגע, אַז יע, און אַז אין אַ שיינעם פריה־מאָרגען וועלען מיר פערברענען דיא גאַנצע מאַטעריעלע קולטור, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרען אין לאַנגע דורות פון שווערער, בלוטיגער אַרבייט, און וועלען ווערען מיט מזל אַקערבויער. וואָס וועט זיין דער סוף? דער סוף וועט זיין, אַז טריט ביי טריט וועט ווידער בעשאַפען ווערען דיא זעלביגע קולטור, וואָס מיר האָבען פריהער חרוב געמאַכט מיט דיא אייגענע הענד. פאַר וואָס וועט דאָס זיין אַזוי? אָט פאַר וואָס. ביי דעם מענשען אין דער נשמה ליעגט אַ מעכטיגער געפיהל פון אונצופרידענהייט מיט זיין געגענווערטיגען קולטורעלען צושטאַנד, ד. ה. וויא גוט עס זאָל ניט זיין דעם מענשען, זוכט ער אַלץ בעסערס. דער דאָזיגער געפיהל איז געבאָרען געוואָרען צוזאַמען מיט׳ן מענשען און אָהן דעם וואָלט איי־גענטליך ניט געווען אויף דער וועלט קיין שום פּראָגרעס, קיין שום פאָרטשריט. דער געפיהל פון אונצופרידענהייט טרייבט דאָס דעם מענשען צו אַ העכערער שטופע פון ענטוויקלונג, צו אַ פערבעסערונג פון זיינע אומשטענדען, און אָט דער געפיהל וועט דאָס מאַכען אַ חל פון טאָלסטאָי׳ס אידעאַל, ווען דיא מענשהייט זאָל איהם דורכ־פיהרען.

דער פּרינציפּ „ניט צו בעקעמפּפען שלעכטס מיט געוואַלט" איז אויך ניט קיין גלייכע זאַך. פּראָסט גערעדט הייסט דאָס: זיך לאָזען קריבען אויפ׳ן קאָפּ. וואָס הייסט אייגענטליך געוואַלט? דאָס, וואָס

מען טחוט דעם צוויטען נעגען זיין ווילען. א דיינקענדער מענש וועט, פערשטעהט זיך, זעהן איבערצוריידען דעם רשע מיט גוטען, מיט ראיות, מיט ארגומענטען. אבער שטעלט זיך פאָר, אז א מענש איז שטארק צוהיצט, ד, ה. געפינט זיך אין אזא גייסטיגען צושטאנד, אז ער איז ניט בכח צו פערשטעהן, וואס מען וויל פון איהם האבען, און ער ווארפט זיך אויף אייך מיט א מעסער. וואס דארפט איהר טהאָן? זיך לאָזען דערשטעכען? א גרויסע חכמה וואָלט דאס טאַקי געווען. און ביי טאָלסטאָי׳ען קומט אויס, אז מען דארף זיך יע לאָזען דערשטעכען, ווייל זיך ראנגלען מיט׳ן אנגרייפער הייסט דאָך צו בעקעמפפען שלעכטס מיט געוואלט...

זיין פרינציפ האָט טאָלסטאָי גענומען פון דיא רעליגיעזע ספרים, וואס שטאמען פון מזרח־לענדער. עס איז אינטערעסאנט צו פערגלייכען טאָלסטאָי׳ס פרינציפ מיט א מערקווירדיגען געשפרעך, וואס מיר געפינען אין א הייליגען ספר פון דיא בודהיסטען (בודהיזמוס איז דיא אמונה פון דעם גרעסטען טהייל אזיאטען). דעם געשפרעך פיהרט בודהא אליין מיט זיין בעסטען תלמיד פורנא.

„וואס וועסטו טהאָן, זאג מיר, פורנא״, פרעגט בודהא, „ווען מענשען וועלען דיך זידלען, מאכען פון דיר איש און רויך, שילטען, בעליידיגען?״

„איך וועל ביי זיך טראכטען בשעת מעשה״, ענטפערט פורנא: „אוי, ס׳ארא גוט, וויך הארץ זיי האבען, דאס זיי שלאָגען מיך ניט.

„וואס וועסטו אבער טהאָן, ווען זיי וועלען דיך שלאָגען?

„איך וועל טראכטען ביי זיך: וויא גוט זיי זיינען, דאס זיי נעהמען בייא מיר ניט אוועק אין גאנצען מיין לעבען.

„און וואס וועסטו זאָגען, ווען זיי וועלען ביי דיר אבנעהמען דיין לעבען?״

„איך וועל זיי בענטשען דערפאר, וואס זיי האבען מיך מיט ווענינ יסורים בעפרייט פון זינדיגען גוף...

און טאָלסטאָי מיט זיינע תלמידים ווערען על כל פנים נתפעל פון דער דאָזיגער שקלאפען־מאָראל, וויא דער דייטשער פילאָזאָף ניטצשע רופט דאס אָן גאנץ ריכטיג.

טאָלסטאָי׳ס נייע וועלט־אנשויאונג האט זיך אויסגעדריקט אין „אננא קאַרעגינאַ״. דיא העלדען קענען צוטהיילט ווערען אין צוויי קלאַססען: איינע שטעהען אויפ׳ן דרך הישר, דיא אַנדערע זיינען פער־בלאָנזעטע נשמות. דיא ערשטע זיינען צוגעבונדען צו דער ערד, צו זייערע פאַמיליען־אינטערעסען (קאָנסטאַנטין לעווין, דיא געזינד פון פירסט שטשערבאַצקי, סוויאַזשסקי), דיא צווייטע זיינען במעט אין גאַנ־צען אָבגעגעבען צו דיא תאוות און פערגניגענס פון עולם הזה. טאָל־סטאָי מאָלט דיא טיפען פון דער צווייטער קלאַססע ניט מיט קיין פריינדליכע פארבען: אננא קאַרעניגאַ — איז אַן אישת איש און אַנטלויפט פון מאַן און איהר קינד צו א יונגען און שיינעם אָפיציער; קאַרענין, איהר מאַן, איז א טעמפּע מאַשין מיט קעלבענע אויגען און ווייניג שכל; פירסט סטעפּאַן אָבלאָנסקי — א גאַרנישט און א גרויסער הולטיי, נאַרט זיין ווייב, פערפיהרט א נייע ליובקע אלע מאָנטאַג און דאָנערשטאַג און ברייננט אוים זיין פערמעגען; ניקאָלאַי לעווין — א שיכור; פירסט וראָנסקי — א בעל־זנות, ביי וועמען עס איז גאָר א קלייניגקייט צו מאַכען א תל פון דעם צווייטענס פאַמיליען־לעבען, און אזוי ווייטער. דיא ערשטע פיהרען א ריינעם מאָראַלישען לעבען, על פי רוב אין דאָרף, און זיינען גליקליך, דיא צווייטע האַבען במעט אלע א פינסטערען סוף (לעווין— דער שיכור שטאַרבט אוועק, אננא—דיא אשת איש געהמט זיך דעם לעבען). נאָך איין זאַך איז אינטערעסאַנט אין דעם ראָמאַן. קאָנסטאַנ־טין לעווין לעבט איבער דיא זעלביגע מאָראַלישע קריזיס, וואָס טאָל־סטאָי גופא און געפינט אַן אויסוועג פון זיין פלאָגעניס אין א טהעטיגער ארבייט אויפ׳ן שוים פון דער מוטער־נאַטור, אין דער ראַליע פון א גוטהערציגען און מענשען־פריינדליכען לאַנדבעזיצער.

נאָכ׳ן ראָמאַן „אננא קאַרענינאַ״, וואָס ווערט געהאַלטען פאַר א ציערונג אין דער וועלט־ליטעראַטור, הויבט זיך אָן א נייע פעריאָדע אין טאָלסטאָי׳ס ליטעראַרישער טהעטיגקייט. ער שרייבט על פי רוב אַרטיקלען, ביכער פאַר׳ן פאָלק און פילאָזאָפיש־טעאָלאָגישע טראַקטאַ־טען. צייטענווייס קעהרט ער זיך אום צו דער שיינער קונסט, צו ערצעהלונגען, אָבער זיי זיינען במעט אלע מיט א טענדענץ, ד. ה. דער

שרייבער בענוצט זיך מיט דער בעלעטריסטישער פאָרמע צו בעווייזען דיא ריכטיגקייט פון זיינע געדאנקען, פון זיין נייער וועלט־אנשויאונג. אין דיא קונסט־ווערק, וואס טאָלסטאָי האָט געשאַנקען דער וועלט פאר דיא לעצטע 25 יאָהר, הערט זיך דער מאָראַל־פּרעדיגער, דער בעל־דרשן כמעט אזוי שטארק, און צייטענווייס אפילו שטארקער, וויא דער קינסטלער, דער מאלער פון טיפען און בילדער פון לעבען. צו דער דאָזיגער צייט פון טאָלסטאָי'ס טהעטיגקייט געהערען: דיא פאָלקס־דראמא „דיא מאכט פון דער פינסטערניס", דריי ערצעהלונגען: „איוואַן איליאיטש'עס טויט", „דער בעל הבית און דער ארבייטער", „קרייצער סאָנאַטא", דער ראָמאַן „תחית המתים" און דער טראקטאט „וואָס איז קונסט?"

אין „קרייצער סאָנאַטא" האָט זיך טאָלסטאָי ארויסגעוויזען פאר א געגנער פון פאמיליען־לעבען. דער העלד פון דער ערצעהלונג איז פּאָזדנישעוו, א רייכער און געבילדעטער פּריץ. אין דיא יונגע יאָהרען לעבט ער א גוטען טאָג, פערליערט דיא אונשולד און דערנאָך, ווען ער האָט חתונה מיט אן אונשולדיגער מיידעל, מיינט ער, אז זיא האלט אין זינען נאָר איין זאך: וויא אזוי איהם אָבצונארען. דיא פּאָאר פאָלק לעבט וויא א הונד מיט א קאץ. מען קריעגט זיך, מען רייסט זיך ארום כמעט פון דער ערשטער וואך נאך דער חתונה. דער לעצטער מאנסביל, וואס וועקט אויף אין פּאָזדנישעוו'ען אייפער־זוכט, איז א מוזיקער, מיט וועמען דיא פרוי זיינע האָט האָלט צו שפּיעלען זאלבאנאנד—ער—אויפ'ן פידעל, זיא אויף דער פּיאַנא. איין מאָל שפּעט אין אבענד קומט פּאָזדנישעוו אהיים און געפינט זיין פרוי צוזאמען מיט'ן מוזיקער. ער ווארפט זיך ארויף אויף איהר וויא א ווילדע חיה און הרג'עט זיא אוועק.

פּאָזדנישעוו זאָגט — און מיט זיין מויל רעדט דאך טאָלסטאָי,—אז אין דעם צרה'דיגען פאמיליען־לעבען פון דער געבילדעטער קלאַסע איז שולדיג דיא ערציהונג. דיא יונגע לייט הולטייעווען פאר דער חתונה, וויא פיעל זיי קענען נאָר ארייננכאפּען. אַלע ווייסען דערפון און קיינער האלט דאָס ניט פאר מיאוס, אונמאָראליש, ניט נאָרמאַל. אדרבא.

ווען א יונגער מאן וויל פערבלייבען א פרוש, מאכט מען פון איהם א געלעכטער.

טאָלסטאָי זאָגט דאָ אייגענטליך קיין נייעס ניט. דיא פראגע, וואָס ער בעריהרט, איז א ברענענדיגע פראגע. דער בעריהמטער נאָרוועגישער שרייבער ביערנסאָן רעדט וועגען דעם איז זיין דראמע „דיא הענדשקע". דיא חעלדין זאָגט זיך אָב חתונה צו האבען מיט איהר חתן, ווען זיא דערוויסט זיך, אז ער האָט שוין געלעבט מיט אנאנדער פרוי. וויא אזוי קען מען דאָ געהאָלפען ווערען? נאָר אויף איין וועג: יונג חתונה האָבען, ד. ה. אין דיא יאָהרען, ווען עס וועקען זיך אויף דיא געשלעכטליכע אינסטינקטען. אָבער ביי היינטיגע צייטען איז פאר'ן מאנספארשוין נאָר אונמעגליך חתונה צו האָבען פאר 28—30 יאָהר צוליעב דיא עקאָנאָמישע אומשטענדען. דיא פראגע, צום אונגליק, בלייבט דארום ניט קיין פערענטפערטע.

אָבער טאָלסטאָי וויל דאָך פערענטפערן דיא פראגע. זיין עצה איז גאָר אין גאנצען ניט צו פערקעהרען מיט פרויען! א גוטען ביי־שפיעל פון טאָלסטאָי'ס ארגומענטען קען געבען אזא מין געשפרעך אין „קרייצער סאָנאטא".

פאָזדנישעוו זאָגט איינעם, אז דער געשלעכטליכער פערקעהר איז געגען דיא נאטור, און דארום מוז ער אָבגעשאפט ווערען.

„וואָס רעדט איהר", ענטפערט איהם יענער: „דיא מענשהייט וואָלט דאָך דעמאָלט אונטערגעגאנגען?

„און צו וואס דארפט איהר האָבען דיא מענשהייט?" פרעגט פאָזדנישעוו.

„וואָס הייסט צו וואָס? מיר וואָלטען דאָך דעמאָלט ניט געווען אויף דער וועלט.

„און צו וואָס דארפען מיר זיין אויף דער וועלט?

„וואָס הייסט צו וואָס? צו לעבען.

„צו וואָס דארפען מיר לעבען? שאָפּענהויער, גארטמאן (דייטשע פילאָזאָפען) און אַלע בודהיסטען זאָגען, אז דיא בעסטע זאך איז פאר'ן מענשען — ניט צו לעבען... אי, וואָס מיט דער אָבשאפונג פון געשלעכטליכען פערקעהר וועט זיך ענדיגען דיא וועלט, נו, וואָס איז

דער געוואַלד אזוי גרויס? אַלץ איינס דארף זיך דאָך ווען עס איז ענדיגען דיא וועלט. אי דיא תּורה זאָגט דאָס, אי דיא וויסענשאַפט. וואָס אַרט אייך, אז דיא וועלט וועט זיך יעצט ענדיגען?...

טאָלסטאָי וויל על כּל פּנים גאָר ניט וויסען, אז געשלעכטליכע ליעבע איז אַן איינגעבאָרענער אינסטינקט. אזוי וויא הונגער איז דער אינסטינקט פון זעלבּסט־ערהאַלטונג אין דער איינצנער פּערזאָן, איז ליעבע דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאַלטונג אין געשלעכט. אין א לעבעדיגען מענשען מוזען דיא ביידע אינסטינקטען בעפריעדיגט ווערען, און ווען זיי ווערען נאָר האַלב בעפריעדיגט, ווערט דער אָרגאַניזמוס פערקריפּעלט.

א מערקווירדיג־שטאַרקע ערצעהלונג איז „איוואַן איליאיטש'עס טויט". מען מעג אריינרעכענען צווישען טאָלסטאָי'ס גרעסטע ווערק. דאָרט ווערט איבערגעגעבען אין קינסטליכע רעאַליסטישע בילדער דער גייסטיגער צושטאַנד פון א געבילדעטען מענשען, וועל־כער האַלט ביים שטאַרבען, ביז דיא לעצטע מינוט, ווען דער טויט בעפרייט איהם פון זיינע שרעקליכע יסורים. אין דער ערצעהלונג ווערט אַרויסגעשטעלט דער עגאָאיזמוס פון דער געבילדעטער קלאַסע, און דער טיעפער געפיהל פון רחמנות צום צווייטען, צום קראַנקען, וואָס מען טרעפט אין פּראָסטע מענשען, אין רוסישען פאָלק. פון דיא אַלע מענשען, וועלכע געפינען זיך ארום איוואַן איליאיטש אין דער צייט פון זיין קראַנקהייט — זיין ווייב, זיינע קינדער, זיינע חברים, דיא דאָקטוירים, — האָט אויף איהם אין דער אמת'ען רחמנות נאָר איי־נער, און דאס איז דער משרת פון הויז געראַסים, א מוזשיק, ניט לאַנג געקומען פון דאָרף. טאָלסטאָי וויל דאָ בעווייזען דיא ריכטיג־קייט פון זיין בעהויפּטונג, אז אין דעם ענין פון מאָראַל שטעהט דער דאָרף־מענש א סך העכער פון דעם שטאָדטישען מענש, וועלכער צאַפּעלט זיך אין א נעץ פון אייבּיגע ליגענס און ווערט אין איהם דערשטיקט.

דיא פאָלקס־דראַמע „דיא מאַכט פון דער פינסטערניס" איז איינע פון דיא גרעסטע דראַמאַטישע ווערק, וואָס מען קען געפינען אין דער וועלט־ליטעראַטור. דער גרעסטער קריטיקער געאָרג בראַנדעס

רעבענט, אז דאס איז טאָלסטאָי'ס מייסטערווערק. איהר גרויסע בעדייטונג, זאגט דער קריטיקער, בעשטעהט אין דעם, דאס זי בעריהרט א גאנץ נייע וועלט — די וועלט פון דער אונגויסענדער רוּסישער מאסע. דער שרייבער מאכט דאָ אויך א פערזוך צו דרשנ'ען זיינע בעליעבטע אידעען, און אין די ווערטער פון אלטען אקים הערט זיך טאָלסטאָי'ס שנאה צום שטאדטישען לעבען און צו דער קולטור. מיט א זעלטענער קראפט ווערט אבגעמאלט אין דער דראַמא דאס לעבען פון דאָרף, די געוואלטיגע אונגויסענהייט פון די פויערים, זייערע אבערגלויבענס, זייערע פאַראורטהיילע. די מאכט פון פינסטערנים האלט אין איהרע אייזערנע לאפּעס מיליאנען לעבעדיגע מענשען און דערביי געפינט זיך ניט קיין איין מענש, וואס זאל א ביסעל אבשוואכען די שרעקליכע מאכט. טאָלסטאָי וועקט אין אונז דעם געפיהל פון רחמנות און ליעבע צו די ארעמע פינסטערע נשמות און וויל אונז געבען צו פערשטעהן, אז די הייליגסטע פפליכט פון דער געבילדעטער קלאסע ליעגט אין פערשפּרייטען בילדונג אין דער מאסע. א קוואל פון הייסער ליעבע צו די פינסטערע, פערבלאָנזעטע נשמות שפּריצט פון יעדער שורה. דער סאָלדאט מיטריטש זאגט אין איין ארט: „איהר, פרויען פון דאָרף... ווער לערנט אייך? וואס זעהט איהר? וואס הערט איהר? מעהר ניט ווי פּאַסקודסטווע... ווי־זשע זאלט איהר אליין ניט ווערען אומריין?... מיליאנען אזעלכע ווי איהר האָט רוסלאנד. און אלע זייט איהר ווי בלינדע קראָטען, וואס לעבען אין דר'ערד. איהר זעהט גאר ניט און הערט גאָר ניט. דער מוזשיק דערוויסט זיך נאך פון עפּיס — אין קאבאק, אין טורמע, אין סאָלדאטען. און די פרוי פון דאָרף? פּויזעט ווי א בלינדער הינטעל... און ווער קען צו אייך וואס האָבען? ווער לערנט אייך? נאר דער מוזשיק, ווען ער איז שיכור, לערנט אייך מיט די לייצעס... אָט אין דעם בעשטעהט אייער גאנצע תורה...

א ביטערער אמת ליעגט אין די ווערטער פון אלטען מיטריטש און טאָלסטאָי האָט אבגענעבען א גרויסען טהייל פון זיין לעבען אויפ־

צושפענען דיא אויגען דיא „בלינדע הינטלעך", אי מיט זיינע ביכלעך פאר'ן פאָלק, אי מיט זיין טהעטיגקייט פון א פאָלקס-לעהרער אין זיין שולע פון יאסנאיא פאָליאנא.

אין 1900 איז ארויס פון דרוק טאָלסטאָי'ס לעצטער ראָמאן „תחית המתים", וועלכער איז שפּעטער דראמאטיזירט געוואָרען (אויך אין אידיש אין אמעריקא). אין דעם געניאלען ווערק פון אלט-גראָען זקן איז צו בעוואונדערן דיא יונענדליכע פרישקייט פון געפיהל, דיא מערקווירדיגע מאכט אָבצומאָלען לעבעדיגע מענשען, וויא זיי שטעהן און געהן, מיט אלע זייערע מעלות און חסרונות, תאוות און ליידענ-שאפטען. אזוי וויא אין זיינע פריהעריגע ווערק שטעלט ארויס דער שרייבער דיא שרעקליכע פאלשקייט, וואס דרינגט דורך דיא האנד-לונגען פון קולטור-מענשען, דער עיקר פון דער הויכער געזעלשאפט. צום ערשטען מאָל אין דער רוסישער ליטעראטור געפינען מיר אין דעם ראָמאן א בעשרייבונג פון דעם לעבען פון פאָליטישע פערברע-כער. מיט גרויס קונסט שטעלט פאָר טאָלסטאָי דיא פערהאנדלונ-גען אין געריכט, בעשריעבען מיט אלע פּיטשיווקעס, מיט דער געוועג-ליכער פּסיכאָלאָגישער פּינקטליכקייט פון דעם טיעפען קענער פון מענשליכען הארצען.

אין „תחית המתים" ליעגט א שטארקע טענדענץ. דיא געגנער פון טאָלסטאָי—דעם מאראליסט געפינען אין דעם ראָמאן א סך חסרונות. קודם כל געפעהלט זיי ניט, וואס דער העלד פירסט נעכליודאָוו ווארפט פון זיך אראָב דיא לאסט פון דיא אלטעגליכע לעבענס-אינ-טערעסען און געהט טהאָן תשובה איבער א „קלייניגקייט", פון וועל-כער קיינער קען זיך גאר ניט בעהיטען היינטיגע צייטען; אויב אלען זאָלען נאָר טהאן נעכליודאָוו'ען, טענה'ן זיי, וועט דיא וועלט קיין וועלט ניט זיין; און דורך דעם, וואס דער העלד איז א פארעווער בעל-תשובה, קומט ארויס זיין געשטאלט צו בלייך, צו טהעארעטיש, עפּיס גאָר ניט וויא קיין לעבעדיגע. חוץ דעם זעהען זיי ניט איין, פאר וואס טאָלסטאָי איז אזוי שטארק אין כעס אויף דיא פיינע געזעלשאפט, וועלכע ער ברענט וויא אויפ'ן פייער מיט זיין סאטירישער פען. דעם דריטען חסרון געפינען טאָלסטאָי'ס געגנער אין דעם, וואס דיא העלדין,

א גנעוועזענע פראָסטיטוטקע (א גאס־מיידעל), ווערט ארויסגעשטעלט מיט אן איידעלען כאראַקטער און איבערהויפט מיט מעהר ריינע און ווארעמע מענשליכע געפיהלען, וויא דיא פרויען פון דיא הויכע קלאַסען. זיי ערקלערען, אז דעם שרייבער'ס מערקווירדיגע קונסט פון א בעלעטריסט האט א סך צו ליידען דורך דעם, וואס ער פלעכט אריין אין זיינע ווערק טהעארעטישע פראגען און וואס ער ניצט זיא אויס מיט'ן איינציגען צוועק צו פערשפרייטען זיינע רעליגיעזע און סאָציאלע אידען.

אין דעם ראָמאן ווערט איבערגעגעבען, וויא אזוי א רייכער און געבילדעטער יונגער מאן מיט א פירסטליכען טיטעל איז אויפגעשטאנען תחית המתים, ד. ה. זיין נשמה האט זיך אויסגעלייטערט, אין ריין געוואָרען פון דעם גאנצען שמוץ, מיט וועלכען זיא איז געווען בעפלעקט אין דעם אלטעגליכען לעבען פון דער קולטורעלער געזעלשאפט. פירסט דמיטרי נעכליודאוו איז ניט ערגער פון דער גאנצער וועלט, און ווען ער פערפיהרט דיא אונשולדיגע קאטיושא מאסלאָווא, א יתומה, וועלכע האט זיך אויסגעהאדעוועט אין דאָרף ביי זיינע קרובים, טראכט ער ניט בשעת מעשה פון דיא שרעקליכע אחריות, וואס ער נעהמט אויף זיין געוויסען. ער גיט דער פערפיהרטער מיידעל הונדערט רובעל און מיינט, אז ער איז דערמיט פטור געוואָרען פון דער פעראנטוואָרטליכקייט פאר דיא רעה, וואס ער האט געטאָן א לעבעדיגען מענשען. ער וויל זיך אָבקויפען מיט געלד. ער זעהט, אז אלע טהוען אזוי, און ער קען ניט זיין בעסער פון דיא איבעריגע. אָבער דער יום הדין איז נאָהענט. נעכליודאָוו'ען קומט א מאָל אויס צו זיין איינער פון דיא געשוואָרענע אין א פראָצעס פון א פראָסטיטוטקע, וואס ווערט בעשולדיגט אין דעם, אז זיא האט פערסמ'ט א סוחר, מיט וועמען זיא האט געהולטעוועט. אין דער פראָסטיטוטקע דערקענט נעכליודאוו דיא פערפיהרטע קאטיושא, און דיא בעגעגעניס מאכט אויף איהם אזא טיעפען איינדרוק, דאס ער בעשליסט צו טהאָן תשובה און פערגלעטען זיין שווערע שולד געגען דער מיידעל. ווען זיא ווערט פערמשפט צו פיער יאָהר קאטאָרזשנע ארבייט, פאהרט ער איהר נאָך אין סיביר, וואו ער האָט בדעה מיט איהר חתונה צו

האבען. אבער קאטוישא נעהמט ניט אן זיין קרבן און האָט חתונה מיט'ן פּאָליטישען פערברעכער סימאָנסאָן, וועמען זיא בעגעגענט אויפ'ן וועג קיין סיביר. נעכליודאָוו קען אבער שוין מעהר ניט לעבען אזוי וויא ביז אהער, ד. ה. אין א נעץ פון אייביגע ליגענס. ער געפינט דיא בעדייטונג פון לעבען נאָר אין ארבייט פאַר'ן צווייטען, לטובת הכלל.

אין דעם ראָמאן געהען פאַרביי פאַר אונזערע אויגען אלע קלאַסען פון דער רוסישער געזעלשאַפט: גובערנאַטאָרס, גענעראַלען, פּראָקוראָרען, ריכטער, סענאַטאָרען, טשינאָווניקעס, פּויערים, סאָלדאַטען, ארעסטאַנטען, קאַטאַרזשניקעס. יעדער איינציגער מיט זיינע כאַראַקטערציגע, מיט זיין אייגענער גייסטיגער וועלטעל, וואו דער גרויסער קינסטלער פערטיעפט זיך ביז'ן דעק. דער ראָמאן האָט אָנגעמאַכט א רושם אין דער גאַנצער וועלט און איז אין א קורצע צייט איבּערזעצט געוואָרען כמעט אין אלע שפּראַכען.

אין זיין טראַקטאַט „וואָס איז קונסט?“ בעווייזט טאָלסטאָי, אז ער איז ניט קיין גרויסער חסיד פון דער שיינער קונסט. ער דריקט אויס דעם געדאַנק, אז „וואס מעהר מיר גיבען זיך אָב צו שיינקייט, געהען מיר אוועק אלץ ווייטער פון דעם אמת“, און דארום האלט ער ניט שטאַרק פון דיא גרעסטע קינסטלער אין מאלעריי, מוזיק, ליטעראַטור, וויא למשל: דאַנטע, ראַפאַעל, גהעטע, שעקספּיר, בעטהאָווען. אויף דעם זעלביגען גרונד איז טאָלסטאָי קאַפּאַבל אָבצולייקענען דיא בעדייטונג פון זיינע ערשטע ווערק, ד. ה. פון דיא יעניגע, וואָס ער האט אָנגעשריעבען פאַר דער קריזיס אין זיין גייסטיגען לעבען אין דיא זיעבעציגער יאהרען. ער רעכענט, אז דיא ווערק פון דער לעצטער פּעריאָדע פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט האָבען א גרעסערע בעדייטונג פון דיא ערשטע, בלויז צוליעב דעם, וואס ער האָט דורך זיי געפּרעדיגט זיינע אידעען.

פון דיא וויכטיגסטע פּאַסירונגען אין טאָלסטאָי'ס לעבען פאַר דיא לעצטע צייט קען מען דערמאָנען דעם חרם אויף איהם און דעם 50-יעהריגען יובילעום פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט. דער חרם איז ארוס פון הייליגען סינאָד דעם 20-טען פעברואר 1901. דער סינאָד האָט פערעפענטליכט אן ערקלערונג, אז אזוי וויא טאָלסטאָי

אנערקענט ניט דיא לעהרע פון דער פּראוואָסלאַוונער קירכע, בכן ווערט ער פון איהר פּערשטויסען ביז וואנען ער וועט ניט תשובה טהאָן.

דער יובילעום פון געניאלען שרייבער איז געפייערט געוואָרן אין 1902. פון דער גאַנצער וועלט האָט ער געקראגען בעגריסונגס־דעפּעשען, וואו מען האָט איהם געוואונשען צו זיין געזונד און שטאַרק און קענען אויסנוצען זיין מעכטיגען טאַלענט פאַר דער זעלביגער וויכטיגער אַרבייט, מיט וועלכער ער האָט 50 יאָהר כסדר געדיענט דער מענשהייט.

טאָלסטאָי׳ס ווערק זיינען איבערזעצט כמעט אין אַלע לעבעדיגע שפּראַכען. איבער דעם שרייבער גופא און זיינע ווערק זיינען אנגע־שריעבען אַרטיקלען און ביכער, וואָס מען רעכענט אין דיא טויזענדער.